

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
“ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ ХОТИРАСИ” МУЗЕЙИ
“ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ” ЖАМОАТ ФОНДИ

ЖАБРДИЙДА ЁЗУВЧИЛАР АДАБИЙ МЕРОСИ МУСТАҚИЛЛИК ХИЗМАТИДА

ИЛМИЙ МАҚОЛАЛАР ТЎПЛАМИ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
Тошкент - 2013

УЎК : 821.512.133(045)

КБК: 83.3(5Ў)

Ж13

Ушбу илмий мақолалар тўпламида қатағон қилинган ўзбек ёзувчилари адабий меросининг мустақиллик йилларида ўрганилиши, халққа қайтарилиши ва уларнинг Миллий истиқлол ғояси тарғиботидаги аҳамияти масалаларини таҳлил қилишга, эрк ва хуррият ғоялари билан суғорилган асарларнинг ҳозирги даврдаги бадий қимматини белгилашга, улар меросидаги маънавий-маърифий масалаларнинг бугунги баркамол авлодни тарбиялашдаги аҳамиятини аниқлашга ва кўрсатишга бағишланган илмий изланишлар натижалари ўз аксини топган.

Тўпламдаги мақолалар Ўзбекистоннинг ўта мураккаб ва зиддиятли даври тарихининг сўнгги йилларда тарихчи, сиёсатшунос, адабиётшунос, файласуф ва бошқа соҳа мутахассислари томонидан тадқиқ қилиниши ва ёритилиши борасида тарихан тўғри хулосаларга келиш имконини беради ҳамда ёш авлоднинг қатағон даври тарихи, жабрдийда ўзбек адиблари ҳақида мукамал тасаввур ва билим ҳосил қилишларида муҳим манба вазифасини ўтайди.

Илмий мақолалар тўплами Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш кўмитасининг “1937–1938 йиллардаги сиёсий қатағон: “Қатта қирғин”нинг келиб чиқиш сабаблари ва фожиали оқибатлари” мавзuidaги амалий илмий тадқиқот лойиҳаси доирасида нашрга тайёрланди.

Таҳрир ҳайъати:

Б.Ҳасанов, Н.Каримов, С.Аҳмедов, М.Зиқруллаев, Б.Ирзаев

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари доктори Б.Ҳасанов

Тақризчилар:

ф.ф.н. С.Тўлаганова,

т.ф.н. Ш.Раҳмагуллаева

ISBN 978-9943-19-266-9

**© Ўзбекистон Республикаси ФА
“Фан” нашриёти, 2013 йил**

Б.Ҳасанов

Т.ф.д., “Қатағон қурбонлари
хотираси” музейи

ҚАТАҒОН ҚИЛИНГАН ФАН, МАОРИФ ВА МАДАНИЯТ ХОДИМЛАРИ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ МУЗЕЙ ХОДИМЛАРИ ТОМОНИДАН ЎРГАНИЛИШИ

Ўзбекистон мустақил республика деб эълон қилинганидан кейин мамлакатимизда Президент И.А.Каримов раҳбарлигида ижтимоий, маданий ва маърифий соҳаларда олиб борилган асосий ишлардан бири – тарихий адолатни тиклаш масаласига қаратилган ишлардир. Шундай ҳайрли ишлардан бири чор ва совет мустамлакачилиги йилларида бегуноҳ қурбон бўлган, ўтган асрнинг 30–50-йилларида “халқ душмани” сифатида қатағон этилган ва шу сабабли номлари халқимиз ҳамда маданиятимиз тарихидан ўчириб юборилган сиймолар хотирасини тиклаш бўлди.

Республика Президентининг 1999 йил 12 майдаги фармоишига кўра, мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш комиссияси тузилиб, Тошкентнинг Юнусобод туманида “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуаси барпо этилди.

2000 йил 12 май куни “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуининг тантанали очилиши мамлакатимиз ва халқимизнинг ижтимоий, маданий ва маънавий ҳаётида улкан воқеа бўлди. Қисқа муддатда “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуи мамлакатимизнинг табаррук зиёратгоҳларидан, ёш авлодларни аجدодларнинг ватанпарварлик ва миллатпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қиладиган масканлардан бирига айланди.

Худди шу ерда, 2002 йил 31 августда – мамлакатимизда илк бор нишонланган Қатағон қурбонларини ёд этиш куниди

“Қатағон қурбонлари хотираси” музейи очилди. 2007 йил 31 августда музейга Президентимиз ташриф буюрган чоғларида халқимизнинг озодлик ва мустақиллик учун олиб борган кўп йиллик машаққатли курашини ҳаққоний ва тўлақонли акс эттириш, мустабид тузум давридаги оммавий қатағонлар туфайли қурбон бўлган, инсонийлик шаъни, қадр-қиммати топталган ватандошларимизнинг ҳурмати ва хотирасини жойига қўйиш, фуқароларимиз, айниқса ёш авлод қалбида Ватанга муҳаббат, истиқлол ғояларига садоқат туйғуларини кучайтириш борасида “Қатағон қурбонлари хотираси” музейининг алоҳида муҳим аҳамиятга эга эканини назарда тутиб, жамғарма ва музей ходимлари томонидан кўплаб экспонатлар, ҳужжатлар тўпланганини инобатга олиб музей биносини кенгайтириш, янги илмий экспозициясини яратиш бўйича ишчи гуруҳи ва янги экспозициянинг ҳар томонлама пухта ўйланган илмий-тарихий концепцияси ҳамда мавзу режасинини ишлаб чиқиш лозимлиги ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдирдилар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 5 майдаги 861-сонли Қарори асосида қурилиш ишларини амалга ошириш билан бир қаторда, музей экспозицияси тубдан янгиланди ва халқаро талабларга жавоб берадиган музей шу йил 31 августда тантанали равишда очилди. Ушбу музей биноси республикамиздаги ноёб объектлардан бири сифатида халқимиз ва мамлакатимиз меҳмонларининг диққат-эътиборини тортиб келмоқда.

Республикамиздаги маънавий тарғибот масканларидан бири ҳисобланган музейда 2013 йил 22 майда ўтказилган “Қатағонга учраган ўзбек ёзувчилари адабий меросининг миллий истиқлол ғояси тарғиботидаги ўрни ва аҳамияти” мавзuidaги илмий-амалий анжуманнинг асосий мақсади мустабид совет тузуми даврида амалга оширилган қатағон сиёсатини мустамлакачилик давридаги Ўзбекистон тарихининг таркибий қисми сифатида ўрганиш, қатағон этиланган фан, маориф ва маданият ходимларининг пок номларини тиклаш, қатағон қилинган ўзбек ёзувчиларининг илмий ва ижодий меросини ўрганиш ва халққа қайтариш.

Мустабид совет давлат тузуми ўрнатилиши билан фан, маориф ва маданият “умумпартия ишларининг бир қисми” бўлиб,

бу соҳаларда олиб борилган барча ишлар социалистик курилиш мақсадларига бўйсундирилди ҳамда большевиклар партияси ва Совет ҳукуматининг бевосита раҳбарлиги остида амалга оширилди. Бир партияди сиёсий тузум куч олган сари муҳолиф кучлар қувилиб, мустабид давлат мустақамланиб борди. Фан, маориф ва маданият соҳаси ҳукумат қарамоғига ўтди ва ягона ғоявий стандартлар асосида иш кўра бошлади. Шу туфайли уларнинг илмий-ижодий мустақиллиги йўқола борди.

Фан, маориф ва маданият ходимлари мустабид давлатнинг доимий назорати остида ишлаб бошлаганларига қарамай, 20-йилларнинг охиридан бошлаб уларни турли мафкуравий гуруҳларга ажратиш бошланди ва 1937–1938 йиллардаги қатагон кампаниясида мазкур соҳа вакиллари қайси лагерга мансуб эканларидан қатъи назар, қамоққа олиниб, бир қисми “халқ душмани” сифатида отиб ташланди, қолган қисми эса узоқ муддатларга “меҳнат-тузатув лагерлари”га жўнатилади.

Совет давлати бу билангина кифояланиб қолмай, “халқ душмани” деб ҳисобланган ёзувчилар, санъаткорлар, олимлар, маориф ходимларининг иждодий, илмий ва педагогик меросларини йўқотиш чораларини кўрди, ҳатто уларнинг асарларини ўқиган ёки сақлаган кишилар ҳам қаттиқ жазоланди. Ўзбек зиёлилари бошига тушган бу фалокат шу даврдаги ўзбек халқи қисматининг бир қисмидир.

“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи илмий ходимлари Наим Каримов, Сирожиддин Аҳмедов, Шерали Турдиев каби олимлар томонидан мустабид тузум даврида қатагон этилган маориф, фан ва маданият арбобларининг ҳаётлари, педагогик илмий ва иждодий фаолиятларини ўрганиш, уларнинг маориф, фан, маданият тараққиётига қўшган ҳиссаларини белгилаш ва шундай йўл билан хотираларини абадийлаштириш учун жуда салмоқли ҳамда самарали илмий изланишлар олиб борилди. Бунда, асосан, Миллий ҳафсизлик хизмати архивидаги жинорий-архив ишларидан фойдаланилади. Бу ишлардан ўрин олган тергов баённомалари кўпинча терговчилар томонидан ёзилганлиги сабабли, улардаги барча маълумот ва фактларга ишониш қийин эди. Лекин, шунга қарамай, тадқиқот бир шахс ёки бир масалага оид турли манбаларни ўзаро қиёслаш, шу давр фани ва маданиятини чуқур ўрганиш орқали асл ҳақиқатни аниқлашга интилдилар.

Лекин, афсуски сўнги йилларда жуда кўплаб мақолалар ва китоблар нашр этилганлигига қарамасдан, манбалар таҳлили бу борада ҳали анча камчиликлар мавжудлигини кўрсатди. Чунки, ушбу мавзуга оид манбалардан ҳамма ҳам бир хил фойдалана олмаяпти. Бир қатор мақолалар ва китобларда илмий таҳлил этишмаётганлиги кўриниб қолмоқда. Фикримизча, ушбу мавзунини ягона методология асосида ўрганиш, ҳар бир мақоламиз, ўрганаётган манбаларимизга объектив ёндашмоғимиз лозим.

Куйида олимлар томонидан нашр этилган асарлар рўйхатини илова қиламиз:

1. *Каримов Н.* Устоз ва шоғирда (Фитрат ва Боту ҳақида) // “Бухоро мавжлари” журнали. 2006 йил 1-сон. 15–16-бетлар.

2. *Каримов Н.* Ўзим ва замон ҳақида (Сотти Хусайн ва унинг тергов жараёнида берган кўргазмаси) // Моҳият. 2006 йил 16 июнь.

3. *Каримов Н.* Абдуқодир Ҳайитметов ва унинг эслонмаси тўғрисида (Шокир Сулаймон муносабати билан) // Хуррият. 2006 йил 14 июнь.

4. *Каримов Н.* Устоз санъаткор (Қори Ёқубов тўғрисида) // Ҳалқ сўзи. 2006 йил 20 июнь.

5. *Каримов Н.* Чўлпон ва маърифат // Моҳият. 2006 йил 18 август, 1 сентябрь.

6. *Каримов Н.* Аждодлар хотираси – муқаддас // Адолат. 2006 йил 25 август.

7. *Каримов Н.* Уюшманинг биринчи раиси (Раҳмат Мажидий тўғрисида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2006 йил 25 август.

8. *Каримов Н.* Комилжон Девоний қисмати // Ўзбекистон овози. 2006 йил 31 август.

9. *Каримов Н.* Қомусий билим соҳиби (Содиқ Мирзаев тўғрисида) // Маърифат. 2006 йил 1 сентябрь.

10. *Каримов Н.* Тегирмондан бутун чиққан Сожида (Сожида Носирова тўғрисида) // Гулчеҳралар. 2006 йил август.

11. *Каримов Н.* Тарих адолатни севади (Сулаймон Азимов, Сотти Хусайн ва бошқаларнинг қатағон этилиши тарихи) // Куч адолатда. 2006 йил 1 сентябрь.

12. *Каримов Н.* Фитратнинг умид гуллари // “Театр” журнали. 2006 йил. 15–20-бетлар.

13. *Каримов Н.* Маърифат қурбони (Абдуваҳоб Ибодий тўғрисида). Хотиранома. Тошкент: Махфират номидаги Ўрта Осиё халқлари тарихи институти нашриёти, 2006. 206–210-бетлар.

14. *Каримов Н.* Ижоднинг ойдин кечалари (М.Қориев ҳақида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2006 йил 28 июль.

15. *Каримов Н.* Комилжон Девоний қисмати // Ўзбекистон овози. 2006 йил 31 август.

16. *Каримов Н.* Муқаддас бурч // Қишлоқ ҳаёти. 2006 йил 31 август.

17. *Каримов Н.* Тарих адолатни севади // Куч адолатда. 2006 йил 31 август.

18. *Каримов Н.* Виждон амри (генерал И.Сагторов ҳақида) // Тошкент оқшоми. 2006 йил 31 август.

19. *Каримов Н.* Безвинно виноватые (интервью) // Правда Востока. 2006. 31 августа.

20. *Каримов Н.* Қомусий билим соҳиби (С.Мирзаев ҳақида) // Маърифат. 2006 йил 1 сентябрь.

21. *Каримов Н.* Тарихий ҳақиқатлар // Хуррият. 2006 йил 31 октябрь.

22. *Каримов Н.* Адолат манзилидаги ўйлар (О.Ёқубов ҳақида) // Маърифат. 2006 йил 1 ноябрь.

23. *Каримов Н.* Ҳиндистон, ҳомер ва Беруний // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2006 йил 3 ноябрь.

24. *Каримов Н.* Тавозе // Ўзбекистон овози. 2006 йил 9 ноябрь.

25. *Каримов Н.* Бебаҳо хазина (12 жилдлик “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси” тўғрисида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2006 йил 10 ноябрь.

26. *Каримов Н., Баркаев Р.* Тошкент шоирлари. Тошкент: Фан, 2007. – 116 бет.

13. Шафақнинг алвон шуълалари. Шукруллонинг “Шафа” шеърлар тўпламига сўзбоши. 2007. 3–5-бетлар.

14. Ҳавас ва армон (“Мангулик” романининг ижодий тарихига доир) // Ҳамид Гулом замондошлари хотирасида. 2007. 73–77-бетлар.

15. Машҳур пианиночи (Алишер Султонов ҳақида) // Хуррият. 2007 йил 9 май.

16. Энь эвеля... мектеп олған (Аввал мактаб бўлган) (И.Гаспринскийнинг номаълум мактуби тўғрисида) // “Қырим”. 2007 йил 16 май.
17. Адабиёт илмининг султони (И.Султон) // ЎзАС. 2007 йил 27 июль.
18. Аждодлар ибрати // Халқ сўзи. 2007 йил 23 август.
19. Муқаддас хотира // Ўзбекистон овози. 2007 йил 30 август.
20. Бир тақдир тарихи (адабиётшунос А.Алимухамедов тўғрисида) // ЎзАС. 2007 йил 31 август.
21. Халқ тилининг таржимони. А.Қаҳҳорнинг “Танланган асарлар”ига сўзбоши. Тошкент, 2007.
22. Аҳмедов С. Севиқли Ватаннинг бахтсиз фарзанди (Расулжон Раҳимов тўғрисида) // Моҳият. 2006 йил 3 февраль.
23. Аҳмедов С. Беҳбудийнинг армонлари // Театр. 2006 йил. 1-сон. 12–16-бетлар.
24. Аҳмедов С. Яхшининг чироғи ўчмас (Расулжон Султонов тўғрисида) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2006 йил 28 апрель.
25. Аҳмедов С. Ўз ишига омил эди // Моҳият. 2006 йил 14 май.
26. Аҳмедов С. Эзгуликка бахшида умир // Театр. 2006 йил 6-сон.
27. Зафар ва мағлубият // Шарқ юлдузи. 2007 йил 1-сон.
28. Мунаввар қори ва театр // Театр. 2007 йил 1-сон.
29. Айбдор эмасман // Қишлоқ ҳаёти. 2007 йил 9/1-сон.
30. Мусибатда ўтган бир йил // Моҳият. 2007 йил 12/1-сон.
31. “Қалам” шоирнинг илк таҳаллуси // Моҳият. 2007 йил 9/2-сон.
32. Сайёҳ дарвеш – Чўлпон экан // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2007 йил 23/11-сон.
33. Шакланаётган талант // Театр. 2007 йил 3-сон.
34. Ғазал Ҳувайдоники-ю айбдор Ибрат // Моҳият. 2007 йил 9 июнь.
35. Нафосат оламининг заҳматкаши // Хуррият. 2007 йил 16 июль.
36. Ажаб даврки... // Моҳият. 2007 йил 17/У III.
37. Гўзаликка ошиқ зобит // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2007 йил 27 август.

38. Ғози Юнус ва Озарбайжон адабиёти. Озарбайжон телевидениеси учун кўрсатув. 2007 йил 21 март.

39. Илҳом самоварчи – маърифатпарвар ижодкор. Ўзбекистон телевидениеси учун кўрсатув. 2007 йил 31 август.

40. *Турдиев Ш.* Машъум панжалар. Кимёгарнинг тақдири (Саттор Жаббор тўғрисида) // Моҳият. 2006 йил 12 апрель.

41. *Турдиев Ш.* В сердцах друзей (қатагон қурбонларини ёд этиш кuni олдидан) // Учитель Ўзбекистана. 2006 йил 2 июнь.

42. *Турдиев Ш.* Элбек // Моҳият. 2006 йил 7 июнь.

43. *Турдиев Ш.* Дилларни ва тилларни забт этган адиб (Абдулла Қодирий) // Маҳалла. 2006 йил 12 апрель.

44. *Турдиев Ш.* Маърифатпарварнинг сўнги тақдири (Абдуқодир Шақурий ҳақида) // Маърифат. 2006 йил 5 июль.

45. *Турдиев Ш.* Ватан авлоди ёд этди (М.Бехбудий ҳақида) // Маҳалла. 2006 йил 19 июль.

46. *Турдиев Ш.* Фидойи инсон қисмати (Солиҳ Муҳамедов ҳақида) // Ўзбекистон овози. 2006 йил 17 август.

47. *Турдиев Ш.* Мунаққид меросига бир назар (Сотти Хусайн ҳақида) // Маърифат. 2006 йил 26 август.

48. *Турдиев Ш.* Абдуваҳоб қори қисмати // Миллий тикланиш. 2006 йил 30 август.

49. *Турдиев Ш.* Ўзбекистонни ташлаб кетмаяжакман (Фитрат ҳақида) // Маҳалла. 2006 йил 30 август.

50. *Турдиев Ш.* Давр кўзгусида (Истиқлолнинг теран илдизлари) // “Туркистон”. 2006 йил 1 сентябрь.

51. *Турдиев Ш.* Долг памяти и чести (беседа) // На посту. 2006 йил 31 сентябрь.

52. *Турдиев Ш.* Қутбиддин домла қисмати (таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2006 йил 3 ноябрь.

53. Атоқли киши, йирик арбоб (Абдувоҳид Қори ҳақида) // “Ҳидоят” журнали. 2007 йил июнь сони.

54. Айбсиз айбдорлар (Руқия Хўжаева) // Саодат. 2007 йил июнь сони.

55. Қутбиддин домла қисмати // Ҳидоят. 09.2007 йил 3-сон.

56. Саргардон қисмати (Зокиржон Илҳомжонов қисмати) // Моҳият. 2007 йил 1 июль.

57. Исҳоқхон Ибротнинг сўнги тақдири // Моҳият. 2007 йил 30 август.

ЖАБРДИЙДА ЁЗУВЧИЛАР АДАБИЙ МЕРОСИ МУСТАҚИЛЛИК ХИЗМАТИДА

58. Истиқлолнинг фидойи курашчиси (Муҳаррир Авезов таваллудининг 110 йиллиги олдидан // Нурли жўл. 2007 йил 11 сентябрь.

59. Сўз қудрати // Нурли жўл. 2007 йил 14 сентябрь.

60. Маърифат боғининг боғбонлари эди (Абдуқодир Шакуррий қисмати) // Қишлоқ ҳаёти. 2007 йил 31 август.

61. Ватаннинг содиқ ўғлони” (Фитратнинг маърифий ва ватанпарварлик фаолияти қисмати) // Тошкент ҳақиқати. 2007 йил 8 сентябрь.

Н.Каримов

Ф.ф.д., проф., “Қатағон
қурбонлари хотираси музейи”

ҚАТАҒОН ҚИЛИНГАН ШОИРЛАР ИЖОДИДА ЭРК ВА ҲУРРИЯТ ҒОЯЛАРИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

XX аср бошларида Туркистоннинг илғор зиёлилари-
да миллий ўзликни англаш ва тарғиб қилиш истаги
пайдо бўлиши билан Муқимий ва Фурқат ижоди туфайли янги-
ланаётган ўзбек адабиётининг ғоявий йўналиши тубдан ўзгара
бошлади. Тарихий-ижтимоий давр ва халқ тақдири билан боғлиқ
муҳим муаммоларни четлаб келаётган шоирлар, оғир уйқудан
уйғонган кишилардек, басир кўзларини катта очиб, миллий та-
назулга олиб келган иллатларга қарши курашиш ва миллатнинг
диққат-эътиборини миллий тараққиёт масалаларига, биринчи
навбатда маърифат масалаларига қаратишга бирдамлик билан
киришдилар. Зеро, маърифат масалалари мавжуд тарихий ша-
роитда миллатни ижтимоий ва маданий юксакликка кўтариши
мумкин бўлган бирдан-бир куч эди.

XIX асрнинг 60-йилларида Россия империясининг мустам-
лакасига айланган Туркистон зиёлиларининг XX аср бошларига
келибгина уйғона бошлаганининг сабаблари нимада? Нима учун
халқнинг тараққийпарвар кишилари халқ ва мамлакатни кундан-
кунга чирмаб ташлаётган мустамлакачилик кишанларини бўша-
тиш учун шу вақтгача бирор хатти-ҳаракатни амалга оширмаган-
лар? Бунинг, шубҳасиз, бир қанча сабаблари бор. Бу сабаблардан
бири шундаки, шу вақтгача Туркистонни идора қилиб келган хон-
лар ва амирлар мамлакат ҳаётига янги фикр ва ғояларнинг кириб
келишига, халқ орасидан етишиб чиқаётган ақл ва заковат эгала-
рининг жамият ҳаётида бирор роль ўйнашига имкон бермай,
халқни, шу жумладан, унинг илғор кишиларини мутелик ҳолатида
тутиб келган эдилар. Туркистон мустамлакага айланганидан ке-
йин хонлар ва амирлар ўз мавқеларини мутлақо йўқотган, ўқтин-
ўқтин қаллақланиб келган халқ орасидан эса ҳали оммани етаклай

олувчи кишилар етишиб чиқмаган эди. Аммо кўп ўтмай, мавжуд тарихий шароит тақозоси билан шундай кишилар авлоди етишиб чиқди ва халқ уларни жадиждлар деб атади.

Шубҳасиз, халқ ўртасида жаҳид номи билан танилган кишиларнинг ҳаммасини ҳам ХХ аср бошларида шакллана бошлаган миллий уйғониш ҳаракатига мансуб, деб бўлмайди. Улар орасида тасодифий кимсалар оз бўлмаган. Бироқ худди шу даврда Фитрат, Чўлпон, Тавалло, Қодирий, Ҳамза, Хондайлиқий сингари ўнлаб фидоий маърифатпарвар шоир ва ёзувчилар етишиб чиқдиларки, биз уларни ҳақли равишда миллий уйғониш ҳаракатининг қалдирғочлари сифатида эъзозлаб келмоқдамиз.

Агар шу шоир ва ёзувчиларнинг ижодий йўлига назар ташласак, уларнинг аср бошларидан 1914–1915 йилларгача бўлган ижодидан Туркистон ва Бухородаги сиёсий-ижтимоий тузумнинг чиригани ва шу сабабли маҳаллий халқнинг оғир иқтисодий ва маданий аҳволда яшагани шундоққина кўриниб туради. 1916 йилда Ўрта Осиё бўйлаб авж олган кўзғолон ва шу кўзғолоннинг шафқатсизларча бостирилиши билан жаҳид маърифатпарварлари чор Россияси мустамлакачилик сиёсатининг гайриинсоний ва гайримиллий моҳиятини яна бир бор кўриш имкониятига эга бўлдилар. Улар миллий ўзликдан ва ислом динидан тамоман маҳрум бўлиб қолмаслик учун жиддий ҳаракат қилиш зарурлигини тушуна бошлашди. Кўп ўтмай, 1917 йил Февраль инқилоби рўй бериб, Россия империяси чок-чокидан сўкилиши билан улар ижодига янги ғоя – эрк ва ҳуррият ғоялари кириб келди. Бу янги ғоянинг катта садо касб этиши учун Февраль инқилоби рўй бериши, миллий уйғониш ҳаракати қатнашчиларида мустамлакачилик кишанларини парчалаш мумкинлигига ишонч туйғулари уйғониши лозим эди. Шундай ишонч билан йўғрилган тараққийпарварлар халқ ва унинг пешқадам кишиларини бир байроқ остига бирлаштириш мақсадида эрк ва ҳуррият ғоялари бақиб турган асарларни ёзишга чоғландилар. Бу асарлар, улар наздида, халқни ҳуррият байроғи остида бирлашиб, миллий озодлик учун курашга сафарбар этиши мумкин эди.

Аммо бу муҳим воқеадан аввал Чўлпоннинг ҳам, Фитратнинг ҳам, Ҳамзанинг ҳам бир-бири ила кўринмас ишлар билан боғланган Ваган ва Миллатни шарафловчи шеърлари майдонга келган эди. Чунончи, Фитрат “Сайха” тўпламидан жой олган форсча шеърларидан бирида Ваганнинг пурвиқор образини яратиб, бундай ёзган эди:

Бинмо саҳаре азми тавоф Ватани ман!
Аҳ-аҳ, чи Ватан, саждагоҳи жону тани ман!
Ҳам маъмани осоишу иззу шарафи ман,
Ҳам Каъбаи ман, қиблаи ман, ҳам чамани ман.

Таржимаси:

Тонгда тавоф этгани чиқ – Ватанимдир,
Оҳ-оҳ, не Ватан, саждагоҳу жону танимдир.
Иззат-шарафим, тинчиму аршимда тўлин ой,
Ҳам қибламу, ҳам Каъбаму, ҳам чаманимдир.

Агар бу гўзал сатрлар шоирнинг Туркияда таҳсил олган йилларида ёзилган бўлса, 1917 йил декабрида она-Ватанни душман чангалидан қутқариш орзуси билан яшаётган шоир қалбидан бундай оташин сатрлар отилиб чиққан:

Онам! Сени қутқармоқ учун жонми керақдир?
Номусми, виждон била имонми керақдир?..

Бу ҳар иккала шеърда яратилган Ватан образи шундай катта кучга эгаки, бу шеърларни ўқиган китобхон қалбида Ватанга муҳаббат туйғулари алангаланмаслиги маҳол. Фитрат ҳам, унинг бошқа қаламкаш биродарлари ҳам шундай шеърлардан кейин ватандошларини эрк ва ҳуррият учун курашга даъват этувчи шеърларни кўп ва ҳўб ёзишди. Шу йилларда Тошкент маърифат-парварларининг сардори Мунаввар қори Абдурашидхонов “Ҳақ берилмас, олинур!” деган жанговар шиор билан чиқди. Эрксевар шоир ва ёзувчилар ўз шеърлари ва публицистик мақолалари билан шу шиорнинг замондошлари қалбига етиб бориши ва уларнинг дастуруламалига айланиши учун жонбозлик кўрсатдилар. Улар фақат сафарбарлик руҳи билан суғорилган шеър ва мақолалар ёзибгина қолмай, 1917 йилнинг октябрь ойида Қўқонда тўпланиб, Туркистон Мухторият ҳукуматининг тузилганини эълон қилдилар. Чўлпон, Ҳамза каби шоирлар мухториятни олқишловчи шеърлари билан водий аҳолисида мустамлакачилик кишанларининг парчаланганига, эрк ва ҳуррият ғоялари тантанасига ишонч туйғуларини уйғотишга интилдилар. Аммо улар большевикларнинг маккорликларини яхши билганлари учун халқни ҳаёт-мамот курашига сафарбар қилишнинг турли-

туман йўллари ахтардилар. Шундай йўллардан бири ўз фаолияти билан ўзбек давлатчилиги тарихининг олтин саҳифаларини битган буюк ўтмишдошларимиз руҳидан мадад сўраш эди. Фитрат 1917–1918 йилларда “Юрт қайғуси” деб номланган туркум сочмаларида ва “Темур сағанаси” пьесасида Амир Темур руҳига мурожаат қилиб, ундан миллий озодлик учун курашаётган ватандошларига руҳан мададкор бўлишини сўраб ёлворди:

“Бағрим ёниқ, юзим қора, кўнглим синиқ, бўйним букук.
Сенинг зиёратингга келдим, султоним!

Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, ўртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, хоқоним!

Юз йиллардан бери жафо кўруб, гам чекиб келган туркнинг қонли кўз ёшларини этақларингга тўқарга келдим.

Қоронғуликлар учра ёғдусиз қолган ўзбек кўзлари учун тупроғингдан сурма олғали келдим...”

Фитратнинг юрак қони билан ёзилган бу сўзлар мустамлакачилик зулмидан жабр кўрган кишиларни лоқайд қолдирмаслиги аниқ эди. Фитрат шу сўзлари жабрдийда ватандошлари қалбига етиб бориши ва уларни курашга созлаши учун “Темур сағанаси” пьесасини ёзиб, Турон қоровули номидан изтироб тўла сўзлар билан Амир Темур руҳига мурожаат қилди.

Фитрат, Чўлпон сингари оташнафас шоирлар туфайли шеърият шу йилларда кураш қуролига айланди. Шубҳасиз, ўша миллий таназзул даврида эрк ва хуррият йўлида олиб борилган бу курашнинг ғалаба билан яқунланиши амри маҳол эди. Лекин ўзбек шеърияти ўз тарихи давомида биринчи марта халқ ва мамлакат тақдири билан боғлиқ масалаларга қўл уриб, ўзининг жанговарлик кучини муваффақият билан синовдан ўтказди.

Мухторият тор-мор келтирилди. Мухторият раҳбарлари ва уларга хайрихоҳ бўлган кишилар қувғинга учрадилар. Ёш совет давлати Мунаввар қори Абдурашидхоновлар, Убайдулла Хўжаевлар, Фитрат ва Чўлпонлар хотирасидан “мухторият”, “хуррият”, “мустақиллик” сингари сўзларни ситиб чиқаришга уринди. Аммо Чўлпон 1920 йили Бокуга, Шарқ халқлари қурултойига борган кезларида Каспий денгизи бўйларида дўстлар билан бирга сайр қилар экан, денгиз тўлқинларининг қирғоққа жилловсиз куч билан келиб урилишларини кўриб, ҳайратга тушади.

Тўлқинларнинг бу даҳшатли ўйини шоир илҳомини жунбишга келтиради. У денгизга қараб хитоб қилади:

Ўйна, эй тўлқинлар, пўртана, даҳшат сол,
Қирғоқлар титрасин кўрқиб.
Кўк юзи, ер ости тинч бўлса, ваҳшат сол
Дарёдан сув ташлаб, пурқиб!

Бу менинг кенг кўнглим ғавғони, жанжални,
Тўнолон, кўзғалиш, чувалаш, исённи, тўфонни
Суядир; шунинг-чун дунёни, жаҳонни,

тоғ ва тош –

Ҳаммасин ағдармоқ истайдир,
ёнадир, куядир...

Ўйна, эй пўртана, тўхтама, қувват ол,
Чоғ келгач, эриниб ётма, ухлама,
бўлмасин йўқлама.

Кўп эзган душмандан,
паст жондан

Ўчни ол, ўчни ол, ўчни ол!..

Шоирнинг мустамлакачиларга, янада аниқроғи, Мухториятни қонга ботирган, ўзбек халқига ҳурриятни раво кўрмаган кучларга бўлган ададсиз нафрати шу сатрларда денгиз тўлқинлари билан бирга пўртаналаниб боради. Унинг назарида, пўртана – курашга отланган халқ, қирғоқ эса мустамлакачи давлатнинг қудратли кўрғони. У пўртананинг шу кўрғонга аёвсиз куч билан урилавериб, кўрғон деворларини бузиб ташлашига ишонади, умид қилади. Зеро, унинг назарида, дунёда фақат битта бузиламайдиган кўрғон бор – бу Адолат ҳукмронлик, ҳақиқат посбонлик қилган буюк кўрғондир.

Чўлпон шу йилларда жўшиб ижод қилди. Тинимсиз шеърлар ёзди. Бу шеърларнинг аксариди ана шу кураш ғояси қизил ип янглиғ ўтиб туради. Боку сафаридан кейин кўп ўтмай, Чўлпон Бухорога борганида, машҳур “Халқ” шеърини ёзди. Бухоро жадидларини қиличдан ўтказиб, муқаддас заминни улар қони билан суғорган амирнинг тожу тахтни ташлаб қочиши, вақтинча бўлсада, амирлик вайроналари ўрнида Бухоро Халқ Жумҳуриятининг барпо этилиши Чўлпондаги мудроқ туйғуларни уйғотиб юборди. Унинг хаёлида халқ бояғи денгиз образида гавдаланади. Бу

халқ – денгиз, унинг назарида, амирлик қўрғонини парча-парча қилиб, ўзининг тарих ижодкори сифатида куч ва қудратини намойиш этгандек бўлади. Шоир ёзади:

Халқ денгиздир, халқ тўққиндир, халқ кучдир,

Халқ исёндир, халқ оловдир, халқ ўчдир.

Халқ қўзғолса, куч йўқдирким, тўхтатсин,

Қувват йўқким, халқ истагин йўқ этсин...

Романтик Чўлпон бу шеърида ўз орзуларининг рўёбга чиққанини кўриб, тантана қилмоқда. Шу тантана садолари шеърнинг ҳар бир сатридан жаранглаб туради. Лекин орадан кўп ўтмай, ўқдай отилиб, “Бухоро Халқ Жумҳурияти” ифодаси орасига “совет” деган сўз суқилиб киради. Халқнинг Чўлпон шеъридаги денгизмонанд образи сароб янглиғ адамга кетади. Туркистон энди “оқ” мустамлакадан “қизил” мустамлакага айланган ва бу дахшатли реалликни ўзгартира олувчи куч Чўлпонлар ва Фитратларнинг назар-этиборидаги кенгликда йўқ эди. Бу, ўзбек тараққийпарварларининг ва умуман ўзбек халқининг катта фожиаси эди. Шундай тарихий шароитда улар яширин ҳаракат йўлини танладилар. Эрк ва ҳуррият учун кураш қиличи қинга солинди.

Эрксевар авлодлар мустамлакачилик ҳавосида бўғилган кезларида Чўлпон ва Фитратнинг, Тавалло ва Элбекнинг, Хондайлиқий ва Усмон Носирнинг шу эзгу ғоялар мавжланиб турган асарларини ўқиб, армондан чиқдилар. Чўлпоннинг: “Чекнинг бу “Эпоха”ни, кули кўкларга учсин!” деган сатрларидаги бир олам маъно улар қалбида мустақиллик ҳақидаги орзунинг авлоддан-авлодга ўтиб кетишини таъминлаб турди.

Ўзбек халқининг мустақилликка эришиб, ўз тақдирини ўзи белгилувчи халқлардан бири даражасига кўтарилишида эрк ва ҳуррият тароналарини куйлаган аждодларимизнинг хизматлари оз эмас. Зеро, бизнинг қалбимизда жўш уриб турган шу жанговар ва дилбар таронанинг муаллифи ва илк ижрочиси улардир. Ўйлаймизки, шу тарона ҳозир улғайиб бораётган авлодлар қалбида ҳам акс-садо бериб, уларнинг ўзбек халқининг буюк келажagini, мунаввар келажagini барпо этишларига ёрдам бериб туради.

Р.Т.Шамсутдинов

Т.ф.д., проф., Андижон давлат
университети

“КАТТА ҚИРҒИН” ҚУРБОНИ БЎЛГАН ЖУРНАЛИСТЛАР

Катта террор ёки “катта тозалов”, ёхуд “ежовчилик” деб ном олган фожиа 1937–1938 йилларда рўй берган бўлиб, Ўзбекистонни ҳам ўз гирдобига тортган. Уйлаб топилган айблар бўйича кўплаб нуфузли сиёсатчилар, ҳарбийлар, фан ва маданиятнинг таниқли арбоблари, республиканинг минглаб оқддий аҳолиси: деҳқонлар, ишчилар, хизматчилар, руҳонийларга нисбатан қатағон тифи қаратилган. Улар қаторида кўплаб ўзбек миллий журналистлари ҳам бўлган. Ушбу мақолада Ўзбекистонда қатағон қилинган журналистлардан атига 8 нафарининг тақдири, қисмати ҳақида айрим маълумотлар келтирилади.

Фозилбек Отабек ўғли – 1886 йили Андижон шаҳрининг “Девонабой” даҳасида зиёли хизматчи оиласида туғилган, ўзбеклардан етишиб чиққан дастлабки публицист журналистлардан бири. Унинг фаолияти ҳақидаги маълумотлар Андижон вилоят давлат архивининг 312-“Туркистон, Россия телеграф агентлигининг Андижон уезди шўъбаси фонди”да сақланмоқда.

“РОСТА” ходимларининг сўроқ варақаларида 1921 йил 15 январдан “РОСТА”да ишлагани, партиясиз, русча ва мусулмонча маълумотга эгаллиги, араб, форс тилларини билганлиги, журналист сифатида яхши танилганлиги, айниқса миллий тил, удуларни аъло даражада билгани кўрсатилган. Фозилбек Отабек ўғли қарамоғида 5 жон (рафиқаси – Саодат, ўғиллари – Ҳабибулла, Ҳамидулло, Ҳамроқул, қизи – Нодира) бўлган. Сўроқ варақасининг “Инқилобгача ва инқилоб даврида қандай нашрларда ишлагансиз?” деган саволига Фозилбек Отабек ўғли “Инқилобга қадар инқилобчи бўлганман, инқилобий ғояларни тарғиб этганман” деб жавоб берган. Бундан маълумки, Фозил-

бек Отабек ўгли Андижондаги дастлабки маърифатпарвар, тараққийпарвар, яъни жадидлардан бири бўлган. У Абдулхамид Чўлпон, Усмонхон Эшонхўжаев, Қўчқор Алимов, Саъдуллахўжа Турсунхўжаевлар билан маслақдош бўлган. Ушбу сатрлар муалифи 1995 йил сентябрида Анқарадаги “Туркий халқлар тарихини яратиш”га бағишланган халқаро конгрессда иштирок этганида 1975 йили Истамбулда нашр этилган Али Бодамчининг “1917–1934 йиллар. Туркистон миллий истиқлол ҳаракати ва Анвар пошшо” китобини қўлга киритган эди. Китобда Фозилбек Отабек ва бошқа андижонлик тараққийпарварлар ҳақида мана бу сатрлар ёзилган: “1918 йил Андижонда бир қироатхона очилади, кенг зали бўлган бу қироатхонанинг идоравий ҳаётида Туркистон миллий бирлигининг Андижондаги вакили этиб Хусайин Ниёзий, Усмонхон Эшонхўжа ўгли, Вали Мақсудий, З.Аълам, Фозилбек Отабек ўгли, Абдулхай Махдумлар сайландилар. Қироатхона халқ мактаби вазифасини бажарар эди. Ҳар оқшом усмонли зобитлар куннинг муаммолари, маданий, сиёсий ва тарихий мавзуларда халққа маъруза қилардилар. Рус ташвиқотларига ишонмасликка ва кўрбошиларга ёрдам кўрса тишга даъват этардилар...”

1920 йил 15 сентябрдаги ҳужжатга қараганда, Фозилбек Отабеков “Турк РОСТА”нинг Андижон уезди бўйича таҳририят шўъбаси мудирини эканлиги, мусулмонча плакатлар чиқаришда фаол қатнашгани кўрсатилган.

Фарғона “РОСТА” мудирини Иноземцефнинг 1920 йил 22 июлида Туркистон “РОСТА” мудирини Цивилинг номига йўлаган телеграммасида шундай сатрлар бор: “Юнусовни Янги Бухорога хизмат учун юбориб, уч ҳафта танафусдан сўнг, 22 августда 30 нусха миқдоридида мусулмонча плакат чиқаришни қайтадан тикладик. Улуғ меҳнат билан тарқаб кетган Эски шаҳар шўъбасини ташкил этдик. Мудирликка эски газета ходими, партиёга ҳайрихоҳ Отабековни тақлиф қилдик. Плакатлар менинг назоратим остида чиқиб турибди...”

Унга берилган шаходатномаларнинг бирида шундай дейилган: “Ушбунини кўрсатувчи ўртоқ Отабеков Фозилбек Туркистон “РОСТА”си Фарғона шўъбаси Андижон ёрдамчи шўъбаси Андижон Эски шаҳар шўъбасини мудиридир.

Унга Андижон Эски шаҳарида ахборот тармоқларини таш-

кил этиш, материаллар тўплаш ҳамда Тошкент, Фарғона шўъбалари, Андижон ёрдамчи шўъбаси билан ёзишмалар олиб бориш, маҳаллий матбуот органларини ахборот материаллари билан таъминлаш, марказ ахбороти бўйича мусулмонлар орасида тарғибот ишларини олиб боришни ташкил этиш ва раҳбарлик қилиш топширилган.

Ўртоқ Отабеков пулсиз ва навбатдан ташқари Андижон шаҳридан Фарғона "РОСТА", Тошкент "Турк РОСТА" манзиларига телеграмма йўллаш ҳуқуқига эгадир.

Туркистон Марказий ижроия қўмитасининг 1919 йил 1 ноябридаги 95- сонли буйруғига асосан барча шахслар муассасалар ва жамоат ташкилотлари ўртоқ Отабековга ҳар жиҳатдан ёрдам-қўмак кўрсатишлари шарт"¹.

Фозилбек Отабек ўғли кўп йиллар мобайнида Андижоннинг машҳур Авфон боғидаги қишлоқ хўжалиги илмий тадқиқот тажриба станциясида илмий ходим бўлиб пахтачилик бўйича фаолият кўрсатган. У аграрномия соҳасида етук мутахассис ҳисобланган. Айни вақтда у 1898 йилги Андижон кўзғолонининг шоҳиди сифатида илмий изланишлар олиб бориб "Дукчи Эшон воқеаси" номли тарихий-бадий асар яратган. 1927 йили Самарқандда араб имлосида ўзбек тилида нашр этилган бу асар ҳозир ҳам машҳур Андижон кўзғолони тарихи ҳақидаги муҳим бирламчи манба сифатида ўзбек тарихшунослигидан муносиб ўрин эгаллаган. Фозилбек Отабек ўғли бу асари туфайли миллатчиликда айбланиб, Янгийўл районидаги Қовунчи қишлоғига сургун қилинган. У бу ерда пахтачилик бўйича меҳнат қилиб, шу ерда вафот этган.

Расулжон Раҳимий – 1903 йили Кўқон шаҳрида туғилган. 1914 йили отаси вафотидан сўнг 1919 йилгача болалар уйида тарбияланган, 1919 йилда комсомол сафига кирган, 1920–1922 йилларда Бутун Россия фавқулодда комиссияси – ВЧКнинг Фарғона бўлимидаги 58-эскадронда кўнгилчилар қаторида хизмат қилган. 1920 йилдан 1929 йилгача маъмурий хўжалик раҳбари лавозимида хизмат қилган. 1929 йили Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети "Қизил Ўзбекистон" республика газетасига ишга қабул қилиниб, газетанинг "Қишлоқ хўжалиги" оммавий бўлимига мудирлик қилган. Расулжон Раҳимий

¹ Андижон вилоят давлат архиви. 312- фонд. 1- рўйхат. 3- иш. 360-варақ.

1930 йил 7 апрелда “Қизил Ўзбекистон”, “Узбекистанская правда” кўчма таҳририятининг аъзоси сифатида Бухоро округига, 1931 йил 10 январдан эса “Қизил Ўзбекистон” газетасининг мухбири сифатида Андижон округига юборилган. У Андижон шаҳар-район газетаси “Пахта fronti”га ёрдам бера бошлаган. Тез орада у “Пахта fronti” газетасининг муҳаррири этиб тайинланади. Ҳозиржавоб, сиёсий етук журналист Р.Раҳимийнинг 1931 йил июль ойида “Қизил Ўзбекистон” саҳифаларида ўша замон руҳидаги “Ойим большевиклари, бўш келмангиз”, “Мамлакат ўз қахрамонларини билсин”, “Зарбали гектарлар”, “Транспорт изида большевикларча курашиб”, “Уни илгари юборишимиз керак”, “Куричкин синфий кураш позициясида”, “Темир билаклар рўзғори” каби 9 та мақоласи босилган. У танқидий мақолаларни алоҳида эҳтирос билан ёзган. Унинг “Қизил Ўзбекистон” саҳифаларида босилган “Ойим, Ворошилов, Косонсой, Янгиқўрғон районлари пилла тайёрлашда оқсоқ”, “Андижон районлари бўшашмангиз!”, “Бригадирлар ўз ишларининг натижаси учун кураш олиб боришлари керак”, “Қолоқликка зарба бериб”, “Йигимни тез суръатда таъминлайлик” каби танқидий мақолаларида замон нафаси уфуриб турган. Айни вақтда Расулжон Раҳимий ТАСС – Совет Иттифоқи телеграф агентлиги ва “Правда” газетасининг Ўрта Осиё бўлими мухбири бўлиб ишлаган. 1935 йили Андижон округи Избоскан райони МТС сиёсий бўлим газетасига масъул муҳаррирлик қилган, сиёсий бўлим тугатилиши муносабати билан Избоскан район газетасига муҳаррир қилиб тайинланган. Унинг “Онтариш”, “Хоин” драммалари 30-йилларда Андижон ва Ўш театрларида тамошабинлар олқишига сазовор бўлган.

“Катта террор” авжига минган кунлари газета ва журналлар саҳифаларида қатагон сиёсатини олиб борувчилар, “қонун қонунларининг фаолияти”ни мадҳ қилиш қизгин тус олган эди. “Қутурган итларга ўлим”, “Қабиҳ ниятлар фош этилди”, “Манфур айғоқчиларга лаънат”, “Шонли НКВД ишларига тасанно” каби баландпарвоз, ҳақиқий аҳвол соҳталаштирилган мақолалар чиқа бошлаган. Ҳатто, “Қириб ташлансин” қабилидаги шеърлар ҳам пайдо бўлган.

Андижондаги “Пахта fronti” газетаси ҳам замон зайли билан ана шундай йўл тутган. Унинг 1937 йил сентябрь оила-

рида "Душманлар шафқатсиз фош қилинсин", "Икки юзламачи мунофиқларга большевик матбуотида ўрин йўқ", "Миллатчи ва маиший бузуқлар тўдаси" номи мақолалари чоп этилади. Бу вақтда Расулжон Раҳимий Андижондаги Охунбобоев номидаги театр директори эди. "Пахта fronti"нинг 1937 йил 16 сентябрь сониди (ўша йилнинг 21 августиди) НКВДнинг Андижон бўлими 3-сектори ходимлари Расулжон Раҳимийни ҳибсга олган эдилар. Унинг "аксинқилобий" фаолияти бошқалар каби газетанинг ўша сониди кўрсатилганди. У 5 ноябрғача Войлошников, Берг, Кулиничлар томонидан тергов қилиниб, айблов ҳулосаси тайёрланади ва у Тошкентга юборилади. ЎзССР Ички ишлар Халқ комиссарлари қошидаги учлик 1937 йил 13 ноябрда Расулжон Раҳимийни 10 йил муддатга қамоқ жазосига ҳукм этади. У Узоқ Шарқдаги ГУЛАГ лагерларидан бирига этап қилинади. 1943 йили лагерда оғир касалликка чалиниб, вафот этади. 1959 йил 6 июнда Андижон вилоят суди президиуми "учлик"нинг 1937 йил 13 ноябрдаги Расулжон Раҳимийга нисбатан қўллаган ҳукмини бекор қилади, журналист, драматург, ёзувчи тўла оқланади.

Худойбахитов Анқабой – 1905 йили Самарқанд область Жиззах уезди Усман қишлоғида деҳқон оиласида туғилган. 1916 йили ота-онаси вафот этгач, 11 ёшидан кичик ёшдаги укалари тирикчилиги ташвишида бўлади. Ноиложликдан укаларини одамларга тарқатиб, ўзи 1916 йили Самарқанд уезди Мобут волостининг Жомбой деган жойига келиб, 1918 йилгача батраклик қилиб кун кечиради.

1918 йилдан 1920 йилгача Жомбойдаги оч қолган болалар етимхонасида ҳаёт кечиради. 1920 йилдан 1922 йилгача Самарқанд Маориф институтида, 1922–1924 йилларда Тошкентда В.И.Ленин номидаги Коммунистик университетда таҳсил олган. 1924–1925 йилларда Самарқанд области "Зарафшон" газетаси таҳририятида масъул муҳаррир ўринбосари, бир вақтнинг ўзида комсомол газетасида муҳаррирлик қилган, 1925 йили партиёга аъзо бўлган.

1925 йилдан 1928 йилгача Москвада журналистика давлат институтида ўқиган. 1928–1929 йилларда "Зарафшон" газетасида масъул муҳаррир, 1929–1933 йилларда республика касаба союз ташкилоти органи "Ишчи газетаси"га масъул муҳаррирлик

қилади. 1933–1936 йилларда Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) партияси Марказий комитети партия нашриёти бош муҳаррири бўлиб ишлаган.

1936 йил 3 сентябрда тўлғизилган ходимларни ҳисобга олиш варақасида Анқабой Худойбахитов олий маълумотли, 1929 йилдан мактабчилар уюшмаси раиси, тожик, рус тилини билиши, янги ўзбек алифбосини ўқитишни жорий қилишдаги фойдали фаолияти учун 1932 йили Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия комитетининг фахрий ёрлиғи билан тақдирлангани қайд этилган.

1936 йилдан у Республика радио комитетига раис этиб тайинланган. 1937 йил 1 июлда Ўзбекистон Компартияси Марказий комитети бюроси қарори билан (масалани бюрога Қ.О.Берегин тайёрлаган – *Р.И.Ш.*) Анқабой Радиокомитет раислигидан озод қилинади. Бюро қароридан кўчирмага Ўзбекистон компартияси Марказий комитети секретари Цехер кўл кўйган².

СССР Олий Суди Ҳарбий Коллегиyasi сайёр сессиясининг 1938 йил 5 октябрдаги йиғилишида Худойбахитов Анқабой отишга ҳукм этилиб, ҳукм ўша кун ижро этилган³.

Аюпов Аъзам – 1904 йилнинг сентябрида Тошкент шаҳрида хизматчи оиласида туғилган. Отаси 1915 йилгача Мануфактура савдоси приказчиси, саркори бўлган, 1917 йили вафот этган. Аъзам Аюпов 1935 йили рус тилида битилган ўз таржимаи ҳолида шундай ёзган: “... 1919 йилгача қуйи – ўрта мактабида (етти йиллик) ўқиганман ва 1921 йилга қадар турли курсларда ўқиб, бир вақтнинг ўзида ишлаганман. 1919 йилдан 1920 йилгача “Турон” кутубхонасида кутубхоначи, ундан сўнг “Қизил байроқ”, “Туркистон” газеталари редакциясида ва ҳозир “Қизил Ўзбекистон” газетасида ишламоқдаман. Бу редакцияларда адабий ходим, корректор, бўлим мудири, масъул котиб ўринбосари, масъул котиб сифатида фаолият кўрсатганман. Ҳозирги вақтда “Қизил Ўзбекистон” редакциясида масъул котиб ва “Гулистон” журналида муҳаррир ўринбосари вазифасидаман”.

Кадрларни ҳисобга олиш шахсий варақасида Аъзам Аюпов “Ер юзи” журанали масъул котиби, таҳририят аъзоси, “Қизил Ўзбекистон”, “Правда Востока” редакцияси ходимлари касаба

² Ўша архив. 37- варақ.

³ РФ РФХХМА. 7-фонд. 1-рўйхат. 10-иш. 531–532-варақлар.

союзи раиси бўлганлиги, рус, турк, татар тилларини билгани қайд этилган⁴.

СССР Олий суди ҳарбий коллегиясининг 1938 йил 5 октябрдаги сайёр йиғилишида у отишга ҳукм этилган, ҳукм ўша куни ижро этилган⁵.

Партия XX съезидан сўнг кўплар қатори Аъзам Аюпов ҳам реабилитация қилинган.

Алимов Комижон – 1903 йили Тошкентда ишчи оиласида туғилган. 1926 йил 30 сентябрда тўлғизилган тарижимаи ҳолида отаси Тошкентда отлиқ трамвай йўлида (“Конки”) йўл тозаловчи бўлиб, сўнгра Марв шахрига келиб ишлагани, бу ерда Комижон 1910 йили мусулмон татар мактабида, Тухтамишск рус-гузем мактабида ўқигани, оилавий шароити оғирлигидан ўқишни ташлаб, 1915 йилгача хизмати полковник Шонмовда бўлгани, Февраль инқилобигача пиво заводда, сўнгра магазинда фаррош бўлиб ишлагани, 1918 йил бошларидан Тошкентдаги катта ёшдагилар ўқув курсида ўқигани, “Тўдалар” номли ёшларнинг миллий социалистик гуруҳига кирагани, 1919 йили Тошкент Эски шаҳар ошпазлар союзининг котиби ва раиси бўлиб ишлагани қайд этилган.

1921 йили Москвада Шарқ меҳнаткашлари коммунистик университетида (КУВТ) ўқиган. Москвада ўқиётган ўзбекистонлик талабалар комсомол ташкилотига раҳбарлик қилиб, 4-Бутун Россия коммунистик ёшлар союзи съезида иштирок этади. Сўнгра Туркистон Республикаси, Тошкент, Самарқанд областлари комсомол ташкилотларида раҳбарлик лавозимларида фаол хизмат қилади.

1924 йили К.Алимов Туркистон Компартияси Марказий Комитети матбуот бўлими мудирини бўлиб ишлайди. Ўша йили Москвадаги Давлат журналистика институтига (ГИЖ) қабул қилинади. Ўқишни тугатгач, Ўзбекистон Республикасининг партия ва деҳқонларнинг газеталарига муҳаррирлик қила бошлайди. 1926 йили Тошкент область партия ташкилоти съезида ҳал қилувчи овоз билан Бутунўзбек партия ташкилотининг 2- курултойига, 1925 йил декабрида Москвада бўлиб ўтган ВКП(б) XIV съезидга вакил этиб сайланган. Ўша йилларда К.Алимов Ўзбекистон давлат нашриётига, Тошкент Эски шаҳар советига, ВКП(б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси матбуот бўлими коллегиясига аъзо бўлган.

⁴ ЎЗР ПДА. 58-фонд. 79- рўйхат. 99-иш. 95-98-варақлар.

⁵ РФ ФХХМА. 7-фонд. 1-рўйхат. 10-иш. 533-варақ.

1926 йили К.Алимов бир вақтнинг ўзида иккита газета ва учта журналга муҳаррирлик қилган. Журналистика бўйича билими ва тажрибасини доимий равишда ошириб бориб, республикада таниқли раҳбар ходим даражасига етган⁶.

СССР Олий суди ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг 1938 йил 8 октябрдаги йиғилишида Алиев Комилжон отишга ҳукм этилган, ҳукм ўша куни ижро этилган⁷. Ҳозирда реабилитация қилинган.

Саттаров Заки – 1904 йил 15 мартда Абдари қишлоғида деҳқон оиласида туғилган, татар, асосий касби – хизматчи, ўрта маълумотли, 1930 йил 4 августда Зарафшон партия ташкилотида партия сафига қабул қилинган, 1922 йил Самарқанддаги интернатда 4-синфни битирган, 1922 йил 25 мартдан 1923 йил 1 январгача Сарабош қишлоғидаги Бобомурод халфада батрак бўлиб ишлаган, шундан сўнг Самарқанд область Довул волостидаги Имомназар Бобоназар бой қўлида хизматкор бўлган. 1923 йил 1 ноябрдан 1925 йил 10 октябргача Искандар қишлоғидаги “Искандар” номли уруғчилик хўжалигида, 1925–1926 йилларда Бокуда темир йўл қурилишида, 1926–1927 йилларда Каттақўрғон уезди Чимбой волость ижроия комитетида Қорақурсак қишлоғида масъул котиб, 1928 йил 25 апрелдан 1929 йил 1 июлгача Каттақўрғонда жойлашган республика 1-изоляторидида ўқув-тарбиявий бўлим мудирини, Каттақўрғон район қишлоқ хўжалиги Кредит ширкати раиси бўлиб хизмат қилган. 1930–1932 йилларда Мирбозорда Нарпай район колхозлар союзи раиси, 1932 йил декабргача Каттақўрғон райони бўйича шикоятлар қабул қилиш бюроси мудирини бўлган. 1932 йил 8 декабрдан 1933 йил 1 октябргача ЎзКомпартия Марказий Комитети органи “Колхоз йўли” газетаси таҳририятининг Андижон ва Асака шаҳарларидаги махсус муҳбири бўлиб хизмат қилган.

З.К.Саттаров 1933 йил 1 октябрдан 1934 йил 1 октябргача Марҳамат районидаги “Сталинчилар овози” газетасига муҳаррир, МТС сиёсий бўлим бошлиғи, район ижроия комитети раиси вазифасида фаолият кўрсатган.

У 1931 йил 1 октябрдан 1937 йил 28 мартгача Самарқанд шаҳар партия комитети органи “Ленин йўли” газетасига масъул муҳаррир бўлган.

1933 йили Руское селода Марҳамат район ижроия комитети

⁶ ЎЗР ПДА. 58-фонд. 65-рўйхат. 52-иш. 93–99-варақлар.

⁷ РФ РФХХМА. 7-фонд. 1-рўйхат. 10-иш. 542-варақ.

пленумида З.Саттаров пленум аъзоси ва ижроқўм президиуми аъзоси, Марҳамат район ижроия комитети раиси ўринбосари этиб сайланади. Ўз даврида Марҳамат райони ва Самарқанд шаҳар партия комитетларига аъзо этиб сайланган.

Шахсий варақасида турк, рус, қозоқ, ўзбек, татар тилларини билиши қайд этилган.

1937 йил 27 майда партиявий хушёрликни сусайтиргани учун ВКП(б) Марказий Комитетининг Ўзбекистон бўйича партия контрол комиссияси вакили томонидан З.Саттаровга қатъий ҳайфсан эълон қилинган. Унинг яшаш манзили – Самарқанд шаҳри, Карл Маркс кўчаси, 21-уй бўлган⁸.

СССР Олий суди ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг 1938 йил 13 октябрдаги йиғилиши Заки Қиёмович Саттаровни отишга ҳукм қилиб, ҳукм ўша кун ижро этилган⁹.

Тожиёв Абдулхай – 1899 йили Тошкентда туғилган. Уч йиллик рус-тузем мактаби ва олти ойлик муаллимлар курсини, кейинчалик Москвадаги Коммунистик университет (1920 й.)ни тугатган. Қизил профессорлар институтида ўқиган, Тошкент Эски шаҳар партия комитети тарғибот ва ташвиқот бўлими мудири (1920–1921), халқ маорифи бўлими мудири (1921), Туркистон Компартияси Сирдарё область партия комитети котиби (1921–1922), "Туркистон" газетаси муҳаррири (1923–1924), Ўзбекистон Компартияси Тошкент область партия комитети масъул котиби (1925–1926), Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети тарғибот ва ташвиқот бўлими мудири (1927–1929), "Қизил Ўзбекистон" газетаси муҳаррири (1929), Бутуниттифоқ Советлари МИК Миллатлар Совети котиби (1929–1935), Тошкент шаҳар Совети раиси (1935–1937) ва ЎзССР Советлари МИК раиси ўринбосари (1937) лавозимларида ишлаган. 1937 йил 3 августда Тошкентда қамоққа олинган ва Москвада 1938 йил 27 апрелда бўлган суд қарорига кўра отишга ҳукм қилинади. Ҳукм ўша кун ижро этилади. Вафотидан сўнг оқланган¹⁰.

Эшонхўжаев Усмонхон – 1899 йил 14 октябрда Андижоннинг Эски шаҳар қисмида ўқимишли деҳқон оиласида таваллауд

⁸ ЎзР ПДА. 58-фонд. 78-рўйхат. 147 –иш. 1–14-варақлар.

⁹ РФ ФХХМА. 7-фонд. 1-рўйхат. 10-иш. 545-варақ.

¹⁰ Тарихнинг номаълум саҳифалари. Биринчи китоб. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. 113-бет.

топган, мусулмон мактабида, мадрасада, рус-тузем мактабида, олий бошлангич билим юртида, эркаклар гимназиясида ўқиган. 1916–1917 йилларда Андижонда нашр этиладиган “Туркестанское слово”, сўнгра “Туркестанский голос” газетасида хизмат қилган.

У.Эшонхўжаев 1922 йил июлидан Туркистон Компартияси Марказий Комитети матбуот сектори мудири, ташвиқот ва тарғибот бўлими мудири ўринбосари, “Туркистон” номли ўзбек газетаси, “Инқилоб” номли адабий оммавий ва сиёсий ойлик журнал муҳаррири, сўнгра “Қизил Байроқ” газетаси, “Билим ўчоғи” журнаlining муҳаррири бўлиб ишлаган.

У.Эшонхўжаев Москвадаги Свердлов номидаги коммунистик университетда, Қизил профессорлар институтида ўқиган. У Москвадалигида Ўзбекистон матбуотида босилган ижтимоий-сиёсий, мафкуравий-назарий мақолаларни кунт билан ўқиб боради, долзарб масалаларга ўз муносабатини билдиради.

1927 йил 21 январда “Фарғона” газетасида Холмат Охундийнинг “Ленин ижтимоий инқилоб пайгамбари” номли бош мақоласи чоп этилади. “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1927 йил 18 февраль сонидида бу мақолага жавоб тарзида И.Қамчинбек имзоси билан “Ленин ва ленинизм Охундий тасвирида” сарлавҳали катта мақола эълон қилинади. Мақола катта шовшувга сабаб бўлади. Унга Москвадан Усмонхон Эшонхўжаев ҳам ўз муносабатини билдириб, “Ленин пайгамбар эмас, лекин пайгамбар” номли мақола юборади. “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1927 йил 1 май сонидида мақола эълон қилинади. Аммо бу мақола расмий доираларда нотўғри таҳлил этилиб, унинг муаллифини Ўзбекистонни индустраштиришни бутун СССРни индустраштиришга қарши қўйганликда, ЎзССРни “қизил мустамлака” деб айтганликда, Ленинни “пайгамбар” атаб, большевизмни эса динга айлантирганликда айблайдилар. Бундан ташқари, Ўзбекистоннинг ўша вақтдаги биринчи раҳбари Акмал Икромов Усмонхон Эшонхўжаевнинг мақолаларида Туркистон буюк ўзгаришлардан сўнггина озодликка чиқади, ҳозирги озодлик номигадир, холос, ўлкада юз берган “инқилоб” – бу фақат шаклдир, тўла маънодаги озодликни биз ҳозир кўрмаймиз, деган фикрларидан унга қарши курашда фойдаланишга ҳаракат қилган. Унга кейинчалик антипартиявий гуруҳ ташкилотчиси

деган сиёсий айб қўйилади. Ниҳоят 1937 йил 15 августда Қозон шаҳрида НКВДнинг давлат хавсизлик комитети бошқармаси 4-бўлими томонидан ҳибсга олинади. У шу вақтда Қозон шаҳри Большая Галактианцкая кўчаси, 3- уй, 4- хонада яшаб, Қозон темирйўли сиёсий бўлим курслари мудири лавозимида ишлаётган эди. У.Эшонхўжаев 1937 йил 13 октябрда Қозон турмасидан Тошкент турмасига келтирилади. Унга жиноят кодексининг 58–64-моддаси, 2-банди билан айб қўйилади. СССР Олий суди ҳарбий коллегиясининг сайёр ҳайъати йиғилиши 1938 йил 4 октябрда Усмонхон Эшонхўжаевни отишга ҳукм қилади, ҳукм ўша кун кечқурун ижро этилади. 1957 йил 1 августда СССР Олий суди томонидан реабилитация қилинади.

Бу сингари қатағон тигига учраган журналистлар республикамиз бўйича талайгина. Уларнинг фаолияти, қисмати, тақдирини, бой меросини ўрганиш ва улар ҳақида чин ҳақиқатни кенг халқ оmmasига етказиш муҳим ижтимоий-сиёсий, маънавий ва мафкуравий аҳамиятга эга.

С.Аҳмедов

Санъатшунослик ф.н., “Қатағон
қурбонлари хотираси” музейи

“ЁШ ТУРКИСТОН” САҲИФАЛАРИДА МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ҲАРАКАТИ

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан буён собиқ советлар ҳукумати томонидан миллий маданият, истиқлол ҳаракати ҳамда халқимиз мамлакат ичкари ва ташқарисида олиб борган кураш ҳақида янгидан-янги маълумотлар тарих саҳифасига қалқиб чиқмоқда. Хусусан, ўтган асрнинг 20–30-йилларида Европа матбуотида Туркистон ва унинг парчаланиши оқибатида пайдо бўлган миллий республикалар, уларнинг халқи, тарихи, адабиёти, болшевиктик сиёсат ҳақида талайгина мақолалар, асарлар босилган. Жумладан, Берлинда нашр этилган “Ост-Европа”, Парижда чиққан “Ле Маис” каби журналлар Туркистон ва унинг адабиёти ҳақида алоҳида мақолалар эълон қилгани эътиборга сазовор ҳодисалардир. “Ост-Европа” журнаlining 1930 йил 7-сонига босилган “Туркистон шоирлари ва уларнинг шеърлари” мақоласида Ҳамза, Фитрат, Чўлпон, Элбек каби шоирларнинг ижоди таҳлил қилинган. Фитрат ва Чўлпоннинг ижоди юксак баҳоланган. Айниқса, Чўлпон ижодига кенгроқ жой берилган бўлиб, унинг ҳақида қуйидаги фикрлар билдирилган: “Чўлпон фақат турк элидагина эмас, Европада ҳам машҳур шоир. Унинг шеърлари тили Туркистон туркларининг классик адабиётини эсга туширади. Чўлпоннинг барча асарларида ўзи яшаб турган ўлка халқининг ўзи сўзлаб тургандай. У ёзган пьесалар турк (ўзбек – С.А) театр санъатида янги йўналиш очди”.

Ҳақиқатни яширсанг, нури ошкор қилади. Собиқ тузум эл-юртимиз ҳақида ҳақиқатлар битилган нури саҳифаларни халқимиз эътиборидан узоқ йиллар мобайнида яширган бўлса-да, бироқ уни йўқота олмади. Ана шундай нури саҳифалардан бирини миллатимиз вакиллариининг хорижда ва хорижий матбуотда олиб борган курашлари ташкил этади.

Икки инқилоб ва Кўқон Мухторияти даврида турли тарихий, ижтимоий-сиёсий шарт-шароит туфайли хорижга чиқиб кетган кишилар мухожират азоби, ватан соғинчи, ватан озодлиги муаммосини сиёсий теран идрок этиш жараёнида ўзлари учун янги бўлган мафкуравий кураш жабҳасига кирдилар. Хорижий матбуот, хоссатан миллий матбуот орқали фаолият олиб бордилар. 1929–1939 йилларда Парижда нашр этилган “Ёш Туркистон” журнали ватанпарвар кишиларнинг ижодий фаолиятини ўзида мужассам этган нашрлардан биридир.

Ўзининг эркин сиёсий-миллий тарафдорлигига эга бўлмаган, коммунистик мафкура ниқобидаги янги мустамлакачилик ғоясини ташувчи Туркистон–Ўзбекистон матбуотига нисбатан “Ёш Туркистон” журнали ўзининг қатъий сиёсий позициясига эга нашрга айланган эди. У Шарқий Туркистон, Афғонистон, Ҳиндистон, Ғарбий Осиё, Европа, Эрон ва араб мамлакатларига сочилиб кетган туркистонлик мухожирлар овозига айланди. Таҳририят аъзолари ватанда қолган фидойи, жасур инсонлар орқали маҳаллий нашрларни олиб, ватанларида содир бўлган ҳар бир воқеани таҳлил қилиш имкониятига эга бўлишган. Шу боис Туркистон, яъни Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркманистон халқидан махфий тутилган сирлар – сиёсий ўйинлар журнал саҳифаларида баралла кўтарилар эди. Тенг ҳуқуқли совет жумҳуриятлари деб аталувчи аммо санокда бору, сонда йўқ, аслида сиёсий ва иқтисодий тажрибалар макони бўлган бу жумҳуриятлардаги ҳар бир воқеа-ҳодиса хоҳ у миллат учун ижобий, хоҳ салбий бўлсин ичкарида яшовчи миллатпарвар кишилар томонидан хорижда яшаётган сафдошларига 1930 йилнинг охиригача етказиб турилди. Аммо ГПУ, НКВД ташкилотларининг жазолаш сиёсати туфайли бу ишга барҳам берилди. Шунга қарамай, хориждаги ватандошлар турли йўллар билан маҳаллий матбуотни олар, уларда босилган материалларни ҳар жиҳатдан теран таҳлил қилар эдилар.

Турли муаллифлар томонидан 1929–1930 йилларда тайёрланган “Туркистонда пахта атрофида кураш”, “Чор министри Кривошеиннинг Туркистон пахтачилигига қараши”, “Туркистонда ерлilаштириш нимадан иборат?”, “Русия истилоси остида туркистонлиларнинг миллий масаласи”, “Туркистонлилар бошларини эгмаганлар”, “Пахта атрофида кураш”, “Болшевиклар та-

рихни қандай ёзалар?” “Русияда миллат масаласи ешилганми”, “Миллий сиёсат кўзгуси”, “Миллий масала теварагида олмон муҳаррирларининг Туркистон таассуроти” (иккита мақола), “Керенский ва Туркистонда миллий ҳаракат”, “Мафкура майдо-нида кураш”, “Раҳим Инъом тавба қилди” каби мақолалар жур-налнинг асосий мақолалари ҳисобланади.

Атоқли жамоат арбоби, педагог, адиб, Туркистондаги тараққийпарварлик ва ислоҳотчилик, ноширлик ҳаракатининг энг буюк намояндаси Мунаввар қори Абдурашидхонов фаолияти, қатл этилиши, хотираси ҳақида ҳам талайгина мақолалар чоп этил-ган. Афандизоданинг “Янги қурбонларимиз ва Мунаввар қори”, Ёқубнинг “Илк устозим”, Собирнинг “Буюк шаҳидларимиз”, Тоҳир Чигатойнинг “Йўлбошчимиз Мунавварқори”, Абдуваҳҳоб Ўқтойнинг “Устозим Мунаввар қори”, Абунаср Ножийнинг “Ҳабибим Мунаввар қори” мақолалари, Олмос Йилдириримнинг “Буюк шаҳидимиз...” (Мунаввар қори учун) шеъри, чет эл матбу-отида Мунаввар қори маҳв этилиши тўғрисидаги хабарлар эълон қилинган. Жумладан, Италияда чиқадиган бешта газетада Му-наввар қорининг отилганлиги ҳақида хабар-некролог босилгани ҳақида маълумот берилган.

Мунаввар қори Абдурашидхонов ҳақида мақола ёзганларнинг аксарияти унинг собиқ талабалари ва ҳаммаслак кишилардир. Жумладан, Афандизода, Мустафо Чўқай, Абунаср Ножий бевосита 20-йилларда Мунаввар қори Абдурашидхонов билан давлат муассасаларида бирга ишлашган ёки сиёсий фаолият олиб бо-ришган, бирга муаллимлик қилган кишилардир. Тоҳир Чигатой, Абдуваҳҳоб Исҳоқ – Ўқтой эса Мунаввар қори Абдурашидхо-новнинг “Намуна” мактабида таълим-тарбия олиш билан ки-фояланмай, бевосита унинг моддий-маънавий ташвиқоти ва қўллаб-қувватлаши билан Германияга ўқишга юборилган шогирд-ларидир. Мунаввар қори тириклик давридаёқ турли йўллар билан уларнинг турмуш тарзи ва ўқишидан хабардор бўлиб турган.

Тоҳир Чигатой “Йўлбошчимиз Мунаввар қори” мақоласида устозининг фаолиятига қуйидагича таъриф беради: “Туркистон халқининг сўнг 30–35 йиллик тарихини объектив бир кўриш ила текширувчи кишиларнинг унинг ҳар саҳифасинда йўлиқмасдан ўта олмадиқлари бир шахсият бордир. Ўзига одатан бу даврнинг жонли ҳайкали, жонли тарихи, демак мумкин бўлгон бу киши Мунаввар қоридир.

Туркистон халқи ичидаги янги уйғониш ҳаракатининг ҳар тармоғини текшира бошласангиз унга Мунаввар қори исми-сиз кириб бўлмайду” (Ёш Туркистон. №50, 1934). Абдуваҳҳоб Исқоқ – Ўқтой ҳам “Устозимиз Мунаввар қори” мақоласида удуғ ва нурли сиймонинг қарийб ўттиз йиллик фаолиятини каттагина мақолада ёритиб берган. Бу мақола мустақиллик шарофати билан филолог олимлар Баҳодир Каримов ва Шерали Турдиев томонидан табдил этилиб, алоҳида-алоҳида эълон қилингани кўпчилиққа маълум.

Муҳаммад Амин Афандизоданинг “Янги қурбонларимиз ва Мунаввар қори” мақоласида Туркистонда олиб борилаётган миллий сиёсатнинг ғайриинсоний, ғайриқонуний томонларига жиддий эътибор берилган бўлиб, Мунаввар қори, Салимхон Тиллаҳон, Тўлаган домла ва бошқаларнинг қамалиши ҳақида фикр юритилади. Муаллиф “Мунаввар, Салимхон, Тўлаган домла – Туркистондаги рус пролетариати диктатурасининг сўнги қурбонлари эмасдир. Йиллардан бери совет турмаларида, сургуналарда азоб чекаётган кўб-кўб маъруф одамларимиз ҳақинда ҳеч бир маълумотимиз йўқдир. Улардан қанчаси йўқолди? Тирик қолганлар борми, йўқми? Бу тўғрида ҳеч бир нарса билмаймиз... балки, қадар бизга янги хабарлар ҳозирламоқ дадир” (ўша журнал, ўша сон).

Афандизоданинг башорати тўғри бўлиб чиқди. “Қосимовчилар суд жараёни”, “Маориф комиссарлиги иши”, “Салимхон Тиллаҳонов, Мунаввар қори Абдурашидхонов ва бошқалар иши” номи боғлиқ шов-шувли жараёнларнинг тафти кетмай туриб, “Ботир гапчилар”, “Турончилар”, “Ёш юраклар”, миллатчилар, “Мусулмон руҳонийлари иши” каби турани-туман атамаалар остида афсонавий сиёсий ташкилотлар фаолияти фош қилинди. 1930 йилдан 1953 йилгача қатағон тегирмони тинмай ишлатилди. Бу жараёнлар мисли уммон маҳлуқи “Саккизоёқ”дек илинганини эмас, балки миллатимизнинг энг сараларини ютаверди: минглаб, миллионлаб кишиларнинг ёстиги қуритилди, юз минглаб онаалар бадном қилинди. Бу эса ўша башоратнинг нечоғлиқ тўғри эканлигини исботлайди, холос.

Журнал огир ва мусибатли қатағон жараёнини ёритиш билан чекланмай, беш жумҳурият халқи бошида кечаётган огир воқеаларни дунё афкор оммасига етказишга интилди.

Журнал Саъдулла Қосимов суд жараёни масаласига жид-

дий эътибор қаратган, жумладан, М.Чўқаев “Саъдулла Қосим муҳокамаси” мақоласини эълон қилди.

Муаллиф совет суд-прокуратура тизимида провакаторлар, яъни бўхтончилар меҳнатидан самарали фойдаланишни таъкидлар экан, “пантуркизм”, “панисламизм” сиёсий атамаларини сиёсий айблов тамғасига айлантирган суд ҳайъати, адвокатура, шоҳидлар тизимини ниҳоятда ночор бир тизимлардан иборат эканига ишора қилади. Мамлакатда тўхтовсиз олиб борилаётган сиёсий айблов ва суд жараёнларининг асосий ташкилотчиси совет ҳукуматининг ўзи эканини рўйи рост кўрсатиб беради. “Бу ерда, – деб ёзади муаллиф, – бизнинг назар диққатимизни болшевикларнинг энг кўб вазиятга ҳоким бўлгон даврда олға сурган энг муҳим асарлариндан бўлгон “пантуркизм” ва “панисламизм”ларнинг бу кун совет муҳокамаси қаршусинда бировларнинг гуноҳи каби чиқорилуб қўйилиши жааб этадур.

Муҳокама мазбутларинда¹ Анвар, Жамол ва умумиятла турк зобитларининг исмлари кўпгина кўриладур ҳамда “пантуркизм”, “панисламизм”ни умум Шарқда, айниқса Русия бўйинтуриғиндаги турк ўакаларинда совет ҳукуматиға қарши қурулгон бир план кўрсатиб, бу планни шу турк зобитларининг ўйлаб чиқоргон яширин нарсаси қилибгина кўрсатмакчи бўладурлар.

Бу қандай иккиюзламачилик?!!

Бу бир ўғри ёхуд бир қароқчининг шахсий мулкининг амниятидан ва ё сотқин бир фоҳишанинг ахлоқидан баҳс этишдан фарқсиздир.

Аввалиға Туркистонда умумиятла советлар тахт идорасинда бўлгон турклар орасинда чиқгон “пантуркизм” тўғрисида бир изоҳот беруб кетиш керак. Бу томонда чиқгон “пантуркизм” ёлғуз Русия доҳилиндаги² ҳамда Каспий денгизи у тарафидаги туркларни тўплаш фикриндангина иборат бўлгон бу масала 1919 йил ёзида Тошкентда тўпланган “Мусулмон³ коммунист ташкилотлари” қўнғрасида қўйилгон эди. Қизил Москва англтаранинг⁴ таъсири остинда бўлгон бу қўнғра “турк уруғларининг татар, бошқира, қирғиз, қозоқ, ўзбек, туркман ва

¹ Қайдларинда, яъни протоколида.

² Доҳилинда – мамлакат ичкарасида.

³ Мусулмон – Чор Русияси томонидан Туркистонда яшовчи ва ислом динига эътиқод қилувчи барча халқларға берилган умумий нисбат.

⁴ Англтара – Англия.

бошқаларга бўлуношларини битириб, уларнинг ҳаммасини тарихи умумий "турк" исми билан совет Русиясининг ҳимояси остида бўлгон Туркистон социалист совет жумҳурияти байроғи остига тўплаш" қарорини бергон эди. Бир оз куч-қувватларини тўплагондан сўнг болшевиклар бошладиқлари бу "пантуркизм" ўйинининг таҳликасини кўруб қолдилар-да, ҳатти миллий ва иқтисодий жиҳатларда бир бўлгон Туркистоннинг ўзини бир қанча мустақил қабила жумҳуриятларига айира бошладилар. Табиий бу сўнгги ҳаракат ҳеч бир суврат билан болшевикларнинг илк "қаҳрамонлик" йилларинда этдиқлари "ўйинларининг" масъулиятини озолтмадилар (яъни камайтирмадилар – С.А.).

Эмди, "панисламизм"га кечаман. Бу масалада советларнинг масъулияти янада каттароқ. Шу бошданоқ бир неча муҳим исмларни кўрсатиб кетмакчи бўламан. Советлар марказининг Туркистондаги бир неча вакили, ўзини "панислаамист" таниб юргон биринчи вакили Ориф Клеблеев эди. Бу киши Туркистонда юрутдиги совет пропагандасини ҳамиша Куръонга асосландириб юритгани каби "йўлдош" Ленин ва Сталиннинг сўзларига суйканиб совет Русиясининг бутун мусулмонларнинг инглиз империализмасига қарши курашларинда ва унларнинг ўзаро бирлашишларига ёрдам этажагини пропаганда этар эди.

Мана, Ҳиндистон "панисломисти" Мавлавий Муҳаммад Баракатулло!⁵ Москва комиссарлари шўросига "Умуммусулмон халқларининг манфаати" ҳақида лойиҳа тақдим этгон шу Мавлавий Баракатулло эмасми, эди?

Мавлавий тарафиндан имзоланиб, Тошкентдаги "Иштирокиюн" газета сида чиқгон баённома "панисломизм" бўламасдан нима эди? Болшевик инқилобигача кайзер Вилгельмнинг Афғонистондаги "панисломизм" вакили бўлгон шу Мавлавийни кўммунист интернационалнинг вакили сайлаш шу "панислаамист"лик шарафи учун эмасми?..."

Муаллиф "пантуркизм" тўғрисидаги фикрини давом эттирар экан, кўпчилик учун махфий бўлган бир далилни ўша даврдаёқ

⁵ Бу киши 1919 йил июнь ойида турк зобити Козимбек билан бирга Тошкентга келган. Козимбек Хоразмга қилган сафари чоғида советларнинг сиёсий ўйинларидан маҳаллий халқ вакилларини огоҳ қилувчи митинглар ташкил қилиб, нутқ сўзлагани учун Туркистондан бадарға қилинган. Мавлавий Баракатулло эса Москва сиёсатини қўллаб-қувватлаган.

бутун оламга эълон қилган эди. У шундай ёзади: “Анвар, Жамол пошолар ва бошқа турк зобитлари Русияга ва қисман Туркистонга қандай келиб қолдилар? Уларни совет ҳукуматининг ўзи чақирмадими? 1920 йили Бокуда тўпланган “Шарқ халқлари қурулғойи”даги Анвар пошонинг Марокаш, Жазоир, Тунис, Тараблис, Миср, Арабистон ва Ҳиндистон инқилобчи ташкилотлари номидан бўлгон мандатни Зиновьев билан Сталиндан бошқа ким ясаган эди? Москва йўли билан у ерда ташкил этилган юқорида сўйланган “Мусулмон ўлкалари инқилобчи ташкилотлари” “панисломизм”дан бошқа қандай бир гоёни таъқиб этар эди?”

Совет давлат нашриёти томонидан чиқарилгон “Янги Туркия йўли” номли китобда Ғози Мустафо Камол хотираларининг “Бошланғич”ида болшевик профессорлариндан Г.Каражин “панисломизм” ҳаракатини юргизмак учун 1918–1919 йилларда Туркистонда кўп пропаганда “адабиёти”нинг таралгонини тасдиқ этмақдадир (Г.Каражин, хоним ва Анвар пошо тушган суврат қўлимда сақланади).

Афғонистон ўрдуси⁶ ислоҳотчиси сифатини тошигон Жамол пошо қандай қилиб Афғонистонга бориб чиқди? Унга Тошкентдан Кушкагача махсус вагон ҳозирлаб бергон совет ҳукуматининг ўзи эмасми эди?”⁷ Муаллифнинг бу сўзларини мушоҳада қилар эканмиз, Туркистон дея аталмиш каттакон бир мамлакат ўта ғайриинсоний сиёсий қонли ўйин ва қонли тажриба ўтказиш учун синов маскани бўлганини туйиб оламиз.

Журнал фактларга суянган ҳолда кўтарган масаллардан бири – бу давлат идора ва корхоналарини ерлаштириш масаласи. “Русияда миллат масаласи ешилганми?” деб аталади ва Тошкентда нашр этилган “Шарқ ҳақиқати” газетасида босилган айрим мақолалар юзасидан фикр юритилар экан, газета безгак касаллиги туфайли Мирзачўлда бир неча минг киши ўлгани ҳақида бирон-бир фикр билдирмаганини танқид қилади⁸.

“Миллий сиёсат кўзгуси” мақоласи ҳам ҳукумат идоралари ва муассасаларини ерлаштириш масаласига бағишланган. Мақола муаллифи Мирзачўл Ижрония Қўмитасида ишлаёт-

⁶ Ўрду – Афғонистон миллий қўшини.

⁷ Жамол пошога форс тилини биладиган маҳаллий кишилардан бир вакил, М.Мусахонов ёрдамчи сифатида бириктирилган эди.

⁸ Ёш Туркистон . 1933 йил 7–8-сон. 27-бет.

ган ерли ва мухожир кишилар таркибини таҳлил қилар экан, куйидагича далилларни келтиради: Ижроқўмда: 7 рус, бир ўзбек, бир майда миллат ишлайди; Ер шўъбасида: 2 рус, 1 ўзбек; шаҳар ширкатида: 8 рус, 1 майда миллат; пахта ширкатида: 21 рус, 1 майда миллат; Ешлар қўмитасида: 6 рус, 1 ўзбек; туман агро матлуботида: 8 рус, 1 ўзбек; 57, 58, 59-пахта фабрикаларида: 99 рус, 1 ўзбек ишлашини, келгиндилар ерли халқ тилини билмасликлари, тумандаги 880 ишчидан 5 нафари ўзбек, 5 нафари майда миллат, қолганлари рус эканлиги баён қилинар экан, уларнинг 98, 86 фоизини руслар ва 1,37 фоизини ўзбеклар ташкил этиши кўрсатилган.

Юқорида тилга олинган болшевикларнинг “Миллий масала теварагида олмон муҳаррирларининг Туркистон таассуроти” мақоласи ҳам эътиборга лойиқ. Олмон демократ фирқаси раиси Фух Вазарнинг “Русияда миллат масаласи жуда моҳирона ва ҳар тарафни рози этарлик бир мафҳумда ҳал этилгандир” сўзига аксадо тарзида ёзилган “Ост-Европа” мажмуасининг 1929 йил, №2 ададида босилган мақола журналнинг икки сониди шарҳланган. Мақоладаги куйидаги фикрлар эътиборни тортмай қўймайди: “Бу ерда бизни биринчи навбатда мароқлантирадиган нарса миллатларнинг давлат ичидаги тобеликлари ва уларнинг советлар ҳокимияти остидаги сиёсий ҳуқуқлари масаласига ойдинлик киритадир”, – дегач Тожикистонни ижро этиш жабҳасининг олиб борилиши ва Хўжанд доираси аҳолисининг 25 фоизигина тожик бўлгани ҳолда Тожикистонга қўшилиш тўғрисида ва бунинг орқасида Ўзбекистоннинг иқтисоди энг муҳим қисми бўлгон Фарғона билан маркази Самарқанд орасида иқтисодий ва идоравий алоқани қийинлашдиратурғон сиқик бир белбоғ ҳосил бўлгонини изоҳ этадир. Сўнгра муҳаррир: “Кишини мароқлантирадиган нарса шулки, Ўзбекистон томонидан тупроқдан воз кечиш тўғрисида расмий бир нарса ҳам эшитилмайдир. ВКП(б) Ўрта Осиё Бюросининг нашр афкори бўлгон “Правда востока” газетасида Хўжанднинг айрилиш ҳаракати тўғрисида хабарлар тўкис суратда ёзилиб турғони ҳолда, мустақил Ўзбекистон жумҳурияти бу масалага ҳеч бир алоқаси бўлмагани каби тавронадир”.

Муаллиф Тожикистоннинг ўша даврдаги раҳбари Нусратилло маҳдумнинг сиёсий жиҳатдан ғоятда муҳим бир фактни тан олган

нини келтиради. Унга кўра “Тожикистоннинг бош вазифаси ўз устида ижтимоий(социал) тажрибани ўтказишдир. Тожикистон мисол ҳолида олиниб, Ленин лойиҳаси бўйинча кўминтерннинг программасига киритилган, орқада қолган мустамлака ўлкалари капитализм системасидан ташқари ҳам тараққий эта олулар тезисига исбот келтирилиши керак”⁹. Ҳақиқатда бу ишлар махсус шароит остида бўлган бир миллий камчиликнинг манфаатини ҳимоя учун эмас, фирқа кўнгли учун маълум бир чизиқнинг татбиқи суратидагина қилинмоқдадир. Миллий камчилик эса бу сиёсатнинг тасодифий бир қуролидир”. Журнал масалани ёритишда ҳолис, фақат олмониялик бир кишининг советларнинг сиёсий тажрибасини ошкор қилганини шарҳдайди, ҳолос. Масаланинг муҳим томони шундаки, ўзларини “пролетар” деб атаган кимсалар ғояларига юз фоиз қарши бўлган ирқчилик билан шуғулланишган. Мақолада, масалан, Қизил тепа тошкўмир конида рус ишчилари яшаган уйлари эшигида “тозалikka риоят этмаган ўртоқлар тожик ишчилари яшайдиган уйларга юбориладурлар”, деган ёзувлар битилгани келтирилган ва “Туркистон – Сибирь йўлининг 137 километрлик шимолий қисмида Оқтуба ва Самай иш бурсаларида бўлгани каби “ерли ишчиларнинг таёқланиб юрганини эмас”, янада илгари кетиб, фирқа ўзақларининг раҳбарлиги остида ер халқ учун погром (қиргин) тартиб этилмақда бўлганини кўрасиз”, дейилади.

Журналнинг талайгина сонларида Туркистон миллий истиқлолчилик ҳаракатининг намояндаси, Туркистон Мухторияти раиси, журнал бош муҳаррири Мустафо Чўқайнинг ўткир публицистик мақоллари ўрин олган. Ана шундай мақолалардан бири “Керенский ва Туркистон миллий ҳаракати” деб аталади. Мақола журналнинг 1930 йил №9-10 кўшма сонидан босилган.

Мустафо Чўқай 1916 йил воқеалари муносабати билан Туркистонга келиб, Андижон, Тошкент аҳолиси ва намоёндалари орасида ўзини демократ деб кўрсатган А.Ф. Керенский февраль инқилобидан кейин, айниқса, октябрь давлат тўнтаришидан сўнг чўкиб қолганини ёзади. Болшевиклар маккорона сиёсат олиб бориб, аввалига Украин, Кафказга миллий мустақиллик бергани ҳолда Туркистонда, ҳатто мухториятга ижозат бермай, қонга ботирганини, халқни тавбасига таянтириш учун “очлик муҳосараси”, яъни қамални жорий қилганини ёзади: “рус болшевикларининг Туркис-

⁹ Ёш Туркистон. 1930 йил 5–6-сон.

тонни оч қўйиш учун юрутган “Очлик муҳосара” сиёсатлари юзасиндан том бир миллион бир юз ўн тўрт минг туркистонли қирилди. 1917 йил ноябрдаги учинчи советлар кўнгураси туркистонлиларни идора ишларига яқинлаштирмасликқа қарор берди”.

Бир томондан очлик, иккинчи томондан ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қилиш учун ҳукумат идораларига мурожаат қилишга имкониёт йўқлиги, яъни аҳолининг арз-додини эшитиб, ҳукматга етказадиган маҳаллий кадрларнинг фаолиятини кесиб қўйиш сиёсати, аҳоли турли қатламларининг фаолиятини сунъий равишда тўхтайтиш ва ўзини ўзи бошқара олмайдиган қарам аҳволда яшашга мажбур қилинишдан иборат эди. Ана шу ҳолатни теран ҳис қилган Лев Троцкий 1923 йилда Ўрта Осиё раҳбарларига юборган бир радио телеграммасида табақаси, маълумотига қарамасдан маҳаллий кишилар орасидан кадрлар етиштириш масаласини маҳаллий рус ҳукумат ва фирқа раҳбариятига топширган эди. Муаллиф Туркистонда қаршилик кўрсатиш ҳаракатининг пайдо бўлиш сабабларини болшевикларнинг фаолиятдан келиб чиққан ҳодиса эканини далиллаб берди. “Совет кўнғираларининг бирисинда (ғолибо Х нчи кўнғурада) Туркистон намояндалари русларнинг қабул этила олмаслик даражада бўлгон ҳайвонча ҳаракатлариндан шикоят этган эди. У замон Сталинда буни “Бутун дунёда биринчи дафъа пролетар инқилобини ясаган буюк рус уруғи намояндаларининг ҳақли такаббурилиги”, деб изоҳ берган эди”, деб ёзиш билан кифояланмай, Туркистондаги қаршилик кўрсатиш ҳаракатининг сабабини четдан излаган Керенский ва унинг фикрдошларига айтилган далиллар хусусида ўйлаб кўришни тавсия этди. Муаллиф Керенский фаолияти ва давр сиёсатига муносабати орқали болшевиизмнинг Ўрта Осиёда олиб бораётган пардаланган сиёсатини йиртиб ташлайди десақ, муболаға бўлмайди.

Муаллиф инглизларнинг Ҳиндистонда олиб бораётган сиёсатининг оғир қирраларини хас-пўшламаган ҳолда, алоқа, темир йўл ишларида маҳаллий аҳолининг юз мингларча вакиллари ишлаётгани, миллий газеталарнинг вужудга чиқиши учун инглизларнинг ёрдам беришлари, миллий мужодада, яъни баҳслашиш учун шароит борлиги ҳақида фикр юритар экан, Туркистонда бунинг учқуни йўқлигини эътироф этиб, Керенский сохта демократ эканлигини маълум қилади. Керенскийни идеал даражасига кўтариш кулгили ҳол эканлигини уқтиради. “Дни” газетасининг муҳаррири

бўлган Керенский зеҳниятидаги тубанликни кўрсатар экан, булар Ҳиндистонда “миллий такаббурилик” касалига мубтало бўлган инглиз режими тарафдорларидан ҳам тубанроқ эканини баралла гапиради. Умуман, Туркистондаги эски рус ҳукмронлиги ва унинг намояндаларини ҳам мустамлакачи эканликларини Керенскийга эслатиш билан кифояланмай, рус либераллари ҳам ниҳоятда сиёсий ва маънавий чекланган кишилар эканлигини эслатиб қўяди ва улар туркистонликларни, қозоқларни ҳақорат қилган сўзлар билан ҳақорат қилмайди, аксинча ниҳоятда асосли фикр ва далиллар билан улар зеҳниятда ниҳоятда тубан кетганликларини Керенский ва рус демократиясига уқтиради.

Агар юқоридаги мақолада хорижда содир бўлаётган фикрий олишув ва рус либерал демократиясининг чин қиёфаси очилган бўлса, “Оқ ўрус, қизил ўрус бари бир ўрус” мақоласининг муаллифи “Бир туркистонли” совет ҳукумати олиб бораётган сиёсатдан маҳаллий кадрлар рози эмаслигини, болшевиклар эски сиёсатни янги оҳангда ижро этаётганликларини сўзлайди. У 1928 йилда Москвада нашр этилган “Большевик” журнали январь сони материалларига таянган ҳолда куйидаги фикрларни билдиради: “Ортиқ иш шу даражага келдики, Туркистон кўммунисти, кўмсўмолида уни кўра бошлади. Болшевик Русиянинг содиқ хизматчилариндан ўн саналик стажга эга кўммунист кўмиссар Ҳидир Али ўғли ўз иштироки билан миллатининг бошига кетирмакда бўлгон фалокатларни кўрган он чидай олмай ва ўз устига тушган виждоний масъулиятини кўтара олмай виждонини қони билан тозалашга қарор берди. У “дунё жаннатининг” маркази Москвада олтун қафасларда ўтураркан ўлимидан бир неча соат илгари ёзуб қолдиргон васиятномасинда “мамлакатга руслар сел каби оқмоқда”, деядир. Иккинчи отоқли бир кўмиссар “Ман миллий виждонимни рус империализмига сотқон кўммунист эмасман”, дегандан сўнг кўммунист “халаскор” Русиянинг юритмакда бўлгон мустамлакачилик, империалистик сиёсатининг ич юзини очуб берадир. У Риков, Калинин бошда бўлгон ҳолда рус кўммунистларини қонли империализм билан айблаб, миллий тилакларини ўртага чиқаруб қўядир. Демак, совет ҳукумати Раиси Риков чорлиқ Русияси ҳукумати раиси Столипин ашуласини сўйли бошлагон...”

“Ёш Туркистон” журналининг 1929–1930 йилларда босилган

материалларининг сатҳий таҳлили хорижда фаолият олиб борган туркистонлик зиёлилар икки жабҳада: хорижда яшаб туриб ўз миллий такаббурикларидан воз кечмаган, катта сиёсий курашни хиёнаткорона бой берган Керенский, Воронкин каби вайсақи сиёсатчиларга қарши ва бевосита мамлакат ичкарисида Туркистон халқи ва унинг заминида беш республикага ажратиб ташланган миллий жумҳуриятлар аҳволи ҳақида баҳс-мунозара ва кураш олиб борганликларини кўрсатади. Улар ўз мақола ва асарларида куруқ хотирага эмас, айнан мамлакат ичкариси ва ташқарисида босилаётган матбуот ва матбаа материалларига асосланган ҳолда фикр юритганликларини ва аксарият ҳолда ўз миллатлари тақдирига ниҳоятда куйиниб қараганликларини ифодалайди. Бинобарин, мазкур журналнинг фаолиятини, таҳририят аъзолари ва муаллифларнинг ҳаётини ўрганиш миллий тарих ва адабиёт ва матбуотимизнинг очиқ қолган саҳифаларини ҳар жиҳатдан тўлдирди, деб ўйлаймиз.

Илова:

“Сургун, ўртоғимдан”
Кафанга ўралгон Сибири чўлида:
Кипанлар, занжирлар кўл-оёғимда,
Тепки, от туёғи доим бошимизда,
Ҳамда қонли қамчин, аччиқ изғиринлар!
Туганмак билмаган бу қийнов йўлида:
Гала-гала кузгун теварагимизда.
Йиғилмоқда қорлар босқон изимизда
Суягимизнинг-да, мақбари бу қорлар.

Ушбу шеър журналнинг 1929 йил сентябрь сонида Элтар им-зоси билан нашрга тайёрланган.

Н.Мустафаева

Т.ф.н., ЎЗР ФА Тарих институти

XX АСРНИНГ 40–50-ЙИЛЛАРИДАГИ СОВЕТ ҚАТАҒОН СИЁСАТИНИНГ ЎЗБЕКИСТОН МАДАНИЙ РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИРИ

Иккинчи жаҳон урушидан кейин, аниқроғи, 1947–1953 йилларда СССРда янги мафкуравий оқим – “космополитизм” гоёси ўйлаб топилди ва у қатағон сиёсатининг янги кўри-нишини касб этди. Умуман, “космополитизм” ибораси юнонча сўз бўлиб, “дунё фуқароси” маъносини англатган ва кўп ҳолларда ватанпарварлик ҳиссини инкор этиш мазмунида қўлланилган. Космополитизмга қарши кураш, асосан, совет зиёлиларининг маълум бир қатламига қаратилди. Уларга, асосан, “ғарб мадания-тининг тарғиботчиси ва унга бош эгиб, тақлид қилувчилар”, “со-вет воқелигини аҳамиятини пасайтирувчилар” каби айбловлар қўйилди. ВКП(б) Марказий Комитетининг қатор қарорларида мамлакатдаги кўплаб ёзувчи, шоирлар, санъат арбоблари кескин танқид остига олиндилар¹.

Ўша даврларда жамият онгига таъсир кўрсата оладиган санъат, унинг энг муҳим йўналиши театр партиянинг гоёвий-мафкуравий қуролига айлантирилиши кучайтирилди. “Драматик театрларнинг репертуари ва уни яхшилаш тадбирлари ҳақида” ВКП(б) Марказий Комитетининг 1946 йил 26 август қароридан сўнг Ўзбекистонда ҳам жараён авж олди. 1946 йил 1 октябрда бў-либ ўтган санъат ходимларининг республика йиғилишида театр репертуарлари масаласи кўриб чиқилди. Унда Ҳамза театри “ре-пертуарида 12 пьеса бор, шундан 6 таси замонавий, 1 таси Ўзбе-

¹ “Звезда” ва “Ленинград” журналлари ҳақида” ВКП(б) МКнинг 1946 йил 14 август қарори, “Драматик театрларнинг репертуари ва уни яхшилаш тадбирлари ҳақида” ВКП(б) МКнинг 1946 йил 26 август қарори, ““Катта ҳаёт” кинофильми ҳақида” ВКП(б) МКнинг 1946 йил 4 сентябрь қарори, “В.Мураделининг “Улуғ дўстлик” операси ҳақида” ВКП(б) Марказий Комите-тининг 1948 йил 10 февраль қарори. Тошкент, 1952. 3–бет.

кистон мавзусида, қолганлари тарихий” эканлиги таъкидланиб, театр раҳбари Уйгурнинг тарихий мавзуларга кўп қўл ураётганлиги, асарларда феодал ўтмиш, тарихий шахслар улуғлаштирилиб, халқнинг роли пасайтирилаётганлиги танқид қилинди². Ушбу йиғилишда иштирок этган маърузачилардан бири: “тарихий мавзулар ёшлар онгига ёмон таъсир этаётганлиги” хусусида тўхталиб, “ёшларга зарарли таъсир кўрсатаётган “Тоҳир ва Зухра”да ғоявий ёндашув бошқача бўлиши керак. Мен Тошкентнинг эски шаҳар қисмида яшайман ва кечалари ёшларнинг бу пьесадаги севги қўшиқларини куйлаётганлигини эшитаман. Бундай хулқ-атворларнинг бўлиши мумкин эмас”³, деб айтган эди. Қарор ижросини амалга ошириш учун ЎзКП(б)МК ҳузурида бригада тузилиб, республика театрлари репертуарларини жойларда ўрганиш бошланди. Масалан Янгийўл шаҳридаги мусиқали театр фаолияти ўрганилиб, уруш йиллари унинг репертуарида “Тоҳир ва Зухра”, “Насриддин Афанди”, “Муқанна”, “Фарҳод ва Ширин” пьесаларининг кўплаб қўйилганлиги, замонавий мавзуларга деярли қўл урилмаганлиги “аниқланиб”, театр жамоаси қарорни ба-жармаганликда айбланди⁴.

1949 йил 28 январда “Правда” газетасида “Театр танқидчиларининг ватанпарварликка қарши бўлган бир гуруҳи тўғрисида” номли бош мақола чоп этилди⁵. Шу муносабат билан Тошкент шаҳар ёзувчиларининг клубида икки кун давом этган Ўзбекистонда театр санъати, драматургия ва театр танқидчилигининг аҳволи масалалари “жиддий” муҳокама қилинган драматурглар, театр танқидчилари ва санъат ходимларининг йиғилиши бўлиб ўтди. Унда “Правда” ва “Культура и жизнь” газеталарида “совет театр санъатининг ривожланишига тўсқинлик қилиб келган бир гуруҳкосмополит-танқидчиларнинг ғоявий қўпоровчилик фаолиятини шафқатсиз равишда фош қилиб ташланган”⁶лиги муҳокама қилинди. Йиғилишда Ҳамза номли театрнинг “Денгиздагилар шарафига” ва “Рус масаласи”

² ЎзР МДА. 2087-фонд. 1-рўйхат. 202-йиғма жилд. 9, 14-варақлар.

³ Ўша архив. 58-варақ.

⁴ ЎзР МДА. 2087-фонд. 1-рўйхат. 204-йиғма жилд. 1–6-варақлар

⁵ Мазкур мақола ўзбек тилида “Шарқ юлдузи”нинг 1949 йил 3-сонида чоп этилди (93–102-бетлар).

⁶ Театр санъатида космополитизмни томири билан қуритайлик//Шарқ юлдузи. 1949 йил 3-сон. 122-бет.

каби энг яхши совет пьесаларини сабабсиз саҳнадан тушириб юборганлиги, Горький номли театрда бачкана коммерция мақсадларидаги ғоясиз асарлар қўйилаётгани танқид қилинди. Театр танқидчилиги саҳна асарлари таҳлилида “сиёсий баҳо берилмаётган”ликда айбланди⁷. 1950 йил 15 августда бўлиб ўтган санъат ходимлари йиғилишида Муқимий номли мусиқали театр репертуарига қўйилган асарларнинг 50 фоизидан ортигини “Фарҳод ва Ширин”, “Алпомиш”, “Тоҳир ва Зухра” спектакллари эгаллаганлиги ҳақидаги фактлар кўрсатилди ва ушбу ҳолат “буржуа миллатчилигига олиб келувчи миллий биқиқлик элементи”⁸, деб баҳоланди. 1951 йил ЎзССР ХКС ҳузуридаги Санъат ишлари бошқармаси раиси ўринбосари Х.Х.Донскаянинг берган маъруза маълумотида “Драматик театрларнинг репертуари ва уни яхшилаш тадбирлари ҳақида” ВКП(б) МКнинг қароридан сўнг ўтган беш йил мобайнида республика театр репертуарлари ўтмишни улуғловчи псевдо-тарихий, совет воқелигини бузиб кўрсатувчи зарарли пьесалардан тозаланганлиги айтилди⁹. 1949 йил май-июнь ойларида республикада ўтказилган спектакллар кўриги шуни кўрсатдики, ўзбек театрларида замонавий совет воқелигига бағишланган саҳна асарлари деярли бўлмаган. Бундай ҳолатни олдини олиш мақсадида Санъат ишлари бошқармасига пьесалар танлови ўтказишга рухсат берилган. Шундан сўнг 1949 йил иккинчи ярмидан 1950 йил мобайнида ўзбек театрларида 12 номдаги пьесалар қўйилиб, уларнинг 10 таси замонавий мавзуга бағишланган¹⁰. Маърузачи “Алпомиш” асарини саҳналаштиришга рухсат берилганлигини бошқарманинг катта хатоси, деб баҳолади. Ўзбек драматургларини “коммунизмга хос хусусият республика меҳнаткашларини пахтачиликни юксалтиришдаги роли, индустрия ишчилари, ўзбек ёш зиёлилари ҳақида бирон бир аҳамиятли пьеса яратилмаган”¹¹лигини танқид қилди.

Ўз-ўзидан кўринадики, театр соҳасига қилинган ғоявий тазйиқлар, асосан, бадий адабиётга йўналтирилганди. Чунки ўша давр адабиёти кишилар маънавий тафаккурига энг кучли таъ-

⁷ Ўша мақола. 123-бет.

⁸ ЎзР МДА. 2087-фонд. 1-рўйхат. 474-йиғма жилд. 1–2-варақлар.

⁹ ЎзР МДА.2087-фонд. 1-рўйхат. 482-йиғма жилд. 18-варақ.

¹⁰ Ўша ерда. 29-варақ.

¹¹ Ўша ерда. 33-варақ.

сир кўрсата оладиган омиллардан саналарди. Шунинг учун ҳам адабиёт соҳасини тоталитар тузум исканжасида янада кучлироқ сақлаш мақсадида қатор ҳукумат қарорлари ишлаб чиқилди. Бу борада 1948 йил май ойидаги ЎзК(б)П МКнинг “Ўзбек мактаблари учун ўзбек адабиёти бўйича дастурлар ва дарсликлардаги камчиликлар ҳамда хатолар” қарорини келтириш мумкин¹². Унда ўзбек тилидаги мактаблардаги ўқув-тарбиявий ишларда “қатор камчиликлар” “фош” қилинди. Жумладан, ўқув дастурларидаги адабиёт соатларида “асосий эътибор қадимги ва феодал ўтмишга қаратилган”лиги, 306 соатнинг фақатгина 35 соати совет адабиётига бағишланганлиги, “октябрь инқилобигача бўлган даврдаги шоирлар ижодига марксистча-ленинча синфий ёндашув йўқ”лиги шулар жумласидандир.

ЎзК(б)П МК бюросининг 1949 йил 25 апрелда “Ўзбекистон совет ёзувчилари Союзининг иши тўғрисида” чиқарган қарориди “Шарқ юлдузи” ва “Звезда Востока” адабий журналлари ВКП(б) МКнинг мафкура масаласида чиқарган қарорларини талаб даражасида бажармаётганликда айбланди¹³. Қабул қилинган қарорлар ижроси сифатида журналга жалб қилинган ёзувчиларнинг ижодидаги “жиддий хато ва нуқсонларни очиб” ташлаш авж олди. Жумладан, Ҳамид Гуломнинг “Олмос қизи”, Қаюмовнинг “Диалбар” ҳикояси, Абдулла Қаҳҳорнинг “Қўшчинор” романи, М.Шайхзоданинг “Янги шеърлар”и “тутуриқсиз, бадий жиҳатдан қимматсиз”, деб баҳоланди ва журналда “космополитизм руҳи билан суғорилган ва ёзувчиларни тўғри йўлдан урадиган зарарли мақолалар босганлиги зўр хато”¹⁴ эканлигига урғу берилди. Бундайлар сирасига Музаффар Муҳамедов ва А.Бобожонларнинг “Совға”, Уйғуннинг “Асрлар”, Ж.Шариповнинг “Хоразм” асарлари ҳам киритилди¹⁵. Болалар шоири Ш.Саъдулланинг “Кўнгилли кеча” тўплами “болаларнинг тарбиясига зарар келтирувчи, енгилтак ўйинларга қаратилган” асар деб қаралди ва унга киритилган “Ёрилтош” пьесаси “ғоявий чалкашликлар, нотўғри тушунча-

¹² Коммунист. 1948. № 6. С. 6–10.

¹³ Ўзбек совет адабиётини янада юксалтирайлик // Шарқ юлдузи 1949 йил 7-сон. 9-бет.

¹⁴ Ўша жойда.

¹⁵ Р а ш и д о в Ш. Ўзбекистон большевикларининг X съезди ва ўзбек совет адабиётининг вазифалари // Шарқ юлдузи. 1949 йил 3-сон. 90-бет.

лар бор”лиги туфайли “тутуруқсиз, маслаксиз, ғоявий жиҳатдан зарарли”¹⁶, деб топилди.

“Звезда” ва “Ленинград” журналлари ҳақидаги қарорнинг 5 йиллиги муносабати билан адабиёт соҳасидаги тазйиқлар янада кучайди. “Правда” газетасида В.Сосюранинг “Украинани севгил” шеъри “миллатчилик руҳида ёзилганлиги учун” қаттиқ танқид қилинди ва унинг “зарарли асарлиги очиб ташланди”. Ундаги ғоялар, табиийки, ўзбек шоирлари ижодида ҳам қўлланилди. Хусусан, М.Шайхзода ўз таржимасида В.Маяковскийнинг фикрларини бузиб кўрсатганликда, Т.Тўла шеърларида интернационализмга зид бўлган, “Совет Ўзбекистонини СССР халқларининг буюк дўстлик оиласидан ажратиб тасвирлаган”ликда, Т.Фаттоҳ, Р.Бобожоналарнинг шеърларида “халқлар дўстлигига раҳна солувчи ёт кайфиятлар мавжуд”лиги “танқид” қилинди. Бундай “жиддий нуқсонлар” Ўзбекистон ёзувчиларининг 4 - пленумида С.Абдулла, Зулфия, Ҳ.Ғулом, М.Бобоев, А.Иванов, А.Мухтор, Мирмуҳсин, С.Сомова, Уйғун, Ғафур Ғулом асарларидан ҳам “чуқур таҳлил” орқали топилган эди¹⁷. Танқидчи Ҳ.Ёқубов Ойбекнинг асарларида “ғоявий хато қидириш ўрнига, уни ҳаспўшлаб, тарғиб қилиш билан овора эканликда”, Ҳоди Зариф ва Ойбек эса “халққа ёт бўлган “Китоби дода Қўрқут” эпосини ёйишда”¹⁸ “айбландилар”. Уларни “фош қилиб” ташлаган яна бир мақолада Ойбекга қарши “танқидга совет олимларига хос бўлмаган менсимаслик назари билан қарагани, ўзбек китобхонларини нотўғри факт, хулосалар билан чигаллаштиргани”¹⁹ айбловлари қўйилган эди. “Ўзбекистон кишиларини ҳаддан ташқари қолақ қилиб кўрсатган” “зарарли асарларга” Ўткир Рашиднинг “Йиллар ва одамлар” очерк ва ҳикоялар тўплами киритилди ва у “совет кишиларига тухмат қилувчи, ғоявий ва бадий жиҳатдан бўш асар”²⁰, деб топилди.

¹⁶ О л и м ж о н а, М у х т о р А. “Мактаб театри” ва “Ёшлар саҳнаси” тўпламлари тўғрисида баъзи мулоҳазалар // Шарқ юлдузи. 1949 йил 5-сон. 115–123-бетлар.

¹⁷ Совет адабиёти ҳақида партиямизнинг улуғ ғамхўрлиги // Шарқ юлдузи. 1951 йил 8-сон. 5-бет.

¹⁸ Ўша жойда.

¹⁹ Ю н у с о в М. Адабий меросни сохталаштиришга қарши//Шарқ юлдузи.1951 йил 9-сон. 139–145-бетлар.

²⁰ Т у р с у н о в Ҳ. Ўзбек совет адабиётида ғоясизлик ва маслаксийликка

Айниқса, ёзувчи ва шоирлар ўз асарларига “кўпчилик тушунмайдиغان архаик, араб-форс ва турк сўзларини ишлатиб, ўзбек тилига маслакисиз космополитизм, панисламизмни ташиб киришга уринаётган”ликлари қатъий шубҳага олинди. Олимлардан Аюб Ғулом, Олим Усмоновлар “ўзбек тили эрон адабиётининг таъсири остида жуда тез ривожланди, бойиди, жуда кўп араб ва форс сўзларини ўзига қабул қилди”²¹, деган мулоҳазалари учун жазога тортилдилар. Ўзбек адабий тилига “архаик эски сўзларни киритиш”ни қоралаган О.Усмонов йирик адилблар – Ғафур Ғулом ва Ойбек ижодида бу ҳолатни “аниқлаган” эди. Жумладан, уларнинг асарларида киритилган *жумхурият, раиси жумхур, шўро, дорилфунун, сармоя, самовот, сафолот* (пасткашлик – Н.М.), *модаркуш, аждаркуш, сарҳад* ва бошқа кўплаб сўзларни келтирган муаллиф, ижодкорларни “араб ва архаик сўзларни қўллаётганликлари туфайли ўзбек адабий тили ифлослантирилмоқда”²², деб баҳолади.

Космополитизмнинг ғоявий тазйиқи тарих фанига ҳам кириб келди. 1949 йил апрелда ЎзССР Фанлар академияси ижтимоий фанлар бўлимининг кенгашида “Ўзбекистон халқлари тарихини ва ўтмиш маданиятини сохталаштиришга қарши” бир қатор маърузалар тингланди²³. Улардан бирида Навоий ижодини ўрганган Бертельс “қаттиқ танқид” остига олинган эди. Муаллиф панисломизм, пантуркизм ва панэронизмни “беватан космополитизмнинг бир кўриниши” деб аталган ва улар “СССР халқларининг ижодий қобилиятларини камситиш, уларнинг миллий ифтихорига раҳна солиш орқали коммунизм ғояларининг чет эл халқларига таъсирини заифлаштиришга қаратилган реакцион таълимот” сифатида баҳоланган²⁴.

қарши қатъий кураш олиб борайлик//Шарқ юлдузи. 1951 йил 9-сон. 127-бет.

²¹ Тур с у н о в Ҳ. Ўзбек совет адабиётида ғоясизлик... 132-бет.

²² У с м а н о в А. Вопросы узбекской научной терминологии в свете учения товарища Сталина о языке//Вопросы изучения языков народов Средней Азии и Казахстана в свете учения И.В.Сталина о языке. Ташкент, 1952. С. 163–164.

²³ А з и м о в С., Қ о с и м о в С. Ўзбекистон халқлари тарихини ва ўтмиш маданиятини сохталаштиришга қарши//Шарқ юлдузи. 1949 йил 5-сон. 100–114-бетлар.

²⁴ Ўша мақола. 103–104-бетлар.

Маърузада “буюк рус халқи маданиятининг тарқалиши ва таъсири” асосий масала бўлиши кераклигига²⁵ урғу берилди. Тарих фани, маданият тарихига ғоявий тазйиқлар 1952 йил ЎЗК(б)П МКнинг X пленумидан сўнг янада кучайтирилди²⁶. Ўзбекистон тарихини ишлаб чиқишда гўёки, “йўл қўйилган камчиликлар, хатолар, бузилишлар”ни аниқлаш белгилаб берилди. Бу, энг аввало Ўзбекистоннинг Россияга қўшилганлигининг “прогрессив аҳамияти”га эътибор сустиги масаласи эди²⁷.

Умуман, 40-йилларнинг охирида совет маданиятининг ғоявий йўналишини белгилаб берган қатор ҳукумат қарорлари халқнинг тафаккурига тез таъсир кўрсата оладиган ва унга энг яқин бўлган адабиёт, шеърят, театр, кино ва опера санъатларини ўз исканжасига олди. Уларнинг ижроси бутун совет мамлакатада кенг ёйилди ва табиийки Ўзбекистон маданиятига ҳам ўзининг кучли таъсирини кўрсатди. Бунинг натижаси ўлароқ проза ва поэзияда адабиётчилар ибораси билан айтганда “конфликtsizлик” юзага келтирилди. Бу совет қатағон сиёсатининг маданият соҳаси вакиллари ва зиёлиларга қаратилган катта бир тўлақини эди. Совет ғоявий оқимларининг тажовузкорона юриши жамиятнинг барча жабҳалари қатори маданият ривожига ҳам жиддий зарар етказди. Совет тузумининг оммавий қатағонларининг мафкураси, ғояларига қарши чиққан, умуммиллий манфаатларни ҳимоя қилган миллат вакилларини йўқ қилиб юборди ёки қўрқувга маҳкум қилди.

²⁵ Ўша мақола. 106-бет.

²⁶ Н и ё з о в А. Э. Республикада идеология ишининг аҳволи ва уни яхшилаш тадбирлари тўғрисида // Шарқ юлдузи. 1952 йил 3-сон. 11–32-бетлар.

²⁷ Ўша мақола. 15–16-бетлар.

М.Эргашева

Ю.ф.н., доц., Бухоро давлат
университети

АБДУРАУФ ФИТРАТ ДАВЛАТ МУСТАҚИЛЛИГИ ТУҒРИСИДА

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини қўлга киритиши ижтимоий-сиёсий соҳаларда бўлгани каби маънавий-маданий ҳаётимизда ҳам бутунлай янги саҳифалар очди. Бой тарихий хотираси, маънавий ва маданий мероси билан ғурурланиш ҳисси халқнинг ўзлигини теран англашига олиб келмоқда.

Республикамиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: “ Халқнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавият манбаи бўлиб хизмат қилган. Узоқ давом этган қаттиқ мафкуравий тазйиққа қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини сақлаб қолишга муваффақ бўлди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ, аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган гоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди”¹.

Қадим Туронзаминда буюк алломалар ва мутафаккирларнинг кашф этган бой илмий-ижодий мероси инсоният цивилизацияси тараққиётида муҳим роль ўйнагани жаҳонга маълум.

Дарҳақиқат, ўзбек халқи эрк ва озодликка эришиш, миллий мустақиллик учун асрлар давомида курашиб келган. Миллий озодлик ва мустақиллик кураши тарихида халқни тенгликка, эркинликка, озодликка чорлаган, шу муқаддас йўлда, ҳатто жонини ҳам бахшида этган фидойи жадидлар – ўзбек тараққийпарвар зиёлиларимизнинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади.

Жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоларини мустамлака Туркис-

¹ И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон буюк келажак сари. Тошкент: Ўзбекистон, 1999. 524-бет.

тондаги инқирозли ҳолат – халқнинг ҳам мустамлакачи маъмурлар, ҳам маҳаллий амалдорларнинг икки томонлама зулми остида қолганлиги, уларнинг қашшоқлиги, эрки ва ҳақ-ҳуқуқларининг беҳад оёқости қилинаётганлиги ғоят ташвишга солган эди. Улар жамиятнинг ҳаддан зиёд тараққиётдан орқада қолганлиги, маданий қолақликни теран англаб, давлат тузуми ва бошқарувини ислоҳ этишни, халқни саводхон – маърифатли қилишни мустамлакачилик зулмидан озод бўлишнинг истиқбол йўли деб билдилар. Тараққийпарвар зиёлиларимиз миллат ва мамлакатни ривожлантириш, жамиятни янги тараққиёт босқичига олиб чиқиш учун нафақат назарий жиҳатдан, шунингдек, амалий томондан ҳам алоҳида фидойилик кўрсатдилар. Юртбошимиз таълимотида қатағон қурбонлари ғояларининг моҳиятига алоҳида эътибор берилганлигининг сабаби ҳам ана шунда: “XX аср бошидаги маърифатчилик ҳаракати ... намоёндалари бойлик учун, шон-шухрат учун майдонга чиқишдими? Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори, Фитрат, Таваллоларга мактаб очганлари, халқни ўз ҳақ-ҳуқуқларини танишга даъват этганлари учун биров маош тўлаганми? Биров уларга ойлик берганми? Албатта, йўқ! Улар ўт билан ўйнашаётганларини, истибдогга қарши курашаётганлари учун аёвсиз жазоланишларини олдиндан яхши билишган. Билатуриб, онгли равишда мана шу йўлдан борганлар. Чунки, виждонлари, иймонлари шунга даъват этган”².

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги тобора мустаҳкамланиб бораётган ҳозирги даврда миллий истиқлол учун курашган, қатағон йилларида ноҳақ қурбон бўлган зиёлиларнинг бой илмий-ижтимоий меросини чуқур ўрганиш ва тадқиқ этиш – давр талаби. Зеро, уларнинг бу борадаги қимматли меросларини ўрганиш, тадқиқу тарғиб қилиш, ёшлар онгига сингдириш катта илмий-назарий, амалий ва тарбиявий аҳамиятга эга.

Таъкидлаш керакки, қатағон даврининг ноҳақ қурбонлари бўлган кўплаб тараққийпарвар зиёлилар миллат ва мамлакат тараққиётини илму маърифатни ривожлантириш, улкан сиёсий ўзгаришларни амалга ошириш ва мустақилликни қўлга киритиш билан боғлаган эди. Улар асарларида, дастурларида, миллатнинг, халқнинг сиёсий мустақиллиги шарт қилиб қўйилган. Жумладан, жадидлар “Эрк” партиясининг 9 банддан иборат бўлган Дастури-

² И с л о м К а р и м о в. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент: Шарқ, 1998. 8-бет.

да ҳам мамлакат ва миллат мустақиллиги тўғрисидаги қоидалар ўз ифодасини топган. Дастурнинг 3-моддасига асосан “Туркистон мустамлакачилар қўлидан қутқарилиб, мустақил идора этилишига эришилажак. Бу эса ўлкада синфий табақаланишнинг ўсиши учун шароит яратиб, деҳқонларнинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қила олиш даражасигача ривожланишига имкон беради”³.

Мустабид тузумга ва мустамлакачиликка бағамом барҳам бериш, шунингдек, Туркистон мустақиллиги жадидалар учун нафақат гоё, балки амалий фаолиятларида бўлган.

Маърифатпарвар мутафаккир Абдурауф Фитрат ўзи яшаган жамият ва унда ўрнатилган ижтимоий-сиёсий тартибсизликларни қаттиқ танқид қилиб, Россия империяси мустамлакачилик сиёсатининг ваҳшиёна характерини аёвсиз очиб ташлайди: “... эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопонди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмуриди, номусимиз ғасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузулар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди, тўзиман турдик, сабр этдик”⁴.

Фитрат “Мухторият” асарида ёзишича, биринчи навбатда мустақил давлатни ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимоя қилувчи кучли армия зарур. Ягона қўмондонлик бошчилик қиладиган миллий армия халқ билан бирга бўлиши керак. Мамлакат осойишталиги, фуқаро тинчлигини таъминлайдиган, халқ оммасига таянган ҳарбий қўшинлар давлатнинг куч-қудратидир. Шунинг учун ҳам, миллий армия миллат мададига таянмоғи керак, “мухториятни сақламоқ учун куч лозимдир”⁵, дейди. У Туркистон Мухторияти янги давлат шакли сифатида халқ тўғрисида ғамхўрлик қилиши, кучли мудофаани ташкил қилиши ва давлат мустақиллигини таъминлаши заруралигини уқтиради.

Миллий мустақил демократик давлатнинг ташкил топиши, Фитратнинг таъкидлашича, мамлакатда тинчлик ва адолат ўрнатилиши, халқ ҳокимиятининг мустаҳкамланиши ва жамиятда фуқаролар манфаатига мос келадиган янги сиёсий тартиблар ўрнатилишига олиб келади. Айни пайтда, Абдурауф Фитрат

³ Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Бўлинганни бўри ер // Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан хотиралар. Тошкент: Адолат, 1997. 110–111-бетлар.

⁴ Фитрат А. Мухторият // Хуррият. 1917 йил 5 декабрь.

⁵ Ўша жойда.

мухториятнинг миллий демократик давлат сифатида Туркистон генерал-губернаторлигига нисбатан юқори поғонада туриши тўғрисида муносабат билдирган.

Мутафаккирнинг фикрича, Туркистонда генерал-губернаторлик даврида фуқаролар нафақат сиёсий ҳуқуқлардан, балки улар эркин фикрлаш ҳуқуқидан ҳам маҳрум қилингандилар: “Кучга таянган ҳар бир буйруққа фикрни бермадик, яшинтирдик, имонларимизга авраб сақладик...”, – деб афсусланади у.

Абдурауф Фитрат фуқаронинг “маҳкама эшикларидан йиғлаб қайтганда, ёруқсиз турмаларда ётганда, йиртқич жандармнинг тепгуси билан йиқилганда”⁶ инсонлик қадр-қиммати ва ҳуқуқлари ерга урилганига норозилик билдиради. У “юртларимиз ёндирилганда, диндошларимиз осилганда”⁷ жамиятда қонунсизликлар ҳукм сурган бир пайтда моҳиятни халққа тушунтириб беришга ҳаракат қилади.

Фитрат фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини қўлга киритиши, ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши Мухторият эълон этилиши билан амалга ошмаслигини кўрсатиб беради. Янги давлат шакли – Туркистон Мухториятининг ҳали нисбий эканлиги тўғрисида фикр билдириб, уни сақлаб қолиш, мустақкамлаш, барқарорлигини таъминлаш зарур, деб ҳисоблайди.

Шунингдек, Фитрат Туркистон халқларининг икки томонлама жабр-ситама остида эзилиб келаётганлиги тўғрисида фикр билдирар экан, бунинг сабаби – мамлакатда мавжуд миллий ва мустамакачилик зулми эканлигини кўрсатиб беради. Унинг ёзишича, маҳкамаларда, уйларда, йўлларда, тижорат ишларида, ҳатто, вагон арбаларинда Туркистон ерлисининг ҳуқуқи Туркистон мусофири бўлгон рус ва арманидан тубанда тугилди⁸.

Жамиятда мустамакачилик тартиб-қоидаларининг ўрнатилиши натижасида, Фитратнинг таъкидлашича, маҳаллий халқнинг аҳволи янада ёмонлашди, инсоний ҳақ-ҳуқуқлар беҳад поймол қилинди, аҳоли икки томонлама зулм остида эзилди. Мустамакачи маъмураларнинг ўлкада вайронагарчи-

⁶ Ўша жойда.

⁷ Ўша жойда.

⁸ Фитрат А. Туркистонда руслар // Шарқ юлдузи. 1992 йил 4-сон. 183–184-бетлар (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ҳ.Болтабоев).

лик, қиргинбарот, талон-тарождан иборат сиёсати маҳаллий халқларга беҳисоб кулфатлар олиб келди.

Мутафаккирнинг фикрича, давлат маҳкамаларидан ночор қайтганда, қамоқхоналарнинг даҳшатли азобини тортганда, мустамлакачилар томонидан инсоний ҳуқуқлар оёқости қилинганда, миллатдошлар дорга осилганда – онгимиз йўқолди, миямиз бузилди, кўзимиз ёғдусиз қолди, бирор нарсани кўролмадик⁹.

Шуни таъкидлаш керакки, Абдурауф Фитрат ва унга маслақдош бўлган тараққийпарвар зиёлилар – миллий озошлик ва мустақиллик учун кураш йўлида тарқоқлик, ноиттифоқлик оғир кулфат эканлигини жуда яхши англаган эдилар.

Барча миллатлар ва жамоатлар учун айрилиқ ва иттифоқсизликдан ортиқ кулфат, инқироз йўқдир, – деб уқтирди Фитрат, – фақатгина тарихда номлари қолган элатларнинг йўқолиб кетганларига биринчи сабаб – парокандалик ва бирлашмаганликдир. У халқни мустақиллик ва озошлик учун курашга даъват этар экан, миллатдошларни ўзаро бирлик ва ҳамкорликка чақиради: “Эй Туркистон мусулмонлари! Тангри учун, пайғамбар учун, дин учун, миллат учун, келинг бирлашайлик, орамиздаги шахсий тортушувлар, синфий айрилиқлардан кўз юмайлик; ислом динининг биринчи буйруғи бўлган қардошлик ва иттиҳод иплари билан боғланайлик; қўли-қўлга берайлик, ҳақ йўлида, дин йўлида, Ватан йўлида, миллат йўлида, жадидимиз, қадимимиз, мулламиз, муқдоримиз ва авомимиз бир ерда тўпланайлик, бир-биримизга кўмакчи ва мададкор бўлайлик”¹⁰.

Хуллас, маърифатпарвар мутафаккир Абдурауф Фитратнинг халқни улкан бир миллий мақсад йўлида, мустақиллик ва озошликни қўлга киритиш учун ўзаро бирлик ва ҳамкорлик, иттифоқ ва иттиҳод тўғрисида, давлат мустақиллиги, миллий демократик давлат барпо этиш масалаларига доир илғор ғоялари – ҳозирги даврда Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини мустаҳкамлашда, ҳуқуқий давлат қуришдек эзгу мақсадни амалга оширишда муҳим аҳамиятга моликдир.

⁹ Фитрат А. Мухторият // Хуррият. 1917 йил 5 декабрь.

¹⁰ Фитрат А. Иттифоқ этайлик! // Хуррият. 1917 йил 25 июль.

О.Сафаров
Ф.ф.д., проф., Бухоро давлат
университети
Ҳ.Сафарова
Ф.ф.н., доц., Бухоро давлат
университети

ЧЎЛПОН – “БУХОРО АХБОРИ” ГАЗЕТАСИНING БОШ МУҲАРРИРИ

Миллий уйғониш ҳаракати фидойиси, оташин шоир Чўлпон Бухорога келибоқ газета муҳаррири вазифасини адо этишга киришмаган. Зеро, бу пайтда газета муҳаррири вазифасини Муҳаммад Саид Аҳрорий бажараётган эди. Фақат у БХШЖнинг Озарбайжондаги вакили этиб тайинланиб, Бокуга бориши аёнлашиб қолгандан кейингина Фитратнинг тавсияси билан Ф.Хўжаев уни “Бухоро ахбори” газетасига бош муҳаррирликка тайинлайди. Бу воқеа 1921 йил июнь ойининг охирида содир бўлади. Газетанинг 30 июндаги 41-сони Чўлпоннинг “Абдулҳамид Сулаймон (Юнусуф)” имзоси билан чиқди. Чўлпон унга 1922 йилнинг 25 январигача 67-сонигача, жами 24 сонига муҳаррир сифатида имзо чекди. У газетага етти ойча муҳаррирлик қилди. Бу даврда газетада босилган шеърларига, мақола ва ҳикояларига “Чўлпон”, танқидий мақола ва фелъетонларига “Қаландар”, “А.Сулаймон”, “Абдулҳамид С.”, “Юнусий” таҳаллусларини қўлади.

Фитрат ва Ф.Хўжаевлар Чўлпонни газетага муҳаррир этиб тайинлаш орқали, аввало, газетанинг мазлум оммага таъсирини янада кучайтириш, ёш жумҳурият ҳукумати юргизаётган сиёсат моҳиятини афкор оммага ташвиқ этишда унинг истеъдодидан фойдаланиш, иккинчидан эса, Чўлпонни имкон қадар Бухорода узоқроқ тутиб туриб, Туркистонда унга нисбатан юзага келган ғаразли муомалаю нохушайклардан омон сақлашни кўзлаган эдилар. Чўлпон ҳам, ўз навбатида, уларнинг бу ниятлари нечоғли холислигини англаган ҳолда газетага муҳаррирлик қилишга розилик берган эди.

Афтидан, Чўлпон бунгача “Бухоро ахбори” газетаси аҳволи, унда босилаётган материалларнинг савияси билан ҳам обдон танишган кўринади. Шу сабабли муҳаррир сифатида имзо чеккан 41-сондаёқ “Матбуот кучли бир давлатдир” мақоласини эълон қилиб, газетхонлар билан келажақдаги режаларини ўртоқлашмоқчи бўлади. Шу муносабат билан камтарлик қилиб ёзади: “Газета 41-сонидан бошлаб янги қўлга ўтди, газета бу кунгача яхши давом этган. Буни биз билмаймиз ва билмак учун ўқимоқни ҳам истамаймиз. Бу иш газета ўқигувчиларнинг ишидур”. Шундан сўнг газета атрофига “энг кучли қаламлар”, “гайратли ёшлар” жалб этилмагани, натижада ҳамма иш биргина муҳаррирга юклаб қўйилганини, бундай аҳвол билан “Газетанинг дунёда беш кучлик давлат бўлса – олтинчиси, олтита бўлса – еттинчиси” даражасига кўтариб бўлмаслигини таъкидлайди. “Бу билан, – дейди Б.Дўстқораев, – у бир вақтлар АҚШ Президенти Томас Жефферсон томонидан матбуотга нисбатан берилган ва ҳозир ҳам истифода этилувчи “тўртинчи ҳокимият” тушунчасига ҳамоҳанг фикр айтган (Изоҳ: кучли давлатлар беш ёки олтита дейилишига сабаб, Биринчи жаҳон урушидан кейин Австрия кучли давлатлар сафидан тушиб қолган. Чўлпон буни ҳисобга олган ҳолда шу фикрни билдирган)”¹.

Чўлпон газета қурагини кучли давлатга менгзайди. Албатта, матбуотга нисбатан қўлланаётган “тўртинчи ҳокимият” ифодаси бундан фарқ қилади ва, асосан, қонун чиқарувчи парламент, ижроия ҳокимият ва суд қаторида тўртинчи ўринда турувчи назорат органи эканлигини англайди. Аммо Чўлпон белгиллаган вазифалар ана шу назорат органи мақсадини англаштириши жиҳатидан айрича эътиборга лойиқ: “Газета бундан сўнг янги йўлда давом этгувсидур. Яъни узун-узун халққа англаниши қийин бўлган мақолалар ўрнига кўпроқ хабарлар бўлгон воқеалар ёзилгусидур”. Бу ёзилажак мақолалар олдига Чўлпон қўйган **биринчи** талаб, демак, мақола қисқа, маълумотга бой бўлмоғи шарт. **Иккинчи** талаб: “Ҳар бир муҳим воқеага оид табиий мақолалар бўлгусидир”. Демак, мамлакатда содир бўлаётган ҳар бир воқеага алоҳида мақола бағишланмоғи, унда воқеа қандай кечган бўлса, ўша табиий ҳолатини акс эттирувчи мазмунга эга бўлмоғи шарт. **Учинчи** талаб: “Ёш жумҳуриятнинг

¹ Қаранг: Тарихга муҳрланган 90 йил. Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2010. 50–51-бетлар.

ўзининг тараққий этмоқлиги йўлинда бирмунча тўғри асосли ва яқин ҳаракатлари бўлганидек, хато ва нотўғри ишлари – ҳаракатлари бўлгондур.

Матбуот-халқнинг тилидур. Шундоқ бўлса ҳам ёш жумҳуриятнинг ёш ҳукуматига қўлидан келган қадар қўмаклашиш, хатоларини тушунтириб туриш керақдур”. Демак, тараққиёт йўлида ҳукумат юргизаётган сиёсатнинг тўғри ёки нотўғри қирраларини матбуот орқали кўрсатиб туриш – халқнинг тили ва дилидаги муддаони ифодалаши билан аҳамиятлидир. Бу ҳол матбуотнинг халқ турмушига кириб боришига йўл очишидан ташқари, халқнинг давлат сиёсати моҳиятини тушуниб ва англаб олишига ҳам ёрдамлашади. Бу мақола газетанинг кейинги фаолияти учун дастурий моҳиятга эга эди. Шу дастурий талабларни бажариш мақсадида шу соннинг ўзидаёқ “Нозирлар шўроси”, “Иқтисод назорати”, “Ҳукумат муфаттишларида”, кейинги 7 июлдаги сониди “Нозирлар шўросида сув масаласи”, “Ҳифзи сихҳат назоратида” рукнлари ва сарлавҳалари остида мамлакат турмушининг турли қирралари ҳақида материаллар бериб бориш йўлга қўйилган эди. Газетанинг 1921 йил 10 июлдаги 44-сониди “Ҳукумат қурултойи” мақоласини эълон қилди. Бу мақола Бухоро ҳукуматининг биринчи қурултойга тайёргарлиги олдидан ёзилган. Муаллиф дастлаб “қурултой” сўзи нимани англаишига эътиборни қаратиб, жарчиларга хос даъваткор руҳ билан мақолани шундай бошлайди: “Шу кунларда ҳар кимнинг қулоғида “қурултой” сўзи жаранглаб турадур:

Яқинда қурултой бўлур экан, ҳукумат қурултойи экан!

Бу нимадур, нима учун бўладур, қондаси нимадур?

“Қурултой” деган сўз бугунги бухороликлар учун ёт сўздур, таниш эмасдур. Бунинг сабабини, йўлини, фойдасини Бухоро улуси бирдан тушуна олмайдур.

Биз, Бухоро, умуман Туркистон халқи ўзимизнинг билмаслигимиз, онгсиз, эпсизлигимиз сабабли “қурултой” сўзини англамасак ҳам бу сўз тарихимизнинг энг эски бир ўртоғи, қалин бир дўстидир”. Чўлпоннинг публицист сифатидаги маҳорати шундаки, мақола бошидаёқ қурултойга халқ эътиборини қаратишни кўзлаб, жарчилар услубига мос даъваткор ахборот бериш йўлини танлайди. Унда бу сўзнинг бухороликлар учун ёт сўзга, тушунарсиз, нотаниш сўзга айланганини таъкидласа-да, тағмаънони

айтишни лозим топмайди. Тағмаънода эса амирлик салтанатида бу сўз аллақачонлардир истеъмолдан чиқиб кетгани аксланган. Шу сабабли “Бухоро, умуман Туркистон халқи” бу сўзни англа-маса-да, аслида бу сўз туркийлар учун бегона эмаслигини эсла-тишни лозим кўради ва қурултой тарихига экскурсия қилиб, унинг халқ маслаҳат кенгаши сифатидаги моҳиятини шундай изоҳлайди: “Бурунги турк ҳукуматларидан ҳар бири иш бошига ўтғач, ҳаммадан бурун умумий бир мажлис чақирар эди. Бу мажлисга мамлакатнинг буюклари, халқ тарафидан сайлагон оқсоқоллари, халқ фойдасини тушунган олимлари тўпланар эдилар. Янги ҳукуматнинг сиёсати, идораси, салоҳияти тўғрисида гапирар эдилар. Кенгашиб, машварат қилиб, қонунлар ясар эдилар ва бу қонунларнинг ижросини ҳукумат кишиларига топшу-руб, ўз юртларига қайтар эдилар. Мана шул умумий мажлиснинг оти “қурултой” эди. Эски турк ҳукуматлари бошларига улуғ бир иш тушганда ҳам қурултой чақириб, мушқуларини халқнинг кенгаши билан ҳал қилар эдилар. Тугунларини элнинг тирноғи билан ечар эдилар. Мамлакат идораси учун энг тўғри, энг фой-дали йўл шу эди. Лекин замон бизни бу тўғри йўлдан чиқариб, узокроқ отди”. Чўлпон шу мулоҳазалар изҳоридан кейин Бу-хоро Халқ Шўро Жумҳурияти номини шарҳлашга ўтади: “Ёш жумҳуриятимизнинг исми “Халқ Шўролар Жумҳуриятидур. Бу исм уч муҳим, улуғ сўздан иборатдур: “халқ”, “шўро”, “жумҳурият”. Мана шу уч улуғ сўзни бизга тафсир этгувчи нарса олдимиздаги “қурултой”дур. Бу қурултойда “халқ” (масса)нинг “жумҳурият”, яъни аксарият тарафидан юборилган вакиллар “шўро”, яъни машварат қилиб, мамлакатнинг асосий қонунларини, ташкилий идорасини ҳал қилурлар. Халқимизнинг саодати, роҳати, вата-нимизнинг бахти ва тараққийси йўлида берилган қарорларнинг ижросини маълаум бир ҳайъатга топшируб кетурлар”. Чўлпон қурултой моҳиятини БХШЖ исмига боғлаб изоҳлаш орқали те-ран жамиятшунос қиёфасида намоён бўлади.

Чўлпоннинг ўша даврда кечаётган сиёсий ҳодисаларга муно-сабатини ойдинлаштиришда газетанинг 1921 йил 15 июлдаги 45-сонида босилган “Буюк зиёфат” мақоласи айрича аҳамиятга эга. Чўлпон уни “фельетун” деб эълон қилган. Аслида у ҳисобот характеридаги мақола бўлиб, унда “8 июлда Русия Шўролар Жумҳуриятининг Бухоро Жумҳуриятига тайинланган янги са-

форат ҳайъати тарафидан озод ва мустақил Бухоро Жумҳурияти шарафига катта бир зиёфат берилгани “ҳақида хабар берилади. Гап шундаки, ўша зиёфатда қатнашган Россия элчиси ўринбосари Бодров ҳам, Бухоро Марказий Инқилоб Қўмитаси раиси Абдулқодир Муҳиддинов ҳам, Россия элчиси Юренов ҳам қайта-қайта Бухоро мустақиллигини тилга олиб нутқлар сўзлашади. Чўлпон Россия элчиси Юреновнинг А.Муҳиддинов сўзларига жавоб нутқидан ҳам ажабланган: “Биз, – деганди ўшанда Юренов, – Шарқдаги рафиқимиз бўлгон Бухоро Шўролар Жумҳурияти орқали бутун Шарқ билан алоқа боғлармиз. Биз Шарқ халқи билан қанча яқинлашсак, Русия Шўролар Жумҳуриятининг шиббасини шунча мустаҳкамлаган бўлурмиз ва шунча тезлик билан дунё коммунасини юзага чиқара олурмиз. Биз Бухоро Жумҳуриятига ёрдам қилмоқ билан кифояланмасдан икки орадаги муодаҳани² юзага чиқариш, тажриба йўли билан уни ҳаётқа татбиқ қилишни истаймиз. Ул бу кунгача ҳаётқа татбиқ қилинмаган”. Гарчи, Юренов Бухорони ҳам “дунё коммунаси”га кўшиш, Бухоро орқали Петр I замонидаёқ режалаштирилган Шарқ сари юриш, қолаверса, Бухоро билан тенглик асосида муносабатларни ўрнатиш ҳақидаги истакларини тилёғламалик билан рўй-рост айтаётган эса-да, Бухоро ҳукумати раҳбари бунга эътибор бермади ёки аниқроғи, фаҳмлашни истамасди. Орадан уч йил ўтмай, Бухорони мустақил давлат сифатида тугатди, яна орадан 68 йил ўтгач, Шарққа чиқиш режасини рўёбга чиқариш ниятида Афғонистонга бостириб кирди, лекин умиди амалга ошмай, мана 33 йилдирки, бу мамлакатни ажал кезиб юрган жанггоҳга айлантириб қўйди. Чўлпон эса ўша вақтдаёқ чор Россияси ҳукумати Бухорода шўролаштиришни жадаллаштираётганини доно сиёсатдонларга хос зийраклик билан тобора теранроқ англай бошлаганидан уларнинг сўзлари бошқаяқ ишлари бошқалигини ҳис эта олганлиги туфайли афтидан ўша мақолани “фельетун” деб атаган кўринади. Бу мақола – “фельетун” Чўлпоннинг нақадар хушёр ва сезгир сиёсий-ижтимоий қарашлар соҳиби бўлганини кўрсатиши жиҳатидан ҳам ҳамон ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Чўлпон газетада мамлакат ҳаётининг турли-туман соҳаларини ёритишга алоҳида аҳамият берди. Унинг учун воқеалар-

² *Муодаҳа* – шартнома.

нинг қатта ё кичиклигининг аҳамияти йўқ эди. Чунончи, унинг газетанинг 1921 йил 8 декабр (58-сон)даги “Театр – томоша”, 10 декабр (59-сон)даги “Азимжоннинг адабий намойиши” (Шарқ чолғу мусиқий мактаби уюштирган) ва “Комил Алматий концерти хусусида”, 14 декабр (60-сон)даги “Адабиёт кечаси” каби хабар - мақолалари Бухоро маданий ҳаётидаги ўзгаришлардан оммани воқиф этишни кўзлайди. Жумладан, “Адабиёт кечаси” мақоласида Бухорода Фитрат ташаббуси билан ташкил қилинган “Шарқ чолғу асбоблари мусиқа мактаби” фаолиятига тўхталинган. Унда шу мактабда мусиқа сабоғини олаётган ўттиз талабанинг ўзбек миллий созлари – танбур, ғижжак, қашқар рубоби, най ва бошқаларда нечоғли маҳорат билан куйлар чала олганликлари, Фитратнинг шеър ва қўшиқлар билан ёзилган бир пардали “Ўғизхон” қиссаси намойиши, Фитрат шогирдларидан бўлган уч талабанинг миллий мумтоз қўшиқларимизни домла Абдуҳалим каби маҳорат билан ижро этганликлари, уларга амир саройи қўшиқчиси Мирбобо жўр бўлиб тургани ҳақида ҳаяжон билан ҳикоя қилади. Шу билан бирга Чўлпон ҳали бу ижроларда талай етишмовчиликлар (баъзи куйлар чалалиги, айримлари бузиб ижро қилингани) борлигини уқтиришни ҳам унутмади. Концерт кечаси савиясини кўтаришда Муҳиддин Қориёқубов маҳорат билан куйлаган ўзбек қўшиқлари, Ҳамзанинг “Ғайратсиз Туркистоним”, Ғулом Зафарийнинг “Эрк болалари” операсидан “Ёр-ёр” қўшиқ ва куйлари ижроси айрича роль ўйнаганини таъкидларкан, умуман, кеча ҳақида танқидий баҳо билан мақоласини тугатади Чўлпон. У ёзади: “Кечадан на татар, на бошқир, на ўзбек мамнун бўлмади. Бу кечада Алмаҳмуд ўртоқ нақадар руҳсиз кўринган бўлса, рус ва оврўпа куйларига татар куйларини кўшиб, иккаласидан “атала” пиширган Сайдашев ўртоқ ундан-да руҳсиз кўринади”.

Чўлпон бутун муҳаррирлиги давомида газетанинг моддий аҳволини яхшилаш, ғоявий-бадий мундарижасини юксалтириш ва ранг-баранглашувини таъминлаш, ўз вақтида нашр этилиши ва ўқувчиларига етказилишига эътибор берди ва бу масалаларга ҳукумат эътиборини қаратишни кўзлаб “Ҳукумат нашриётининг ҳоли”, “Эргашиш” каби танқидий мақолаларини ёзди. Чунончи, газетанинг 1921 йил 15 январдаги 65-сонида “Кичик қангома” рукнида “Қаландар” имзоси билан босилган “Эр-

гашиш” мақоласида ҳам танқидий мулоҳазалар баён қилинган. Чўлпон муҳаррирликдан кетганидан кейин ҳам газета билан ҳамкорлигини давом эттирди. Ҳар гал Бухорога келганида янги шеър ва мақолаларини унда эълон қилиб турди. Чунончи, у 1923 йилнинг баҳорида Бухорода бўлганида “Уликларга қарши”, “Уч-тўрт юлдуз” ва “Баландликда” каби учта шеърини ёзиб, шулардан “Уликларга қарши” насрий шеърини “Бухоро ахбори” газетасининг 1923 йилги 7 май сонида эълон қилдирган.

Чўлпон ўзи муҳаррирлик қилган “Бухоро ахбори” газетасига айрича муҳаббат билан қаради, имкон қадар унинг ҳар бир сонини кузатиб борди, газетанинг полиграфияси, ундаги мақола ва шеърларнинг савияси билан муттасил қизиқиб турди. Шу муносабат билан “Тилимизнинг ишланиши” деган махсус мақола ёзиб, 1923 йилнинг 11 апрелида “Туркистон” газетасида эълон қилди. Чўлпон мақолада сўнгги пайтларда газета эришаётган ютуқлар ҳақида мулоҳаза юритаркан, уни ўзига яқин тутиб “йўлдошимиз” деб айтади. Чўлпон газета фаолиятини янада яхшилаш, ўқимишлилик даражасини кўтариш мақсадида унда йўл кўйилаётган айрим камчиликларни ҳам рўй-рост мисоллар билан бирма-бир кўрсатиб ўтади. У ёзади: “Лекин йўлдошимизнинг доим кўзга қадаладурғон битта зўр хатоси бордурки, уни хайрихоҳлик билан айтиб ўтмасак бўлмайди. Бизнинг кўрсатмак истагимиз камчилик – тил, шева камчилиги, тўғриси, тилга аҳамият бермаслик хатосидир. Бош сарлавҳаси ёнида “...адабий жаридаи Туркия” деб ёзилган бу газета маълумдирким, ўзбек шеvasида чиқади. Бухоро ҳокимиятининг расмий тили ҳам ўзбекчадир. Бухородек форс-эрон таъсирига ортиқ ютулуб кетиб, ўз тилидан ажралиб қолгон бир ўлка учун, у ердаги кўпчилик авом учун тилининг аҳамияти жуда зўрдир. Қолбуки, “Ахбор” йўлдошимизда бу жиҳатга сира диққат этилмайди ёки этила олмайди” (Ўша манба. 145-бет). “Чигатой гурунги”да қатнашиб, ўзбек тилининг софлиги учун кураш сабогини олган Чўлпон учун “Бухоро ахбори” газетаси тилида “ярим татар ва ола-була ўзбек шеваси”да, форс-тожикча сўзлар билан аралаш-қуралаш ҳолда битилган мақола ва шеърларнинг сероблиги ғайритабиий туйилиши табиий бир ҳол эди. Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, XX асрнинг 20-йилларида ўзбек адабий тилини яратиш учун кураш бошлашга асос бўлган ҳолат ҳам худди шу – ярим татар, ярим турк, ярим

форс-тожик сўзларни билиб-билимай қўллашдан иборат иллат эди. Чўлпон бу жараённинг салбий оқибатларини чуқур англаб етгани учун биргина газета – “Бухоро ахбори” мисолида шу иллатни аниқ далиллар билан кўрсатиб, уни бартараф этиш чораларини ҳам таклиф этди.

Чўлпон “Бухоро ахбори” тилида учраётган бундай камчиликларни уч йўналиш мисолида кўрсатишга ҳаракат қилди. **Биринчи йўналиш:** газета тилида “ярим татар ва ола-була ўзбек шеvasи”га хос сўзларни қўллаш. **Иккинчи йўналиш:** газета тилида ғализ ибора ва гапларнинг учраши. **Учинчи йўналиш:** газетада босилган шеърлар тилидаги услубий ғализликларнинг мавжудлиги.

Чўлпоннинг бу истақлари беиз кетмади, албатта. Газета тўқсон йилдан зиёдроқ фаолияти давомида – “Бухоро ахбори”дан “Озод Бухоро”га, “Озод Бухоро”дан “Бухоро пролетари”га, “Бухоро пролетари”дан “Бухоро ҳақиқати”га, “Бухоро ҳақиқати”дан “Бухоронома”га ўта туриб, у дастлабки муҳаррирлардан бири бўлиб ишлаган, унинг фаолиятини жонкуярлик билан ташкил этган буюк шоир Чўлпоннинг шу ўғитларига амал қилиб келаётгани туфайли ҳамон бухороликларнинг севиб ўқийдиган газетасига айланиб қолаётир.

З.Ишанходжаева
Д.и.н., Национальный
университет Узбекистана
им. Мирзо Улугбека

ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНОВ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ В УЗБЕКИСТАНЕ В 20-30-е ГОДЫ XX ВЕКА

Развертывая “культурную революцию”, коммунистическое руководство Союза придавало принципиальное значение ускоренному формированию по своим стандартам новой “социалистической” литературы и искусства. Об этом неоднократно говорилось на различных пленумах Средазбюро ЦК РКП (б)³. Большевицкие идеологи осознавали, что литература и искусство, составляя сердцевину художественной культуры и являя собой активную преобразующую силу, оказывают огромное воздействие на формирование общественного и индивидуального сознания и мировоззренческие представления людей. Они играют заметную роль в сохранении духовного наследия народа, в создании и распространении новых духовных ценностей, в закреплении на эмоциональном уровне высоких идеалов, выступающих в качестве духовных ориентиров общества.

В принятых тогда партийных документах были конкретизированы многие теоретические положения, разработанные В.И.Лениным о культурном строительстве. В частности, XI съезд РКП (б) признал чрезвычайно необходимым создание литературы для рабоче-крестьянской молодежи, которая могла быть противопоставлена влиянию юношества со стороны “враждебной” литературы и содействовать коммунистическому воспитанию юношеских масс⁴. XIII съезд указал на важность широкого

³ Зеленский И. Итоги пленума Средазбюро ЦК РКП (б). (По докладу в Доме партсамообразования. От 4/ VII-25 г.) // Красный рубеж. 1925. №3. С.3–13.

⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1972. Т.2. С. 525–526.

использования в работе среди художественной интеллигенции марксистско-ленинского воспитания работников творческих профессий такого действенного средства, как партийная критика. В связи с этим в резолюции XIII съезда особо подчеркивалась необходимость усиления партийного руководства критико-библиографической работой... издательств, журналов и газет, организовав в последних постоянные и систематически действующие отделы»⁵, которые помогали бы выделять и поддерживать верных советской власти писателей, указывая вместе с тем на их «ошибки», выступали бы против всякого рода «буржуазных теорий». В феврале 1922 г. и в марте 1923 г. ЦК РКП (б) рассмотрел вопрос о борьбе с проявлениями мелкобуржуазной идеологии в литературно-издательской области, в решениях которого осуждению подверглись взгляды обширной группы представителей художественной интеллигенции, выступавших против партийного руководства литературой и искусством⁶. Одним из важнейших документов, нацеленных на усиление партийного руководства литературой и искусством, стала резолюция ЦК РКП (б) от 18 июня 1925 г. «О политике партии в области художественной литературы». Подчеркнув, что «в классовом обществе нет и не может быть нейтрального искусства», резолюция выдвинула задачу создания «высокоидейной и высокохудожественной литературы для широких масс». Особое внимание при этом обращалось на важность формирования идейного единства творческих сил на базе пролетарской идеологии. Были показаны роль и значение в этом деле литературной критики, призванной с позиций марксизма-ленинизма вскрывать классовый смысл литературных произведений, беспощадно бороться против контрреволюционных проявлений в литературе⁷.

В реализации задач обеспечения «идейной чистоты» художественных произведений, создания прочного заслона на пути проникновения чуждой идеологии решением союзного правительства в Центре и в республиках были образованы специализированные органы цензуры – Главные управления по делам

⁵ Там же. Т.3. С. 106.

⁶ См.: Федюкин С. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к НЭПУ. М., 1974. С. 234.

⁷ Очерки истории идеологической деятельности КПСС. 1917–1937 гг. М., 1985. С. 210.

литературы и издательств (Главлит). Постановление Совнаркома Узбекской ССР об организации Узглавлита было принято 8 февраля 1927 г⁸. В положении о нем говорилось:

“1. В целях ограждения трудящихся масс от влияния антисоветской идеологии и недопущения вредных уклонов во всех печатных произведениях учреждается Главное Управление по делам литературы и издательств при Народном Комиссариате Просвещения и его местные органы окружных и районных Отделов Народного Образования.

2. На Главлит и его местные органы возлагается:

а) предварительный просмотр всех предназначенных к опубликованию или распространению произведений как рукописных, так и печатных, изданий периодических и непериодических, снимков, рисунков, карт и т.п.;

б) составление списков произведений печати, запрещенных к продаже и распространению;

г) издание правил, распоряжений и инструкций по печати, обязательных для всех органов печати, издательств, типографий, библиотек и книжных магазинов.

3. Узглавлит и его органы воспрещают издание и распространение произведений:

а) содержащих агитацию против советской власти;

б) разглашающих военные и экономические тайны республики;

в) возбуждающих общественное мнение путем сообщения ложных сведений;

г) возбуждающих националистический и религиозный фанатизм...

4. На всех произведениях печати, издаваемых в республике, должна быть виза Главлита и его местных органов.

5. Заведующие типографиями и всеми типографическими предприятиями под страхом судебной ответственности обязаны неуклонно следить за тем, чтобы печатаемые в их типографиях произведения имели разрешительную визу Главлита и его органов на местах”⁹.

Таким образом, изначально “революционные” преобразо-

⁸ ЦГА РУз. Фонд Р- 837. Оп. 3. Д. 23. Л. 17.

⁹ ЦГА РУз. Фонд Р- 837. Оп. 3. Д. 23. Л. 17–20.

вания в литературе и искусстве укладывались в жесткие рамки классово-партийного подхода, силового и административного давления, объективно несовместимых со свободой творчества. Процессы классово-идеологической нивелировки литературы и искусства сопровождались выхолащиванием их национального содержания. Методологической основой такого подхода выступало пренебрежение коммунистическим руководством этнической спецификой народов «красной империи», в том числе Узбекистана. Отталкиваясь от ленинской теории мировой социалистической революции, предполагалось, особенно в первые послеоктябрьские годы, что в результате стремительного осуществления этой революции нации и народности в ближайшие сроки должны слиться в единую коммунистическую нацию.

Такая концептуальная посылка обусловила то, что Сталин и его окружение вслед за Лениным в принципе репрессировали национальную духовную культуру. В Узбекистане, как и в других союзных республиках, «социалистическая» литература и искусство конструировались по лекалам центрального руководства, исходя из утопий коммунистического учения и собственных политических интересов. Национальный фактор, если и присутствовал, то только во внешней форме. Выход за границу официально дозволенного немедленно пресекался и сопровождался идеологическим преследованием вплоть до физического уничтожения.

Насильственное уничтожение в период сталинских репрессий наиболее видных представителей творческой интеллигенции, талантливых деятелей литературы и искусства нанесло невосполнимый урон культурному достоянию узбекского народа, вызвало стремительное разрушение его национальных основ. И только благодаря обретению независимости появилась возможность возродить национальную литературу и имена незаконно репрессированных видных ее деятелей, а также создать условия для полнокровного развития самобытных и богатых традициями литературы и искусства Узбекистана.

З.Мирзаева

Ф.ф.н., ЎзР ФА Тил ва адабиёт
институтини

ЖАБРДИЙДА ЁЗУВЧИЛАР ИЖОДИНИНГ ЎЗБЕК МУҲОЖИРЛАРИ ТОМОНИДАН УРГАНИЛИШИ

Ўтган асрнинг 20-йиллари шўролар империяси зулмининг юқори паллаларига кўтарилган, маҳаллий халқнинг асрий орзулари ҳамда жамият мафкуравий-сиёсий талаблари ўртасидаги кескин номутаносибликнинг энг ривожланган даври эди. Бу каби шафқатсиз сиёсат, қатлиом сабаб юзлаб туркистонлик ҳамюртларимиз ўз ватанларини ташлаб кетишга мажбур бўдилар. Ватандошларимизнинг ўзга юрт тупроғи сари юзланишлари асосида жадидачи миллатпарварлар ижодини Ғарб оламига тарғиб қилиш истаги мавжуд эди.

Усмон Хўжа ўғли, Тоҳир Шокир ўғли Чигатой, Абдиваҳоб Исҳоқ ўғли Ўқтой, Мустафо Чўқай каби ўзбек мухожирлари жадида адабиётининг хориждаги илк тарғиботчилари эдилар.

Усмон Хўжа ўғли 1927 йил Истанбулга келган йилдан бошлаб ўз фикрадоши Мажидиддин Аҳмад билан бирга “Ени Туркистон” (“Янги Туркистон”) журналинини чиқара бошлайди. “Янги Туркистон” (“Yeni Turkistan”) 1927–1930 йилларда араб, 1930–1932 йилларда лотин алифбосида нашр этилган¹. Журнал саҳифаларидан Туркистондаги сиёсий-ижтимоий воқеаларга муносабат, мустамлакачиликка қарши кураш ғоялари акс этган мақолалар ва ўзбек-жадида адабиёти вакилларининг озодлик кураши руҳида ёзилган ижтимоий-сиёсий шеърлари ўрин олган. “Янги Туркистон”нинг 1927 йил 1-сонидан нашр этилган “Туркистонда турк адабиётининг мафкуравий таҳаввулларина умумий бир назар” номли мақола Усмон Хўжа қаламига мансуб мана

¹ Бу ҳақда қаранг: Х а й р у л л а И с м а т у л л а. Чўлпон ва Жаҳон. Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900–1924. ed. Timur Kocaoglu. Haarlem, 2001. P. 274 (Китоб турк ва инглиз тилларида, мақола ўзбек тилида).

шундай кичик тадқиқотлардан бири эди. Унда асосий эътибор Туркистондаги мафкура ва адабиёт масалалари таҳлилига қаратилган бўлиб, Чўлпоннинг “Халқ”, Зиёйи қамар” номли шеърлари мақолага илова шаклида илк бора нашр этилади. “Чўлпон шеърларининг Усмон Хўжа томонидан амалга оширилган бу нашри ҳамда унга билдирилган муносабат шоирнинг хорижий дунёда чоп этилган биринчи асари ва унга берилган илк юксак баҳо ҳисобланади”², деб ёзган эди Хайрулла Исматуллаев.

Туркистон озодлиги учун кураш ғояларини тарғиб қилиш, халқ ва озодлик курашувлари ўртасида робита ўрнатишни мақсад қилган яна бир туркистонлик муҳожир Мустафо Чўқай эди. У Тошкентдан Германияга ўқишга борган Тоҳир Шокир ўғли Чигатой ва Абдуваҳоб Исҳоқ ўғли Ўқтойлар билан ҳамкорликда 1929 йилдан 1939 йилга қадар Парижда “Ёш Туркистон” журналинини нашрга тайёрлашади ва Берлиндаги босмахонада чоп этишади³. Журнал ходимлари ўзлари мақолалар, хабарлар ёзишади, босмахонада ҳарф теришади ҳамда чоп этилган журналларни Туркистон тақдири билан қизиқувчи Осиё, Европа, Африка ва Америка қитъасидаги илм аҳлига, кутубхоналарга тарқатишади. Чўлпоннинг “Япроқлар” номли шеъри ҳам “Ёш Туркистон” журналининг 1929 йилдаги илк сонидан нашр этилади.

1942–1945 йилларда Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид навбатдаги газета яна “Янги Туркистон” номи билан фаолият кўрсата бошлади. Бу газета Туркистон легионерлари Вали Қаюмхон ва Абил Завқий (Вали Зуннун) томонидан таҳрир этилиб, лотин алифбосида ўзбек тилида чиқарилган⁴.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Вали Қаюмхон муҳаррирлиги остида Берлинда яна бошқа бир “Миллий Туркистон” журнали фаолият кўрсата бошлайди. Журналнинг шу пайтга қадар хорижда, ушбу йўналишда фаолият юритган

² Шу манба. 229-бет.

³ Ҳозирги кунларда мазкур “Ёш Туркистон” журнали Европа ва Америкадаги машҳур кутубхоналарда нодир адабиёт сифатида сақланмоқда. 1997 йили профессор Темур Хўжа ўғли бу журналнинг 1929 ва 1930 йилги сонларини жамлаб, Сўзбоши билан бир жилд ичида қайта нашр этди. *Yaş Türkistan. Türkistan Millî Istiklal Fikriye Hizmet Etüvci Aylıq Mecmu'а*. 1.Cilt (1-13 Sayılar) 1929-1930, Istanbul, 1997.

⁴ *Timur Kosaoglu. A Nationality Abroad: The Turkestan Emigree Press (1927-1997)*. Central Asia Monitor, No. 1. 1998. P.23.

нашрлардан фарқи у аини пайтда ўзбек ва инглиз тилларида чиқарилган. Бу эса журнал аудиториясини кўпайтириш билан Ғарб китобхоналарининг ўзбек адабиётига қизиқишларига ҳам сабаб бўлган⁵.

Журналнинг ҳар бир муқовасида “Миллий Туркистон Бирлик қўмитасининг Туркистон Миллий Истиқлоли учун курашувчи журнали” каби жумлалар қайд этилган бўлиб, унда ҳам юртимиздаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, Туркистон миллий адабиёти тарғиботига оид мақолалар ўрин олган. Бундан ташқари, Туркистон жаҳид адабиётининг етакчи вакиллари қаторида бошқа қардош халқлар шоир-ёзувчиларининг ушбу жараёндаги фаолияти, ижоди ҳақида ҳам хориж китобхоналарига мухтасар маълумотлар бериб боришган. “Миллий Туркистон” саҳифаларида Вали Қаюмхон, Абил Завқий, И.Тўлқин, А.Тошкантли, Боймирза Хайит, “Кузатувчи” ва “Т.О” имзолари билан мақолалар ёзган мунаққидлар фаол иштирок этганлар.

Ўтган асрнинг 20–60-йилларида ўзбек муҳожирлар томонидан нашр этилган мақолалар ахборот характеридаги тадқиқотлар бўлиб, асосан, маърифий тарғибот вазифасини бажарган. Хусусан, Абил Завқий ва И.Тўлқуннинг “Шоир Чўлпон”, Вали Зуннун (Абил Завқий) нинг “Чўлпон ва ўзбек адабий қаршилик ҳаракати” (Х.Исматуллаев таржимаси), Боймирза Хайитнинг “Замонавий ўзбек адабиётида икки буюк сиймо: Қодирий ва Чўлпон” каби мақолалари таҳлилида биографик характердаги тарихий, ижтимоий ва сиёсий ёндашув устунлик қилади. Ўзбек муҳожирлари муайян матн тадқиқида ўзларини ҳам социолог, ҳам тарихчи сифатида намоён қила олганлар. Улар социолог сифатида Туркистондаги ижтимоий жараёнларни таҳлил этишган бўлишса, тарихчи сифатида ижтимоий аспектдаги адабий жараёнларни ҳам ўз эътиборидан четда қолдиришмаган. Шунингдек, тадқиқотчилар бадиий асарни муаллиф ҳаёт йўли контекстида ўрганишга интилади. Шубҳасиз, муайян бадиий яратикда унинг ижодкори шахси-

⁵ Машхур Америка ўзбекшуноси Эдворт Олворт суҳбатларимиздан бирида Ўрта Осиё, хусусан ўзбек жаҳид адабиётига қизиқишида “Миллий Туркистон”нинг муносиб ўрни борлигини таъкидлаган эди. Бу ҳақда қаранг: М и р - з а е в а З. Манзилан – олис, кўнгилга яқин (америкалик ўзбекшунос олим Э. Олворт билан суҳбат) // XX аср ўзбек адабиётининг Америкада ўрганилиши. Тошкент: Фан, 2011. 222-бет.

яти аксланади. Шу боисдан ҳам унинг аксарият қирралари айнан мана шундай методологик ёндашув орқали англашилади. Демак, биографик метод асарга муаллиф юклаган мазмунни ойдинлаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Аммо, биографик методни мутлақлаштириш, яъни давр ижтимоий-маданий, маърифий шарт-шароитларига кескин боғлаб қўйиш ёхуд бу факторларни унутиб, бадийи асардан фақат ижодкоргагина тегишли реал белгиларни қидириш тўғри эмас. Асар генезиси ҳақида сўз юритилганда адиб бадийи идрокида ўз руҳияти ва дунёқарashiда рўй берган бурилишлар ҳам акс этишини унутмаслик лозим.

Ўзбек муҳожирлари тадқиқотларидаги яна бир муҳим масала миллат ватанпарварларининг йўл-йўлакай яратилган, инқилобий характерга эга бўлган кичик ҳажмдаги шеърларига эътибор қаратиш ва уларни хорижда нашр этишдан иборат. Масалан, Абил Завқий ва И.Тўлқуннинг “Шоир Чўлпон” мақоласида Чўлпоннинг 1932 йилда Тошкетда бўлиб ўтган советлар конгрессида бир нафасда тугилган, “ЭПОХА” (“Epoch”) номли сигарет қутисига ёзилган, икки қатордангина иборат шеъри ҳақида тўхталган.

“Чекинг порани,
куллари кўкларга совриласин”

Let this Epoch smoke,
Its ashes will disperse with all the wind

Мақола муаллифлари фикрича, Чўлпон атиги икки мисрагина шеърда ҳам большевиклар – советлар тузумига қарши исёнини пародия шаклида ифодалайди. Уларга бўлган нафратини рамзли ифодалаш йўлидан боради. Чўлпон шеъри битилган мазкур картон қоғоз парчаси бутун конгресс бўйлаб қўлдан қўлга ўтиб, ҳокимият раҳбарларини таҳликага солган экан⁶.

Эҳтимол, Чўлпон кўнглига яқин бўлмаган мажлисдаги гап-сўзлардан чалғиш учун шунчаки жўн бир машқ қилган бўлса ҳам, “пора”ни “эпоха”га айлантириб талқин қилишни хуш кўрган вульгар социологизмга мойил ўша давр адабий-сиёсий

⁶ Zavki A., To'lgun I. The poet Cholpon / Milliy Turkistan, December 1951-January 1952. № 76. P. 20.

қарашлари, қолаверса шоирга қарши кайфиятдаги айрим кимсаларда бу ҳол ўзига хос резонанс (таъсир, таассурот) уйғотган бўлиши ҳам мумкин. Демак, мақола муаллифлари қарашлари ҳам ўшандай кайфият акс-садоларидан буткул холи эмаслиги ойдинлашади. Бизнинг 30-йиллар адабий-эстетик тафаккурига турли аспектларда ёндашишга уринишимиз, муайян фикр қандай омилар таъсирида пайдо бўлиши, қулоч ёзиши (тебранишлар амплитудаси кескин кучайиши – З.М.) ҳолатларини янада ойдинлаштириш имконини беради.

Албатта, хориждаги муҳожиралик ўтган асрнинг 30-йилларида Туркистонда шўроларга қарши ошкора адабий ва ижтимоий кураш борганлиги ҳақидаги ахборотлар Ғарб китобхоналари учун қизиқарли эканини билишар, қолаверса уларнинг ўзлари ҳам ҳар қандай адабий матнни ижтимоий-сиёсий йўсинда талқин қилишга мойил эдилар. Демак, “Шоир Чўлпон” мақоласи характер эътибори билан ахборот бериш ва матбуот орқали жамоатчиликда шов-шувли мунозара кўзгаши кўзловчи чиқиш тарзида баҳоланиши мақсадга мувофиқдир.

Жаҳид адабиётининг илк тарғиботчилари у ёхуд бу ижодкор асарларини баҳолаш, уларнинг номаи ёки нашрлари ҳақида маълумотлар беришда айрим чалкашликларга йўл қўйганликлари ҳам кузатилади. Хусусан, Абдулла Қодирий, Чўлпон ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ ҳужжатлар билан етарлича танишмаган Б.Ҳайит тадқиқотларида биографик методдан ўринсиз фойдаланиш ҳолатлари учрайди. Масалан, Б.Ҳайитнинг “Замонавий ўзбек адабиётида икки буюк сиймо: Қодирий ва Чўлпон” мақоласининг “Миллий Туркистон” газетасидаги нашрида Чўлпоннинг “Чўрининг исёни” асарини “Жўранинг исёни”, “Кеча ва кундуз” романи жанри “достон” ва нашр қилган йили 1931 деб нотўғри кўрсатилади⁷. Олим Чўлпон шеърлари таҳлилида ҳам бир асарни иккинчиси билан чалкаштириб юборади. Хусусан, у шоирнинг “Кишан” номли шеърини таҳлил қилиб, мисолларни унинг “Кураш” шеърдан келтиради. Х.Исмагуллаев “Чўлпон ва жаҳон” номли мақоласида

⁷ Hayit B. Turkistan Yeni Edebiyatında İki Sima: Qadiri ve Colpon (III), Milliy Turkistan, 1964 Mayıs- Haziran, San 102 A, s.19; B.Hayit. Two outstanding figures in Modern Uzbek Literature: Qadiri and Cholpon / Journal of the Royal Central Asia Society. 53, 1965. P. 49.

Б.Ҳайит йўл қўйган бундай хато ва камчиликларни атрофлича кўрсатиб, ҳақли равишда жиддий танқид қилади⁸. Ўрни келганда таъкидлаш жоизки, бундай қўпол хатоликлар нафақат Б.Ҳайит, балки бир қатор Ғарб чўлпоншуносу фитратшунослари ишларида ҳам кузатилади⁹. Назаримизда, бундай кемтикли ҳолатни икки жиҳат билан изоҳлаш мумкин:

Биринчидан, Ғарб чўлпоншуносларининг нотўғри манбаларга кўр-кўрона эргашиб, бадий матн аслияти билан яхши таниш бўлмай, шошма-шошарлик билан хулосалар чиқариши оқибати.

Иккинчидан, адабиётшунослиқдан йироқ, бу соҳада етарли билимга эга бўлмаган, аммо ўз корчалонларига ёқиш мақсадида ёки давр талаби билан бир-икки мақола ёзишни мақсад қилган “олим”ларнинг адабиётга нојиддий муносабатлари натижаси.

Демак, хулоса ўрнида айтиш мумкинки, қатагон қурбонларининг илк тарғиботчилари яратган аксарият тадқиқотлар, асосан, Чор мустамлакаси ва шўро зулмига қарши ҳаракатлар, фикрий-ҳиссий жараёнларнинг бадий адабиётдаги талқинига бағишланган. Ушбу даврдаги ўзбек адабиётининг хориждаги тарғиботи дастлаб у ердаги муҳожирлар томонидан бошлаб берилган, кейинчалик эса бу соҳага профессионал социологлар ҳам бош қўшишган.

⁸ Хайрулла Исматулла. Чўлпон ва Жаҳон. Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924. ed. Timur Kocaoglu. Haarlem, 2001. P. 237.

⁹ Қаранг: М и р з а е в а З. Фитрат ижодига янгича ёндашув ва қарашлар. Республика ёш тарихчилари анъанавий Респубилка илмий анжумани мате-риаллари, 2008.

Х.Қурбонов

Т.ф.н., Навоий давлат педагогика институти

МУСО ТУРКИСТОНИЙЊИЊИЊГ “УЛУҒ ТУРКИСТОН ФОЖИАСИ” – ТАРИХИЙ МАНБА СИФАТИДА

XX асрнинг 20–30-йилларида амалга оширилган ёппасига коллективлаштириш сиёсати натижасида аҳолини куюқ қилиш, сургун қилиш амалиёти авж олди. Бу сиёсат оқибатида қишлоқ аҳолиси, мулкдорлар ва деҳқонлар оммасининг катта қисми азоб-укубатлар гирдобида қолди. Мол-дунё, бутун борлиғидан маҳрум этилиб, қамоққа олинди, сургун этилди. Аёллар, ёшлар, болалар, кексалар йўл, очарчилик азобларига бардош берамай ўлиб кетди, кўлаб юрtdошлар бегона юрtdларда кафансиз, жанозасиз, дафн маросимларисиз ер қаъридан абадий жой олди.

Зўравонлик билан совет режимининг ўрнатилиши натижасида бир дин, бир иймон, бир ислом вакиллари орасида бебошликлар, кучли норозиликлар, исёнлар бошланиб кетди. Бугунги кунда бундай фожиали қисматлар тўғрисида ўнлаб китоблар нашр этилмоқда, илмий тадқиқотлар қилинмоқда, диссертациялар ҳимоя қилинмоқда. Ана шундай ноёб ва қадрли асарлардан бири коммунистик террордан қочиб, дину диёнатини, жонини сақлаш мақсадида чет элларга ҳижрат қилишга мажбур бўлган андижонлик юрtdошимиз Муҳаммад Мусо Туркистонийнинг “Улуғ Туркистон фожиаси” тарихий-публицистик асаридир.

Муҳаммад Мусо Туркистоний 1904 йил Андижонда, диндор онасида туғилган. 1919 йида гимназия мактабини битирган. 1928 йида Афғонистонда форс тилини ўрганган. 1929 йида Макка ва Мадинада араб тилини мукамал ўрганган. 1931 йида Шарқий Туркистонда шифохоналар очишда иштирок этиб, масъул вазифаларда ишлаган. 1937 йида Макка ва Мадинага борган. Шу ерда яшаб, ижод қилган. Ижодларининг бош асарларидан бири “Улуғ Туркистон фожиаси”дир.

Бу асар икки жилддан иборат бўлиб, биринчи жилди ўзбек тилида, эски ўзбек ёзувида битилган. Ушбу асарнинг варақлар экансиз, ундан Ватанимиз тарихи ҳақида кўплаб қимматли маълумотлар оласиз. Китобда русларнинг тарихи, урф-одатлари, мўғиллар даври, Амир Темурнинг сиёсатлари, советларнинг ислом динига қарши олиб борган сиёсатлари, коллективлаштириш, сургун сиёсатларидан парчалар келтирилганлигига гувоҳ бўласиз. Жумладан:

"Руслар 5 йиллик план деб мудҳиш сиёсатни йўлга қўйди. Беш йилда амалга ошириладургон режаларини аввалда коллективлаштириш усули бажо келтирилди. Бу усул кўп мудҳиш суратда амалга оширилди. ...янги Низом, янги планга кўра бир қишлоқни деҳқонлари ҳаммаси тўпланиб, ерларни бирлаштириб, ҳамма бир бўлиб ишлайдур, бир бўлиб экадур. Ўроқда, хирмонда, бошоқда бир ҳосил оладур. Буни исми колхўздур", – деб ёзади Мусо Туркистоний.

Колхоз тузилиши ва унинг асл моҳиятига баҳо берган муаллиф қуйидагиларни баён қилган: "Ака-ука, эл-халқ бир-бирини гўштини едилар. Гулистонлар гўристон бўлди, бозорлар мазор бўлди. Тижорат бари колхўзлар қўлига ўтди. Эркак-хотун, ўғил-қиз мажбурий ишлади, ишлаганларга нон берилди, ишламаганларга нон йўқдур"¹.

Эшелонлаштириш ва қулоққа тортилган аҳолининг сургун воқеаларини гувоҳи бўлган Мусо Туркистоний қуйидагиларни таърифлайди: "Туркистонликларни она юртидан суриб чиқариш учун аввалдан ҳозирланган тадбирлар 1930 ва 1932 йилларда амалга оширилди. Замонасида маҳфий суратда ҳозирланган рўйхатга кўра, Туркистоннинг ҳамма шаҳарларида бир кечада рўйхатдаги уйлар босилди ва бу ҳол даҳшатли давом этди. Ҳар маҳалладан, ҳар уйдан ушланган муштумзўр (қулоқлар) оиласи ила, ўзига қарашли ўғил-қизи ва бошқа тобелари ила уй-рўзгор ашёлари, қўйлари, бузоқлари, товуқлари, қўшлари ила ҳаммаси тутилиб, бир ерга тўпланди. Йиғи-зори, оҳу-нолалар кўкка чиқди. Шаҳар кўчаларидаги дод-фарёд бир машҳардан иборат бўлди. Кўчалардаги аскарларнинг амри билан қатор турган юк

¹ Муҳаммад Мусо Туркистоний. Улуф Туркистон фожиаси. 1-жузъ. Мадинаи-мунаввара: Талифун, ҳижрий 1399 (милодий 1979 й.). 367-бет.

аробаларининг кўплигидан ўтгани йўл йўқ, босгани ер йўқ. Бу даҳшати ҳодиса уч кеча-кундуз давом этади. Сўнгра ушланганлар ҳаммаси темир йўл аробаларининг қизил вагонларига² қўй, от юклагандек бош оломон одам юкланиб, кечалари жўнатилади. Бу тур амалиёти ҳамма шаҳарда сиёсий идора (ГПИУ)ни назорати остида амалга оширилди³.

1929–1930 йилларда республикадаги юзлаб масжидлар ёпилган. Муқаддас зиёратгоҳлар, намозгоҳлар ва қадамжолар вайронага айлантирилиб, улардаги ёғоч, ғишт ва бошқа қурилиш материаллари омбор, касалхона, чойхона, клуб ва бошқа иншоотлар қурилишига олиб кетилган. Бу каби қурилишларга, ҳатто қабристондаги ғиштар ҳам олинган⁴.

Масжидлар билан бирга вақф мулкларига қарашли уй-жойлар, хонақоҳлар, ҳаммом, тегирмон, дўконлар ҳам ярим вайрона ҳолатига келтирилган, кўпчилиги йўқотиб юборилган. Диндорлар ва диний ташкилотларга тегишли бўлган боғ ва ер майдонлари ташландиқ жойга айланган, вақфкор деҳқонлар эса ярим оч, қашшоқ ҳолда яшаган. Динга ва диндорларга қарши кураш фақатгина диний муассасаларни ёпиш билан эмас, балки худосизликни кенг миқёсда ташвиқ ва тарғиб қилиш билан ҳам олиб борилган. Ўзбекистон ССР Маориф комиссарлиги қошида сиртдан таълим берадиган динга қарши курашувчилар институти очилиб, 18 ёшдан бошлаб таълим оладиганлар тарғибот ишларига йўналтирилган⁵.

Ушбу ҳолатларни таърифлаган Мусо Туркистоний: “Намоз, рўза ўртадан кўтарилди. Қуръон ўқиш мамнуъ (ман), қурбонлик йўқ, қўй, мол, сўқум суюлмайду. Қурбонлик қилгани жазоси маҳкамада, 5 йиллик сургунга маҳкум, ҳақиқатда эса, қайтиб келмайду, деган ҳукмномада ишора (шифра) борду. Бир киши закот берса, ва ё бошқа диний ибодатлари ила уни диндорлиги собит бўлса, уни жазоси Сибирь, яъни энг совуқ минтақалардин ўрмонликка қарағай дарахтларини кеса-кеса ўлишга маҳкумдир.

² Қизил вагонлар – фақат юк ташиш учун мўлжалланган вагон. Бу вагонларнинг кичрайтирилган макети Тошкентдаги “Қатағон қурбонлари хотираси” музейида экспонат сифатида қўйилган.

³ М у х а м м а д М у с о Т у р к и с т о н и й. Улуғ Туркистон фожиаси. 365-бет.

⁴ ЎЗР МДА. Р.66-фонд. 1-рўйхат. 5372-йиғма жилд. 799-варақ.

⁵ ЎЗР МДА. Р.94-фонд. 5-рўйхат. 1423-йиғма жилд. 15-варақ.

Халқда диний байрамлар йўқ, жумъа таътиллари йўқдур"⁶, – деб таъкидлайди. Мусулмонларнинг умрида бир марта амалга оширадиган Ҳаж сафарлари ҳам тушга айланган.

Кишиларнинг ҳуқуқ(ҳақ)сизлиги ҳақида асарнинг "Ҳақсизлик" бўлимида куйидагича тўхталиб:

"Советлар конунича: коммунист ташкилотига мансуб аъзолар, ҳукуматга, яъни фирқага итоат қилгон ишчилар, хизматчилар, деҳқонлар ва ҳам ёш комсомоллардан бошқа ҳамма ҳақсиздур.

Қизил русларнинг низомига кўра: савдогарлар, диндорлар, муллолар, эшонлар, бойлар, бой болалари, оталари, намоз ўқигонлар, муфтий бўлгонлар, қозилар, мактабдор домлалар, аларни ўғуллари ҳаммаси ҳақсиздур. Бу синфлар ҳар ишдан маҳрумдир. Ўғрилар, қароқчилар кўпайган, қимматчилик бир тараф, ҳаёсизлик ривожда, қиморхоналар, ичкиликхоналар ва бошқалар кеча-кундуз очик. Ахлоқсизлик айб эмас, юрт бетинч, ҳамма бесаранжом, мундоқ қийинчилик билан кун кўрган замонда ора кунда бир митингга чақириладур. Яшасун, бизларга ҳуррият берган Москов коммунистлари, яшасун, бизларга раҳбарлик қилган рус коммунистлари фирқаси, деб, нутқ тугар-тугамас ҳамма бир овоздан хоҳ рост, хоҳ ёлгон, яшасун Ленинни шогирди Сталин, яшасун фалони..... деб, беихтиёр бақирадурлар"⁷.

Ушбу асарда ўша даврда инсонлар ҳаётининг таҳқирланиши ва бошқа халқларга нисбатан ҳукуматнинг ноҳолис сиёсати "нодир бир ҳикоя"да тасвирланган:

"Трамвай сурувчи бир хотун ой кунни яқин бўлиб идора бошлиғидан туғуб олиш учун рухсат сўрабдур. Фирқани планига сиғмайдур, деб рухсат бермабдур. Бечора хотун вазифа бошида, яъни трамвайни ҳайдаб турган вақтида тўлғоқ тутиб қолибдур. Дарҳол трамвайни тўхтатиб онда туғиб қўйғонлиги, йўловчилар шошиб қолиб ҳайратда қолғонлари машҳурдир. Камбағал ишчиларни яшаш тарзи шундоқдур. Бундоқ ҳодисалар амр воқеа булуб, халқ ўрганиб қолгандур. Ҳар кимни маҳсус бир дафтари бўладур. Бу дафтарда ҳаёти бўйинча ҳукумат ила, идо-

⁶ М у х а м м а д М у с о Т у р к и с т о н и й. Улуғ Туркистон фожиаси. 1-жузъ... 370-бет.

⁷ Ўша манба. 368-бет.

ралар билан бўлгон алоқаларини, олган мукофотларини, камолиёт ашёларини вақти-вақтида ёзилиб турадур. У дафтарга ёзилмай қолгон нарсалар давлатнинг моли бўладур, деб фирқанинг амрига топшириладур.

Ҳамма идораларда сийсий идорани бир шўъбаси (хуфяси) бордур. Ҳамма доирага ҳукми баландур. Катта-кичик масалаларда бу шўъба муваффақияти олинадур, унга кўра ижро қилинадур. Аксар ишлар бу шўъба ила телефон ила бўладур”.

Бугунги кунда советлар даври ва давлати ҳақида кўплаб асар ва манбаларни ўрганиш орқали Ватанимизнинг истиқлол давригача бўлган тарихини, ижтимоий ҳаёт манзарасини англаш мумкин.

Биргина 1929 йил январдан 1933 йилгача мустабид тузум республика миллий зиёлиларининг 217 вакилини – ёзувчилар, журналистлар, ўқитувчилар ва ҳоказоларни қатагон қилди, улардан кўплари отилган⁸ эди. Эндиликда ушбу зиёлилар илмий-маънавий меросини ўрганиш, таҳлил қилиш ва ёш авлодга етказиш барчамизнинг мақсад ва фазифамиздир.

⁸ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида... 320-бет.

Э.Юсупов

Доцент, Андижон давлат университети

С.Хошимов

Доцент, Андижон давлат университети

МИЛЛАТ ХОТИРАСИГА НАҚШЛАНГАН СИЙМОЛАР

XX асрнинг 20–30-йиллари – янги ижтимоий замин ва замон шарт-шароитларида адабиёт соҳасида юритилган сиёсат ёзувчиларни пролетар мафкураси измига солишдан иборат бўлди.

Совет адабиётининг шаклу шамойили РКП(б) Марказий Комитетининг “Партиянинг бадиий адабиёт соҳасидаги сиёсати тўғрисида”ги (1925 йил 18 июнь) қарори¹, ВКП(б) нинг XV съезди (1927 й.), партиянинг XVI съезди (1930 й.) резолюция ва қарорлари асосида қад ростлади. Айни пайтда ижодда эркинликка чек қўйилди ва барча совет воқелигини мадҳ этишга сафарбар этилди. Мафкура масаласи биринчи даражали аҳамият касб этиб, адибларни тазйиқ остига олиш, соҳа ва жойлардан синфий душман излашга зўр берилди. Асосий эътибор жадиҳчиликни миллатчилик сифатида қоралашга қаратилди.

Давр тақозоси билан Ўзбекистон моҳиятан мужмал, чегараси ноаниқ “миллатчилик” исканжасида қолди. Айниқса, манфур тухмат мустақил фикрлашга интилганлар, танланган йўлнинг тўғрилигига шак келтирганлар бошига ҳақду поёни йўқ кулфатлар келтирди.

Адабий хужумлар марказида Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий каби энг истеъдодли адибларнинг шахси турган. Мунаққидлар, ёзувчи ва шоирлар ўз сафдошларини ва ҳатто устозларини бадном қилиш жараёнида фаол иштирок этган. Жараён марказдан туриб бошқарилган. Оқибатда, ҳасадгўй

¹ О партийной и советской печати. М., 1954. С.345

мунаққид-ёзувчиларнинг ўз ҳамкасбларига қарши тухматкорона хужумлари кейинчилик қатағонга “ҳолис хизмат” қилган². Адабий танқид, танқидий мақолалар, танқидчилик қатағон механизмининг таркибий қисми сифатида қодирийлар ва чўлпонларни қатли омга тайёрлаб борган.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг V пленумида (1932 йил 10–12 июль) Абдурауф Фитратнинг “Адабиёт қоидалари” рисоласи “буржуа мафкураси” билан йўғрилганликда айбланади³. Мир Алишер ўзбек адабиётининг асосчиси эканлиги тўғрисидаги хулосаси ва унинг “Ўзбек адабиёти намуналари” мажмуасида темурий шоирларга ўрин берилгани сабаб танқилчилар томонидан “чигатоизм”да айбланганлик профессор Фитрат учун катта зарба бўлди.

Синфий душман излаш таълим муассасалари, илмий танқидот институтларининг иш йўналишини белгилаб берди. Республика Тил ва адабиёт институтида Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирийларнинг ижод йўли “ўрганилди”. Тадқиқотлар хулосасига кўра, Фитратнинг миллатчилик ва пантуркистик қарашлари “фoш қилинди”, Қодирий қаламига мансуб тарихий романлардан синфий қараш воқеаларнинг ички моҳиятидан эмас, балки уларнинг ташқи кўринишларидан ахтарилди. М.Шевердин ва Сотти Хусайн, Олим Шарофиддинов ва Ж.Шарифийларнинг мақолаларида адибга миллат ўтмишини идеаллаштирувчи, синфий душманларга хайрихоҳ айби каби тавқи лаънат илинади.

Совет адабиётининг шаклланиши жараёнида ёт мафкураларга қарши курашувчи “Қизил қалам” жамияти (1926 й.), Тошкент пролетар ёзувчилари ассоциацияси (1928 й.), Ўзбекистон пролетар ёзувчилари ассоциацияси ЎЗАПП (1930 й.) ташкил топади.

Хусусан, ЎЗАППчилар маҳаллий миллатчиликни фoш қилишни ўзларининг асосий вазифалари деб билди.

² Қаранг: Б о л т а б о е в Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. Илмий-тадқиқий мақолалар. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. 205-бет; Яна қаранг: Т у р д и е в Ш. Тарихга янгича назар. Қатағон даври танқидчилиги истиқлол даври талқинида // Жаҳон адабиёти. 2009 йил сентябрь. 145–150-бетлар.

³ РИСТДА. 17-фонд. 27-рўйхат. 39-иш. 62-варақ.

Социалистик ўзгаришларни ҳамд-сано этмаган шоиру ёзувчиларга “миллатчи”, “аксилинқилобчи” тамгаси босилди. Улар миллатнинг энг истеъдодли ёзувчиларини бадном этмоқчи бўлдилар. Фитрат, Чўлпон ва Абдулла Қодирийларга қарши матбуотда бошланган кураш уларни адабиётдан сиқиб чиқариш билан тугади.

ЎзК(б)П Марказкоми V пленуми материалларида қайд этилишича, 45 нафар респондент –Ўзбекистон ёзувчиларидан 20 таси Горький, 13 нафари – Толстой ва Пушкин, фақат 3 таси –Байрон, 2 ёзувчи Шекспир билан таниш, ёзувчиликка даъвогарлардан 12 нафари эса ҳеч нарса ўқимаган⁴. Фикримизча, адабиётда бадий таржима асосчиси бўлган Чўлпон миллатни рус ва жаҳон адабиёти дурдоналари билан яқиндан таништиришда пролетар ёзувчиларнинг ҳар қандай вакилидан кўра салмоқлироқ ишни амалга оширганлиги учун ҳам “миллатчи” сифатида айбланган бўлса керак.

1927 йилнинг 14 февralида “Қизил Ўзбекистон” газетасида “Ўзбек шоири Чўпон” сарлавҳали мақола эълон қилинади. 1930 йилларнинг ўрталаридан бошлаб адибни қораловчи мақолалар оқими янада кучайди. 1936 йилда унинг “Кеча ва кундуз” романи алоҳида китоб тарзида нашр қилинди. Ўз навбатида мунаққид Ж.Шарифий, Олим Шарофиддинов, Ф.Султоновлар шоир “миллатчиларининг” фош қилишга киришадилар: “Чўлпон ўзбек миллатчиларининг балоғатга етган, мақталган санъаткори бўлиб, миллатчилар у билан фахрланар эдилар. Чўлпон кўп йилларгача ва ҳозир ҳам шу ифлос ботқоқлик ичида қолди. “Созим”, “Жўр” (босилмаган) деган шеърйй тўпламлари билан “Кеча ва кундуз” романи бунга мисол бўла олади”⁵.

Сир эмаски, ҳар бир истеъдод эгасининг ОГПУ-НКВД орқали шафқатсиз тазйиқ остига олиниши сабаб қодирийлар ва чўлпонларнинг замонасозлик йўлига ўтиб турган онлари ҳам бўлган. “Табийки, давр тақозосига кўра, – деб таъкидлаган эди Президентимиз И.А.Каримов, – ёзувчилар яшаш учун,

⁴ РИСТА. 17-фонд. 27-рўйхат. 39-иш. 78-варақ.

⁵ Шарифий Ж., Шарофиддинов О., Султонов Ф. “Кеча ва кундуз” ҳақида // Тарихнинг номаълум саҳифалари. Учинчи китоб. 2012. 230–234-бетлар. Маълумот учун: Мақола “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1937 йил 6 август сониде босилган.

ўз истеъдодини рўёбга чиқариш учун коммунистик тузум билан мураса қилишга мажбур бўлган. Шу маънода, мустабид тузум даврида виждон азобини ким кўпроқ тортган, деса, мен доимо... эл-юрт тақдири ҳақида қайгуриб яшайдиган одамлар ва уларнинг олдинги қаторида бўлган ижод аҳли, деб айтган бўлардим”⁶.

1937 йил июнь ойининг ўрталарида Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг пленуми бўлади ва унда Чўлпон, Фитрат ва Абдулла Қодирийлар қаттиқ танқид остига олинади, очикдан-очик миллатчи белгиси, “халқ душмани” айблови уларнинг бўйинларига илинади.

1937 йил 13 июлда Чўлпон, шу йилнинг 22 июлида Фитрат, 31 декабрда эса Абдулла Қодирийлар қамоққа олинади⁷. СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг 1938 йил 5 октябрдаги йиғилишида Фитрат Рауф Раҳимович, Қодирий Абдулла (Жулқунбой), Сулаймонов Абдулҳамид Сулаймонович (Чўлпон)лар отувга ҳукм қилинади, ҳукм ўша куни ижро этилади⁸.

Шундай қилиб, буюк фарзандларнинг ҳаёт йўли хотима топди, лекин улар миллат хотирасида ҳамиша барҳаёт. Зеро, коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида Фитрат, Абдулла Қодирий ва Чўлпонлар халқнинг тафаккурини уйғотиш, миллат санъати ва бадиий ижодиётини шакллантиришда ўз муносиб ўринларига эга эдилар.

Абдурауф Фитрат асарларида “ватан” ва “миллат” тушунчалари, миллий онг ва миллий истиқлол масаласи қайта-қайта таҳлилдан ўтказилди. Фитрат раҳбарлигида жадидаларнинг “Чигатой гурунги” (1918 йил ноябрь – 1921 йил январь) томонидан араб алифбоси ислоҳ қилинди, манбашунослик, матн-шунослик, адабиёт назарияси, тарихи ҳамда тилшуносликка доир илмий тадқиқот ишлари олиб борилди, адабий меросни тўплаш ва нашр қилиш ишлари амалга оширилди, таълим ти-

⁶ И с л о м К а р и м о в. Адабиётга эътибор-маънавиятга, келажакка эътибор // Жаҳон адабиёти. 2009 йил 7-сон. 5-бет.

⁷ Қаранг: Тарихнинг номаълум саҳифалари. Биринчи китоб. Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. 141-бет.

⁸ Қаранг: Ш а м с у т д и н о в Р. Ўзбекистонда советларнинг қатағон сиёсати ва унинг оқибатлари. Биринчи китоб. Тошкент: Sharq, 2012. 37–39-бетлар

зимини учун янги услубдаги дарслик ва қўлланмалар яратилди. Шеъринг ва драмада эътиборли асарлар бунёдга келди. Фитрат фаолияти ўлароқ мустақил миллат тили ва адабиёти бўй кўрсатди.

Ўзбек халқининг беназир шоири Чўлпон миллий уйғонинг қанотларида майдонга келди ва табиийки, ҳуррият, миллий мустақиллик учун кураш мавзуи унинг шеъринида салмоқли ўрин эгаллаган. Чўлпон шеърлари, адабиёт билимдони Озод Шарафиддинов сўзи билан айтганда, ўзбек поэзияси ривожига янги саҳифа очди. Ёлқинли шеърларига интиқ ёшлар шоирининг “Улуғ турк байрами” шеъри Туркистон Мухторияси ташкилотчилари томонидан давлат мадҳияси сифатида қабул қилинган. Фитрат унинг ҳақида қатор шеърини санъатларни қўллашда Чўлпон ўз даврининг “Навоий”и экани исбот қилинган⁹, – деб ёзган эди. Чўлпон “ғоявийлик” ва “партиявийлик” иллатларидан юқори турди. Шоир ҳаётининг энг оғир дақиқаларида ҳам, адабий ҳаётда зугум чекдан ошган пайтларда ҳам умумий оқимга тушиб қолмасликка, манкуртлик тақдирини бўйнига олмасликка интилган¹⁰.

Абдурауф Фитрат Абдулла Қодирий салоҳиятини муносиб баҳолаб, адабиётда “Ўткан кунлар”дан бошқа роман ҳали майдонга чиқмаганлигига эътибор қаратади. Нақадар башоратли фикр... Абдулла Қодирий миллатнинг фахри-ғурури, ўзбек прозасининг асосчиси, унинг Отабек ва Кумуши Тоҳир ва Зухра, Фарҳод ва Ширин, Алпомиш ва Барчинойлар сафидан муносиб ўрин эгаллаб, халқ онги ва қалбига кириб борди ва ҳар янги авлод дилига жо бўлиб бормоқда. Таниқли адабиётшунос олим Наим Каримов ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу бетакрор ва беназир асарнинг тили шубҳасиз катта эканлигига эътибор қаратади: “Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ҳамза, Тавалло сингари жаҳид ёзувчилар ана шу тўпори адабий тилга (XX аср бошларига оид асарларнинг мураккаб ва мавҳум тили – *муаллифлар*) шундай сайқал бердиларки, бу тил “Ўткан кун-

⁹ Қаранг: Б о л т а б о е в Ҳ. Фитрат ва жаҳидчилик. Илмий-тадқиқий мақолалар. Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. 201-бет.

¹⁰ О з о д Ш а р а ф и д д и н о в. Истиқлол фидойилари. Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим. Тошкент: Шарк, 1993. 81, 83-бетлар.

ЖАБРДИЙДА ЁЗУВЧИЛАР АДАБИЙ МЕРОСИ МУСТАҚИЛЛИК ХИЗМАТИДА

лар” романида ўзининг ўн тўрт кунлик ойдек гўзал жамолини очиб юборди”¹¹.

XX аср миллат ҳаётида, унинг маданияти ва адабиётида ёрқин ва ўчмас из қолдирган Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирийлар феномени нафақат ўзбек халқи, балки жаҳон халқлари тарихида ҳам ноёб ҳодисадир.

¹¹ Қаранг: К а р и м о в Н. XX аср адабиёти манзаралари. Биринчи китоб. Тошкент: O'zbekiston, 2008. 174-бет.

Ш.Аҳмедова

Ф.ф.д., доц., Бухоро давлат
университети

ВАДУД МАҲМУД ВА ФИТРАТ ИЖОДИДА ПОРТРЕТ-МАҚОЛА ЖАНРИ

(қатағонга учраган адиблар илмий меросини
ўрганилишига доир)

Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида “20-йиллар адабий жараёнида портрет характеридаги маълум бир ижодкорнинг шахси, яшаган даври, асарлари билан таништирувчи мақолалар”¹ кўп учрайди. Ҳақиқатан ҳам портрет мақолалар яратилиши ва тез тараққий этиши даврнинг талаби эди: ҳаёти ва ижоди кам ўрганилган ёзувчи ва шоирлар, улар ҳақидаги маълумотларнинг тарқоқ ҳолда мавжудлиги адабиётшунослик учун портрет-мақолалар ёзиш заруриятини келтириб чиқарди. Бинобарин, бундай портрет-мақолаларнинг намуналари А.Фитрат, Чўлпон, В.Маҳмуд каби адиб ва мунаққидлар ижодида кўп учраши табиий эди. Чунки, улар адабиёт тарихида ҳаёти кам ўрганилган адиблар ижодини тадқиқ этишга эътибор бера бошладилар. Шу тарзда ўзбек танқидчилигида портрет-мақолалар, кейинчалик улар асосида ёки алоҳида тарзда адабий портретлар яратиш анъанавий тус ола борди.

“Адабий портрет ёзувчининг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги очерк”², – деб ёзади рус олими Б.Егоров. Портрет-мақолада ҳам ёзувчининг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берилади, бироқ улар ҳажман ва материални кенг қамраб олиши жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Портрет-мақолада маълум бир ёзувчининг ҳаёти ва ижоди, яшаган даври, асарлари ҳақида умумлаштирувчи маълумотлар берилади, ижодкорнинг ҳаёти ва ижоди тор қамровда ўрганилади. Баъзи ҳолларда адабий портрет

¹ Каримов Б. Жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд. Тошкент, 2000.

² Егоров Б. О мастерстве литературной критике. Л., 1980. С. 123.

яратишга замин ҳозирланади. Адабий портретда эса унга объект бўлган ёзувчи ёки шоирнинг таржимаи ҳоли, маънавий, шахсий, ижодий қиёфаси бир бутун ҳолда кенг ва батафсил монографик йўсинда тадқиқ этилади.

Портрет-мақола, асосан, икки хил йўл билан яратилади:

1. Портрет-мақолада қисқа ҳолда бўлса-да, ёзувчи ижоди ва ҳаёти ҳақида ҳар томонлама маълумот берилади. Бунга Фитрат, В.Маҳмуд, Ойбек каби ижодкорларнинг портрет-мақолалари ёрқин мисол бўла олади.

2. Ижодкор портретига оид чизгилар яратилиб, кейинчалик тўлиқ адабий портрет яратишга замин ҳозирланади. Бундай ижодий изланиш кейинги даврларда қарор топиб, такомиллашаётир.

Ўтган асрнинг 20-йилларида мукамал портрет-мақолалар яратилган. Уларнинг аксарияти кўпроқ ижодкорлар (Фитрат, Чўлпон) ва ҳассос мунаққидлар (В.Маҳмуд) томонидан ёзилган. Шунинг учун уларда илмийлик билан бир қаторда эҳтирос ва жозиба кучи ўзаро синтезлашган. Иккинчидан, портрет-мақолага манба бўлган ижодкорлар ҳақидаги маълумотларни яхлит ҳолда беришга интилиш кучли. Учинчидан, асосий мақсад:

а) тилга олинаётган ижодкорнинг таржимаи ҳолини ойдинлаштириш;

б) у яшаган муҳитни ўрганиш ва унинг шоир ижодига таъсирини кўрсатиш;

в) ёзувчи ёки шоир ижодини тадқиқ этиб, асарларини таҳлил этиш орқали ўзига хос қирраларини кўрсатиш;

г) уларнинг адабий жараёндаги ўрнини аниқлаш каби масалаларга урғу қилинган. Жумладан, Вадуд Маҳмуднинг “Турк шоири Ажзий”, “Алишер Навоий”, “Фузулий Бағдодий” каби мақолалари шундай хусусиятлари билан эътиборни тортади.

“Турк шоири Ажзий” портрет-мақоласи Ажзий ижоди ҳақида умумлаштирувчи маълумот бериш хусусиятига эгаллиги билан қимматли, чунки ўша даврда бу шоир ижоди ҳақидаги маълумотларнинг камлиги портрет-мақоланинг давр талаби асосида яратилишига сабаб бўлган. Буни муаллифнинг ўзи мақоланинг кириш қисмида махсус таъкидлаб ўтади³.

³ Вадуд Маҳмуд. Турк шоири Ажзий.// Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси. 1989 йил 10 ноябрь, 46-сон.

Портрет-мақола ўзига хос тузилишга эга: у аниқ мақсад қўйилган сарлавҳали кичик қисмларга бўлинган. Унда шоир яшаган давр, таржимаи ҳоли ҳақида фикр юритилади, асарларининг ўзига хос хусусиятлари таҳлил этилади. Мунаққид мақолани шоирона бир кайфият билан, эҳтиросли қилиб ёзган. Ундаги образлилик, жозибадорлик, шоирнинг ошиқлиги, маъшукнинг халқ, миллат эканлиги ҳақидаги қайноқ сатрлар ўқувчи диққатини ўзига тортмай қўймайди. Вадуд Маҳмуд Ажзийнинг ижодкор сифатида шаклланишига ҳисса қўшган омилар ҳақида, шеърятда анъана масаласи хусусида ҳам фикр юритади. Танқидчи услубидаги етакчи хусусият шуки, у шоир қалбининг ҳароратини, Ватан ишқи деб уришини ишонарли акс эттира олган.

Вадуд Маҳмуднинг Алишер Навоийга бағишланган портрет-мақоласи ҳам бир неча бўлимлардан ташкил топган. Дастлабки бўлимларда “Навоийнинг муҳити ва асрининг буюкликлари” ҳақида фикр юритилади. Кейинги қисмларда Навоийнинг мутасаввуфлиги асарларининг таҳлили жараёнида очиб берилади, шоирнинг форс-тожик тилига муносабатига тўхталади. Шоир ижодига назар ташлар экан, мунаққид унинг муҳити ва дунёқарashiда устуворлик қилувчи фалсафий мезонларга асосланган ҳолда ўша давр ўқувчисига мухтасар маълумот бера олган. Ушбу портрет-мақола Навоий ҳақидаги йирик адабий портретлар, монографик тадқиқотларга манба бўла олганлиги жиҳатидан диққатга сазовор.

Мунаққиднинг буюк озар шоири Фузулий ҳақидаги портрет-мақоласида ҳам шу йўналишнинг таъсири аниқ сезилади. Бу мақола ҳам ўша даврда ўзбек ўқувчисини Фузулий ҳаёти ва ижоди билан таништирувчи дастлабки манбалардан бири сифатида қимматлидир.

Тилга олиб ўтганимиз уч портрет-мақоланинг адабий портретдан фарқ қилувчи асосий хусусияти яна шунда кўринадики, уларда ёзувчи ёки шоирларнинг ижодига кўпроқ диққат қаратилади, шахси, руҳий-маънавий дунёси кенг очиб берилмайди. Адабий портретларда эса бу жиҳатларга алоҳида эътибор берилади.

Портрет-мақолалар Фитрат ижодида ҳам анчагина. “Ўзбек шоири Турди”, “Муҳаммад Солиҳ” каби мақолалар портрет йўсинида ёзилган бўлса, “Аҳмад Яссавий”, “Форс шоири

Умар Хайём”, “Машраб” каби тадқиқотлар адабий портрет ва танқидий-биографик очерк жанрига мансубдир.

“Ўзбек шоири Турди” мақоласи А.Мажидийнинг шоир ҳақидаги мақоласини (“Маориф ва ўқитувчи” журналида (1925) чоп этилган) тўлдириш мақсадида ёзиган. Шу боис ўзидан олдинги мақола моҳиятини Фитрат “уч модда”да кўриб чиқади. Портрет-мақола шу хусусдаги изоҳлар билан бошланади. Фитрат Турдининг “эли, юрти, кимлиги” ҳақидаги маълумотларни шоирнинг ўз асарларидан топишга ҳаракат қилади. “Унинг шеърлари орасида таржимаи ҳоли учун ярарлиқ моддаларни” беш қисмга бўлиб тадқиқ этади ва шоирнинг таржимаи ҳолини тиклайди. Портрет сўзи чизиқлар, уларнинг ўзаро улашиб кетишидан келиб чиққанлигини назарда тутадиган бўлсак, мунаққид шоир ижодининг беш қиррадан иборат чизгиларини беради ва шу асосда у ҳақда яхлит тасаввур уйғота олувчи мақола яратади.

Фитрат шоир асарларида келтирилган дайнларни аниқ тарихий далиллар билан муқояса қилган ҳолда ўзига хос илмийлик ва аниқлик йўлидан бориб мушоҳада юритади. Мақоланинг охирида “Турдининг шоирлиги” ҳақида ўз мулоҳазаларини илгари суради: “Турди бошқа шоирлар каби “май, ишқ, савдо” йўларида оз шеър ёзган. Унинг шеърлари ўзининг Субҳонқулихон саройидаги рақиблари билан бўлган курашни акс эттирган”⁴.

Муҳаммад Солиҳ ҳаёти ва ижодига бағишланган мақола Фитратгача ўзбек адабиётшунослигида бу хусусда махсус мақола ёки тадқиқот амалга оширилмаганлигини кўрсатади. Шунинг ўзиёқ бу портрет-мақоланинг аҳамияти ва қадри юқори эканлигини намоён этади. Муаллиф келтирилган маълумотларни бир неча тарихий манбаларга қиёслаган ҳолда фикр юритадики, бу унинг кенг мушоҳадали, синчков олим бўлганлигини намоён этади. Портрет-мақола ўзига хос тузилишга эга бўлиб, икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда шоирнинг таржимаи ҳолини мунаққид манбаларга таяниб тиклайди. Иккинчи қисмда М.Солиҳнинг шоирлигига баҳо берилади. Фитрат Алишер Навоий ва Бобурнинг шоир ҳақидаги маълумотларига асосланиб, “унинг кучли бир шоир бўлганини қабул қиламиз” дейди, “Шайбонийнома” дostonи таҳлилига кенг тўхталади. “Бу китобнинг

⁴ Фитрат А. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 2-жилд. Тошкент: Маънавият, 2000. 146-бет.

энг яхшилиғи унинг содда бир тил билан ёзилган” лигида эканлигини таъкидлар экан, асарнинг камчиликларини ҳам холис кўрсатади. “Бироқ китобда биз талаб қилган даражада санъат унсурлари йўқ” лигини айтар экан, бу ҳақдаги Бобурнинг фикрларига тўла қўшилишини изҳор этади. У достоннинг муваффақиятсизлиги сабабларини излаб, уларни икки қисмдан иборат ҳолда кўрсатади. Достон вазнининг мос тушмаганлигини Навоийнинг “Искандарнома” си билан қиёслаб исбот этади.

Портрет-мақолада муаллиф М.Солиҳ асарининг XVI асрдан кейинги адабий тилни соддалаштиришдаги хизматларини тўғри баҳолаган. Фитратнинг бу мақоласи икки жиҳатдан қадри: биринчидан, М.Солиҳ ҳаёти ва ижоди ҳақида кам тасаввурга эга ўқувчилар оммасига мухтасар маълумот беради. Иккинчидан, Фитратнинг танқидчи ва адабиётшунос сифатидаги қиёфасини очишга хизмат қилади: холислик, илмий ва образли фикр юри-тишнинг омухталиги, ҳар бир адабий ҳодисага ўз муносабатини вазминлик билан ифодалаш усули бугун ҳам илм йўлида машаққат чекувчилар учун намуна бўла олади.

Умуман олганда, қатағонга учраган адиблар илмий меросини тадқиқ этиш, адабий-танқидий қарашларини кенг ўрганиш орқали баркамол авлод қалбида буюк аждодларимиз ва уларнинг меросига нисбатан чуқур ҳурмат ҳиссини уйғотиш ва тарбиялаш Мустақиллик даври адабиёти ва алабиётшунослигининг муҳим вазифаларидан бўлиб қолади.

А.Давлатова

Ф.ф.н., Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети

ЖАДИД АДАБИЁТИДА АМИР ТЕМУР ОБРАЗИ

Буюк соҳибқирон Амир Темурнинг Ватанимиз тарихи, равнақи ва тараққиётида тутган ўрни беқиёс. У, аввало, мустамлакачиларга қарши курашган ихтилолчи, марказлашган давлат барпо этган ўткир сиёсатдон, моҳир меъмор ва бунёдкор сифатида маълуму машхур.

Амир Темур шахсиятига қизиқиш саркарда ҳаётлигидаёқ бошланган, кўплаб муаррихлар томонидан унинг бетакрор фаолияти ўлмас битикларга муҳрлана борган эди. Шу тариқа Амир Темур тимсоли ёднома хотиралар, кундаликлардан бадий асарларга қадар кўчди.

XX аср бошларида шаклланган янги жадид адабиёти намуналарида ҳам Соҳибқирон образи кўп ишланганига гувоҳ бўламиз. Бунинг уч асосий сабаби бор. Биринчидан, юрт бошига тушган истибод зулмидан эзилган миллатпарварлар Амир Темур сингари енгилмас куч ҳимоясига эҳтиёж сездилар ва асарларида унинг тимсолини идеал даражасига кўтардилар. Иккинчидан, ўша давр сиёсати реал ҳаётни тўғридан-тўғри бадий асар мазмунига сингдириш имконини бермаслиги боис зиёли ижодкорлар, асосан, тарихий воқелиқдан усталик билан фойдаландилар. Учинчидан, гафлатда қолган миллат юрагида ўзбекларга хос шижоат, мардлик ва ватанпарварлик туйғусини уйғотиш учун бу образ лозим эди.

“Бадий адабиётнинг ҳар доим бош мақсади эстетик идеал бўлиб, ёзувчи қайси даврга, қандай материалга мурожаат қилмасин ва қайси усуллардан фойдаланмасин, унинг барча интилишлари, ҳамма хатти-ҳаракатлари мазкур идеални рўёбга чиқаришга қаратилади”¹.

¹ Бағиров А. Бадий идеал ва тарихий ҳақиқат // ЎТА. 1997 йил 2-сон. 18-бет.

Амир Темур образи эстетик идеал сифатида Исмоил Гаспринский, Фитрат, Ҳожи Муин асарларида кўп қаламга олинади. Жадидчилик ҳаракатининг намоёндаларидан бири Исмоил Гаспринскийнинг Туркистон ўлкасига ўзгача меҳр билан қарагани мақола ва рисоаларида яққол сезилиб туради. Унинг Мулла Аббос Франсавий Тошкандий таҳаллусини танлагани ҳам фикримизга далилдир. Муаллифнинг ижод намуналари орасида “Муколамаи салотин” асари диққатга молик. Хаёлий ҳикоя “Таржимон” газетасининг 1906 йил 22 декабрь ва 1907 йилнинг 22 январь сонларида босилган. Ҳикояга эпиграф қилиб Амир Темурнинг машҳур “Рости – русти” (“Куч – адолатдадир”) шиори танланган. Бу асрда Амир Темур ўзидан кейинги хон ва амирларнинг қилмишини, ўзи қолдирган буюк меросга хиёнати, мамлакат таназзули сабабларини сўраб тафтиш қилади. “Муколамаи салотин” асари ҳам айнан Туркистон ҳаётидан олиб ёзилган. Адиб нафақат Туркистон ҳаёти, балки адабий муҳити билан ҳам яхши таниш бўлган. Кўринадики, Гаспринский Бухорода машҳур “Даҳмаи шоҳон” асари мазмунидан ҳам хабардор бўлган. Негаки, у айнан Мирзо Содик, Сомийлар каби “ўзга олам” фуқаролари, салотин (султонлар)ни асарига олиб кирди. Муаллиф Амир Темур шахсиятига чуқур эҳтиром кўрсатган ва уни том маънодаги етук ҳукмдор деб билган. Ҳикояда у Соҳибқиронни турк султонларининг шоҳи сифатида марказий ўринга олиб чиқади. Султон Абдулазизхон, Насриддиншоҳ, Исмоил Пошо, Оталиқ Ғози Яъқубхон сингари румнинг машҳур султонлари, Бухоро амирлари буюк ҳукмдор қаршисида сўроқ берадилар. “Садри Чиндан Мармара денгизигача, музли Дашти қипчоқдан иссиқ Ҳинд денгизи” га қадар чўзилган улкан салтанат ўзидан кейин хароб бўлганига Соҳибқироннинг ишонгиси келмайди. Мажлисда жаъм бўлган султонлар эса тиғдор савол ва ўтқир нигоҳ қаршисида ожиз. Ҳикоядаги Амир Темур нутқи унинг образини яққолроқ тасаввур этиш имконини беради. Шу сюжетнинг ўзиёқ, муаллиф Амир Темурни Шарқнинг улуғ амираи сифатида эътироф этганидан далолатдир.

“Ҳаракатларимни Ҳақ билур. Жаҳонни забт этиш қонхўрликдан, юрт ёқувчиликдан, шуҳратпарастликдан эмас эди. Бундан муқаддам неча асрлар баҳодир миллатим, ўлим ва қирғин ила битмас туркларим, ўзбекларим ноаҳил идора туйфайли эзилмоқда, диёрма-диёр, вилоятма-вилоят парчаланиб,

тартибли қўшин битган эди². Келтирилган парчада Амир Темур образи ватанпарвар шахс сифатида гавдаланади. Ҳикоядаги бу образ муаллиф идеалини белгиловчи қаҳрамон сифатида тасвирланган. Адиб юрт келажагига масъул ҳукмдорлар Амир Темурнинг ибратли ҳаётидан, тадбиридан ўрнак олишларини истайди.

Амир Темур руҳидан мадад тилаш, мамлакат равнақи учун чора истаб, унинг қабрига юкиниб бориш Фитратнинг бадий қаҳрамонларига ҳам хос. Адабиётшунос олим Ҳ.Болтабоевнинг аниқлашича, “улуғ соҳибқирон Амир Темур номи Фитратнинг 30 дан ортиқ илмий ва публицистик асарларида тилга олинган”³. Шоирнинг “Юрт қайғуси (Темур олдинда)” сочмасида Соҳибқирон “юксак ва улуғ руҳоният эгаси”, “тўлқунли денгизларга ўхшаган юрак” соҳиби сифатида талқин этилади. Агар Гаспринский асарида Амир Темур ворис ҳукмдорлардан жаҳолат сабабига изоҳталаб қилса, Фитратнинг лирик қаҳрамони ўз-ўзини фош этиш йўли орқали Соҳибқирон қаршисида “эзилган бош”, “қисилган виждон”, “куйган қон”, “ўртанган жон” билан тазарру этади. Гаспринский Амир Темур нутқи орқали туркийлар бошига тушган истибод сабабини қидирса, Фитрат эса миллатдошларини “Туроннинг эски шараф ва улуғлигини қайтариш”га даъват этади.

Адабиётшунос олим Наим Каримов Фитратнинг “Темур сағанаси устинда” шеърини эълон қилди⁴. Бу шеърда ҳам “Юрт қайғуси” сочмасидаги каби лирик қаҳрамоннинг Темур сағанаси қаршисидаги руҳий ҳолати ифодаланган. Шеърда Амир Темур номи ниҳоятда баланд, чиройли сатрлар билан қаламга олинган. Ижтимоий шароит талабидан келиб чиқиб, Соҳибқирон асосан юртни босқинчилардан озод этгани, ватанпарварлигига урғу берилган:

Бу силси(й)дам – қора тош остида бор ўйла бир хонким,
Ўритганди қоронғуликларда қолган турк дунёсин.

Оғир тупроқлар ичра ён босиб тинган бу арслондирким,
Турарди ериндан-да эшитган чоғда “урҳо”син.

² “Таржимон” газетаси. 1907 йил 22 январь.

³ Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. Тошент: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. 81-бет.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. Тошкент: Ўзбекистон, 2008. 392-бет.

Юқорида келтирилган парчада Соҳибқирон табиатида миллатпарварлик, адолатпешалик фазилатлари зулматда қолган турк дунёсига шамчиरोқ бўлгани алоҳида таъкидланади. Шеърнинг кейинги мисралари Исмоил Гаспринский фикрларига ниҳоятда яқин. Яъни улғу салтанатнинг таназули, боғу роғларнинг топталгани ва ҳоказо.

Амир Темур образи орқали нафақат Фитратнинг, балки бутун жадидларнинг истиқлол орзуси эстетик идеал сифатида аниқ ифодаланган.

Ёрил, эй турк бахтини эсга солган тош, ёрил илдам,
 Ёрилким, кўкрагинг ичра ётиб қолган хон уйғонсин!
 Таланган, ёндирилган юртини – Туронини кўрсин!
 Эзилган, яраланган бойқиш элга йўлни кўрсатсин!

Фитрат эстетик идеалини ана шундай гўзал мисралар билан баён этган. Яъни тарих саҳифаларида қолган туркнинг буюк шон-шухрати яна қайтишини ич-ичидан орзу қилади.

Ҳожи Муиннинг “Юрт қайғуси (Туркистон фиғони)” сочмаси ҳам Туркистон фарёди ва Амир Темур изтироблари билан бирга келади. Ҳожи Муин асарда ичкин дарди, орзу-идеалини она юрт нутқи орқали ифодалаган. Туркистон ўз бошига тушган кўргуликларни баён этар экан, олис мозийдаги фаровон кунларни эслаб ўкинади. Амир Темур ҳукмфармолик қилган даврини эса ҳаётининг унутилмас йиллари сифатида эътироф этади: “Чин ўғлонларимдан бўлгон у ботур, у жаҳонгир Темур даврида кўрган умроният ва бахтиёрлигим қиёматгача эсимдан чикмас”⁵. Адабиётшунос олим А. Бағиров тўғри таъкидлаганидек, “Халқнинг бошига тушган оғир кулфатлар пайтида, ташвишли ва ҳаяжонли кунларда бадий адабиёт ўша халқ тарихининг жанговар саҳифаларини, ўтмишнинг қаҳрамонлик сабоқларини эслатишга чуқур эҳтиёж сезади. Шу билан адабиёт ўз инсоний ва ватандошлик бурчи юзасидан оғир фожеага учраган халқнинг руҳини кўтариш ва унга маънавий далда бериш вазифасини ўтайди”⁶.

Худди шундай XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон

⁵ Ҳ о ж и М у и н . Юрт қайғуси // “Хуррият” газетаси. 1917 йил 10 ноябрь.

⁶ Б а ғ и р о в А. Бадий идеал ва тарихий ҳақиқат // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997 йил 2-сон. 20-бет.

ижтимоий-сиёсий ҳаётида рўй берган ўзгаришлар, жаҳолат ва қолоқлик тийрак зиёлиларни бефарқ қолдирмади. Бу иллатларга даво иташ, истибод зуамидан озод бўлиш истаги – бу йўлда миллатни “хоби гафлат”дан уйғотиш маслаги важдан бадиий адабиётга соҳибқирон Амир Темур образи дадил олиб кирилди. Аслида, муаллифлар юрт таназзулини кўриб куйиндилар. Миллат бошига тушган савдоларни бартараф қилишга қодир Темурдек асл фарзандларни орзу қилдилар. Бунинг учун тарихий давр, образ, усул ва бадиий воситалар тўғри танланган ва энг мақбул йўл эди.

Д.Йўлдошева

П.ф.н., доц., Бухоро давлат
университети

ЖАДИДЛАРНИНГ ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИ ВА УНИНГ МАҚСАДИНИ БЕЛГИЛАШДАГИ ХИЗМАТЛАРИ

Ўзбекистон (Туркистон)да жадидчилик ҳаракатини, уларнинг дунёқарашини, миллат, ватан, тил, тараққиёт, иқтисод, маданият ва мафкурага доир ишларини ўрганишимиз имкониятини бизга Миллий Истиқлолгина бера олди, чунки 1991 йилгача “жадид” тушунчаси “халқ душмани”, “хоин”, “ватан душмани” тушунчалари билан тенг эди. Шу боис ўзбек халқи тарихида ХХ асрнинг бошларида шаклланган жадидчилик ҳаракати совет тарихшунослигида мутлақо ёритилмас, улар ҳақида сўз борганда салбий баҳодан ўзга ҳеч нарса берилмас эди.

Истиқлол халқимиз, миллий маданиятимизнинг бу муҳим саҳифаларини ҳаққоний ва ҳолисона ўрганишга имкон яратди ҳамда ХХI аср бўсағасида бу соҳада анча тадқиқотлар амалга оширилди, бир қатор илмий анжуманлар ўтказилди, жадидчилик ҳаракати намояндалари меросининг оммавий нашрлари амалга оширилди [5].

Жадидчилик ҳаракатининг марказида миллий тараққиёт, миллий-замонавий маданият ва таълим, ундан кейингина иқтисод ва сиёсат масалалари турганлиги сабабли *тарбия* ва *таълим* муаммоси жадидларда энг муҳим масала эди. Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт ё мамот, ё нажот ё ҳалокат, ё саодат ё фалокат масаласидир” [2] деган жумлалари фикримиз исботидир. Тарбия ва таълим тизимининг асосини эса мафкура, таълим тили ташкил этади. Мафкура нуқтаи назаридан жадидлар яқдиллик билан *миллий - замонавий, исломий, дунёвий* қарашда бўсалар-да, улар тил масаласида тўла ҳамфикрликка эга эмас эдилар. Жадидларнинг миллат тили, миллат номи, таълим тили ҳақидаги

қарашлари атрофлича ва чуқур таҳлил этилиши зарур. Бу соҳада қилинган ишлар бармоқ билан санарли [5]. Ваҳоланки, жадидларнинг миллат тили ва таълим тилига муносабати маданиятимиз тарихида муҳим аҳамиятга эгадир. Биринчидан, соф исломий мафкурадан фарқли ўлароқ улар миллат тили ва таълим тили бирлигини кўзлар эдилар; миллат таълимни ўз она тилида олмоғи лозим. Исломда расмий-таълимий тил сифатида Қуръон тили, яъни араб тили асосий саналар эди. Шунга кўра ибтидоий таълимнинг илк бошқичи – тахтача-абжад-“ҳафтияк” қисмлари Қуръонни тўғри ўқий олиш малакасини шакллантиришга қаратилган эди. Иккинчидан, жадидлар таълимнинг исломийлигига қарши эмас эдилар, бироқ унинг илк бошқичини Қуръонни ўқиш малакаларинигина ҳосил қилишга қаратилганига қарши эдилар. Шунинг учун Абдулла Авлоний “Биринчи муаллим” китоби (дарслиги)нинг сўз бошисига шундай ёзади: “Муҳтарам муаллимларимиздан рижо қилурманки, бизнинг “Биринчи муаллим”имиздан ҳам олуб, тажриба қилуб, ўқутуб кўрсалар...” [3,6]. Кўриниб турибдики, устоз Авлоний болалар тахтача-абжад-“ҳафтияк” ўрнида дунёвий-ахлоқий-тарбиявий моҳиятга эга бўлган “Биринчи муаллим” китобини ўрганишларини тажриба қилиб кўришни эҳтиёткорлик билан таклиф этади. Биринчи нашри 1912 йилда амалга оширилган “Биринчи муаллим” китобида оддийдан мураккабга бориш тамойилига қатъий амал қилинади. Дастлаб, ҳарфлар алифбо тартибида келтирилади, сўнгра навбати билан қайси ўринда қандай ёзилиши ва уларга оид ихчам, содда мисоллар берилади. Бош ҳарфлар, ўрта, охир ҳарфлар тушунтирилади, ниҳоят, панд-насиҳат тарзидаги ибратомуз матнларга ўтилади.

Ўша даврда жадидлар таълим тилини тўла-тўқис она (туркий) лаштириш таклифини ўта журъатсизлик билан кўтариб чиқдилар. Улар таълим она тилида бўлишини талаб этсалар-да, таълим тизимидан форс ва араб тилларини четлаштириш таклифига журъат қила олмас эдилар. Чунончи, Маҳмудхўжа Бехбудий 1913 йилда ёзган “Икки эмас, тўрт тил лозим” мақоласида шундай ёзади: “Биз туркистонийларга туркий, форсий, арабий ва русий билмоғ лозимдур” [4,60]. Ушбу мақолада Бехбудий бу тиллардан ҳар бирининг таълим тизимида тутган ўрнини алоҳида очиб беради.

Таълим тили тўғрисида жадидларнинг ибтидоий мактаб тили болаларнинг она тилига асосланиши кераклиги ҳақидаги

муштарак фикри Саидрасул Азизийнинг “Устози аввал” (1900), Мунаввар Қори Абдурашидовнинг “Адиби аввал” (1907), Беҳбудийнинг “Китоби мунтахаби жўгрофияи умумий” (1906), “Китобат-ул-атфол” (1908), Ҳамзанинг “Енгил адабиёт” (1911), “Ўқиш китоби” (1911), “Қироат китоби” (1912), Абдулла Авлонийнинг “Биринчи муаллим” (1912), “Иккинчи муаллим” (1912), “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” (1913), “Мактаб гулистони” (1917), Элбекнинг “Ўзбекча ўқиш” (1922) каби китоб (дарслик)ларида ўз аксини топди.

Жадидларнинг таълимни она тилида бўлиши (ҳеч бўлмаसा бошланиши) тўғрисидаги фикрлари яқдилона бўлсада, она тилининг, миллат тилининг қандайлиги масаласида уларнинг дунёқарашида катта тафовутлар бор эди. Бу масала қисман М.Қурбонова, Й.Саидов, Т.Тоғаев, Ш.Бобомуродова тадқиқотларида кўрилган [5].

1913–1917 йилларда кўпгина журнал ва газеталарда, чунончи, “Садойи Туркистон” газетаси, “Ойна” журналида “Тил масаласи” бўлими (рубрикаси) мавжуд бўлиб, бу бўлимда тил, атамашунослик, имло муаммоларига доир мақолалар жойлаштирилар эди. Жадидларнинг тилга бағишланган мақолалари кўп. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Икки эмас, тўрт тил лозим” (1913), “Тил масаласи” (1915), “Сарт сўзи мажҳуддир”, “Сарт сўзи маълум бўлмади” (1916) [4], Фитратнинг “Тилимиз” (1919) [7] каби мақолалари шулар жумласидандир. Бу мақолалар, асосан, ўзбек (туркий) тилининг асоссиз хўрланганлиги, топталганлигидан чекилган афсус ва надоматлардан иборат. Беҳбудийнинг “Тил масаласи” мақоласи бир оз фарқлидир. Икки қисмдан иборат бу мақоланинг “Ойна” журнаlining 1915 йил 11-сонида босилган биринчи қисмида туркий тилларнинг шева ва лаҳжалари, Туркистонда туркий ва форсий – икки тиллилик масаласи ёритилган. Мақоланинг “Ойна” журнаlining 12-сонида босилган иккинчи қисмида эса Туркистон учун умумий, миллий-адабий тил масаласи, жумладан, таълим тили масаласи қўйилади. Муаллиф 1910–1915 йилларда жадид матбуоти саҳифасида ҳукмрон бўлган “Тилимиздан форсий ва арабийни қувайлуқ” шиорини “Кўп енгил, аммо ижроси мумкин эмас орзулардандур”, деб баҳолайди [4, 167–169] ва бутун Туркистон минтақаси учун ягона адабий тил яратиш мумкин эмаслигини арабий ва форсий, оддий туркий луғат ила ҳозирги

шеваларча ёза бермоқдин бошқа илож йўқдур” [4, 170] деган гоёни илгари суради. Беҳбудий фикрича, Туркистонда ягона она тилини таълим тизимига жорий этишдан олдин, оналаримизнинг ўзлари бир неча авлод давомида меъёрлаштирилган адабий тилда ўқитилган бўламоғи лозим.

Жадидаларнинг фикрича, таълим тили туркий бўламоғи лозим, бироқ туркий тушунчаси, унинг моҳияти аниқ эмас эди. Жуда кўп ҳолатларда “туркий” деганда жадидалар Исмоил Ғаспирали томонидан ташкил этилган “Таржумон” (нашри 1883 йил 10 апрелдан бошланган) газетасининг қрим-татар, турк-усмонлича аралашмасидан иборат бўлган “тил”и тушунилар эди. Исмоил Ғаспиралининг жадидаларга, хусусан, Россиядаги туркийзабон жадидаларга таъсири жуда кучли эди. Бу ҳақида Маҳмудхўжа Беҳбудий “Исмоилбек ҳазратлари” (вафотномаси)да: “Шундайки, бу кунда Россия мусулмонлари ичинда ҳар бир муаллим ва ҳар усули савтия мактабларининг шогирди ва ҳар бир жаридохон ва ҳар бир жаридо муҳаррири марҳумнинг билвосита шогирдонидандурлар. Яъни устози муаззамнинг бу кун Россия мусулмонлари аросинда милёнлар ила уламодан муҳарририн ва муаллимидан ва ўқувчилардан шогирди борадур, ҳам қандай шогирд! Ўттиз санадан бери доимо онга дарс ўқийдурғон шогирдлардур” [4, 163–164] деб Исмоил Ғаспиралининг жадида адиблари ва маърифатпарварлари асарлари тилига кучли таъсирини кўрсатади. Албатта, жадидаларнинг каттагина қисми Туркияда таълим олганлиги ҳам бунга ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳам ўз мақолаларида туркий тил деганда, асосан, ўзбекча-туркий – усмонлича аралашма тилини тушунади: “... туркий биланглар, – деб ёзади Беҳбудий, – Фирдавсий, Бедил, Саъдий “Маснавий”дан қандай лаззат олса, туркий билганлар Фузулий, Навоий, Боқий, Сомий, Абдулҳақ Ҳомид, Ақрамбек, Санойи, Нобий, Ножийлардан, яна Толстўй, Жул Верн ва уламоий замонавий асарини туркий таржимасидан лаззат шундай оладур” [4, 167]. Бу сирада саналган Фузулий, Навоийдан бошқа адибларнинг барчаларини асарлари усмонли турк тилида ёзилган ёки асарлари усмонли туркчага таржима қилинган ёзувчилардир.

Жадида маърифатпарвар адибларининг, хусусан, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Ҳамза, Мунаввар қориларнинг 1910–1917 йилларда ёзган мактаб таълимига мўлжаллан-

ган (номлари юқорида санаб ўтилган) дарсликларини тил жиҳатидан таҳлил этганимизда қизиқ ҳодисанинг гувоҳи бўламиз. Мазкур асарларнинг муқаддималари усмонлича-ўзбекча туркий (аниқроғи “Таржумон” газетаси нутқи меъёрларига мос) бўлса, берилган матнлар, ибратли ҳикоялар, шеърлар ва бошқа асосий ўқув материалларининг тили эски ўзбек тили таъсири сезилиб турган ҳозирги ўзбекча туркийдир. Абдулла Авлонийнинг “Биринчи муаллим” идан олинган икки парчани фикримиз далили сифатида солиштирамиз:

Биринчи парча: “... миллат болаларина фойдабахш ўлурумида бир неча муаллимларимизнинг илтижолари ила кўб вақт тажриба сўнгиндан бу рисолаи ожизонамни “Биринчи муаллим” исми-ла майдони интишора кўйдим. ... Инсон нуқсондан холи ўлмадиғи каби қилгон амали ҳам қусур ва хатодан ори(й) ўлмас. Шулу сабабли муаллимларимиз ҳар бир қусур ва камчиликларимиздан танбиҳ ва танқид ила огоҳ қилсалар эди” [3,6].

Иккинчи парча: “Бир кишининг Қосим исми бир ўғли бор эди. Ота ва онасининг сўзига кирмасдан ҳар хил ёмон ишларни қилур эди. Болалар бирла урушуб, яқолашуб кийимларини йиртуб келур эди. Уйда онаси меҳмон учун асраб қўйган таомларини егон вақтда, онаси: “Қосим, ўғлим! Таомни сен едингму?” – деса, – “Мен еганим йўқ, мушук егандур”, – дер эди... [3,6].

Ҳеч қандай тадқиқотсиз ҳам биринчи парчанинг тили ўзбек учун сунъий, иккинчи парча эса унинг она тили меъёрларини акс эттираётганини сезиш қийин эмас. Чунки биринчи парча асарнинг “Муқаддима”сидан, иккинчи парча эса ўзбек болалари учун ўқиб ўрганиши зарур бўлган асосий матндан олингандир. Шунга ўхшаш ҳодисани барча ўзбек жадид маърифатпарварлари дарслигида кўриш мумкин.

Бундан худоса қила оламизки, жадидлар тўла англамаган ҳолда Исмоил Ғаспирали илгари сурган, Туркияда Анвар, Рифъат, Талъат учлиги тарғиб этган “умумтурк адабий тили” гоёси ўзбеклар учун ёт эканлигини тушунганлар, “Муқаддима”ларида, мақолаларида бу сунъий тилга таянишга ҳаракат қилган бўлсалар-да, ҳақиқатда асосий таҳлил ва ўрганишга мўлжалланган матнларни ўзбек адабларининг аъёнлари ҳамда маҳаллий шеваларига таянган ҳолда ёзганлар. Юқоридаги парчалар қиёси бунинг ёрқин мисолидир.

Жадидларда она тили таълими, таълим тилининг номланиши ҳам яқдилликка эга эмас эди. Бу тилни улар, асосан, “туркий” деб атайдилар, лекин, айтиб ўтганимиздек, бу сўзнинг маъноси ўта ноаниқдир. Бизнинг аниқлашимизча, биринчилардан бўлиб 1913 йилда Маҳмудхўжа Бехбудий томонидан тил номи сифатида ўзбекий атамаси қўлланилади. Шунда ҳам “ўзбекий” сўзини муаллиф туркий сўзининг маънодоши сифатида келтиради: “Туркий, яъни ўзбекийни сабаби шулки, Туркистон халқининг аксари ўзбекий сўйлашур” [4,160].

Ҳамза ҳам ўзбек тили деганда ҳозирги жонли сўзлашув шева-ларига яқин бўлган тилни назарда тутати: “...ҳақиқатда қасдан ўзбек тилида экан, биз ўзбек тилига яқинлашдурмоққа киришдик. Бу тўғриларда қусурларимиза авларим рижо ва ниёз этармиз” [11, 68]. Ҳақиқатан ҳам, 1910–1920 йилларда ҳозирги Ўзбекистон минтақасининг расмий минтақавий (территориал) номи ҳам (Туркистон, Турон, Мовароуннаҳр), халқнинг номланиши (сорт, сарт, ўзбек, туркистоний, туркий ва б.) ҳам мунозарали ва расмийлашмаган эди [1; 6].

Жадид адибларининг таълим ва унинг тили масаласидаги қарашларига оид фикрларимизни яқунлаб айта оламизки, улар мактаб таълимининг тили она тили – ўзбекий-туркий тил бўлиши ғоясини, унинг кенг ўқувчилар оммасига тушунарли бўлишини тарғиб этганлар ва ўз амалиётларида шунга таяниб иш кўрганлар. Жадидлар назарий жиҳатдан сунъий умумтурк тилини тарғиб этгандай бўлсалар-да, амалиётда ундан ўз асарларининг муқаддималари ва жадидона кайфиятдаги газета, журналлардан ташқарида фойдаланмаганлар. Жадидларнинг саъй-ҳаракати билан маърифий-педагогик адабиётга “ўзбекий”, “ўзбекча”, “ўзбек тили”, атамалари ҳам кириб кела бошлади. Бироқ, жадидлар таълим тизимида она тилини ўқув предмети сифатида махсус ўқитиш вазифасини ҳали ўртага қўймайдилар, аммо улар адабий тил меъёрларини оналарга ўқитмоқ зарурлиги муаммосини кўтариб чиқадилар.

Таълимни дунёвийлаштириш йўналишида жадидларнинг хизмати ўзбек маданияти тарихида инқилобийдир. Ўзбекистон минтақасидаги мактабларда дунёвий-маърифий таълимни она тилида йўлга қўйишда, замонавий таълим усуллари оммалаштиришда, она тилида имло, талаффуз ва қироатни йўлга қўйишда

жадидчилик ҳаракатининг ижобий таъсири сезиларли бўлди. Бироқ, жадидлар илмий-назарий жиҳатдан ҳам, иқтисодий-сиёсий жиҳатдан ҳам, ҳудудий-минтақавий жиҳатдан ҳам ўта чегараланган бўлганлиги сабабли ягона миллий давлат, ягона миллий адабий тил, ягона миллий таълим тизими ва унинг тили масалаларини кун тартибига қўйишдан нарига ўта олмадилар.

Бу масалалар ўзбек халқи тараққиётининг навбатдаги даври – Ўзбекистон шўролар Республикаси таъсисидан кейинги ривожланиш бошқичида қўйилди ва ўз ечимини топди. 1924 йилдан кейингина Ўзбекистон мактабларида “Она тили (ўзбек тили)”, “Ўзбек тили грамматикаси” ўқув предметлари таълимнинг мажбурий таркибий қисми сифатида жорий қилинди. Шундай қилиб, жадидлар она тили ва она тили таълими мақсадини белгилашда она тилининг туркий бўлиши, таълимнинг замон илми, маданияти ва тараққиёти билан боғлиқ бўлишини (яъни унинг замонавийлиги ва дунёвийлигини) кўзлаб тўғри йўл тутганлар. Афсуски, улар, биринчидан, миллат ва миллий тил хусусида аниқ дунёқарашга эга эмас эдилар, шунинг учун миллат тушунчаси, миллий тил тушунчасини тўғри белгилай олмадилар. Иккинчидан, улар, табиийки, ўша ижтимоий-сиёсий, мафкуравий-иқтисодий шароитда таълимнинг тугал дунёвийлиги муаммосини ўртага қўя олмас эдилар. Шунинг учун ҳам уларда таълимнинг мафкура жиҳатдан исломий бўлиши зарур шартлардан бири эди.

Бундан хулоса қилиб айта оламизки, жадидлар таълимни тўла-тўқис она (ўзбек) тилига ўтказишни, уни исломий дунёқарашдан узилмаган ҳолда замонавий илм-техника, иқтисод ва сиёсатдан хабардор шахсни тарбиялашга қаратишни, бундай шахсни тарбиялашда она тилини асосий қуроли қилиш гоёларини илгари сурдилар. Она тили таълими олдида хат-саводликни таъминлаш, замонавий билим ва маданиятни эгаллашга йўл очиш мақсади қўйилган эдики, жадидлар она тили таълими мақсадини энди оддий саводли мўминни етиштириш деб эмас, балки хат-саводли (маданиятли), замонавий фан-техника асосларидан хабардор миллий руҳли шахсни тарбиялаш деб тушунганлар. Бундай тушуниш, шубҳасизки, XV–XIX асрларда ҳукмрон бўлган хат-саводли мусулмонни етиштириш мақсадидан бир бошқич баланд эди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдураҳмонов Ғ. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. Тошкент: ТДШИ, 1999. – 89 бет.
 2. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 1-жилд / Нашрга тайёрловчи Б.Қосимов. Тошкент: Маънавият, 1998. – 272 бет.
 3. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 2-жилд / Нашрга тайёрловчи Б.Қосимов. Тошкент: Маънавият, 1998. – 304 бет.
 4. Бехбудий М. Танланган асарлар / Нашрга тайёрловчи Б.Қосимов. Тошкент: Маънавият, 1997. – 132 бет.
 5. Йўлдошева Д. “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” талаблари асосида таълим мақсадини белгилашнинг дидактик асослари. Тошкент: Фан, 2006.
 6. Поливанов Е. Д. Этнографическая характеристика узбеков. Вып. 1. Происхождение и наименование узбеков. Ташкент: Изв. Узб. гос., 1926. – 31 с.
 7. Фитрат. Чин севиш. Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 253 бет.
 8. Элбек. Танланган асарлар / Нашрга тайёрловчи Ҳ.Узоқов. Тошкент: Шарқ, 1999. – 285 бет.
 9. Ўзбек педанталогияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1999. – 480 бет.
 10. Ҳошимов К., Нишонова С., Иномова М., Ҳасанов Р. Педагогика тарихи. Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 450 бет.
 11. Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. 5-том / Масъул муҳаррир Н.Каримов ва б. Тошкент: Фан, 1988. 68-бет.
-

С.Каримов

Ф.ф.д., "Шаҳидлар хотираси" жамоат фонди Самарқанд вилоят бўлими

Б.Амиров

"Шаҳидлар хотираси" жамоат фонди Самарқанд вилоят бўлими

ЧЎЛПОННИНГ ТАСВИРЛАШ САНЪАТИГА ДОИР

Биз ўзлигимизни англаш учун, жуда кўп омиллар билан бир қаторда, миллий қадриятларимизни, маънавиятимизнинг гултожи ҳисобланмиш илмий ва бадиий меросимизни, бинобарин, уларнинг яратилиши учун жонфидо бўлган буюқларимизнинг эзгу ниятлари-ю, олға сурган фикрларини англаб олмоғимиз лозим. Нечоглик машаққатли бўлмасин, бу мақсадлар амалга оширилмоғи шарт. Зеро, бусиз келажак жаҳон маънавияти ва маданиятида ўз ўрнимизни топишимиз осон кечмайди.

Жумладан, Чўлпонни ҳам англаб етмоғимиз керак. "Аммо, – дейди Озод Шарафиддинов, – Чўлпонни англаш уни кўкларга кўтариш эмас, унинг номига кўчалару, санъат кошоналарини қўйиш эмас. Чўлпонни англаш сўз санъатининг ботиний қонуниятларини теран англаш, уларнинг шоир ижодида қандай зоҳир топишини англашдир. Чўлпонни англаш – унинг буюқ умумбашарий гоёларини, унинг юксак инсоний туйғуларини юракка синдириб олишдир. Чўлпонни англаш – Ватанни, кўҳна Туркистонимизни Чўлпон кўзи билан кўриб, Чўлпон юраги билан сева билмоқдир. Бир сўз билан айтганда, Чўлпон ҳар бир адабиёт муҳлисининг юрак мулкига айланмоғи шарт"¹.

Масала шу тарзда қўйилганда, Чўлпонни улуғ адиб сифатида танилган бадиий асарлари қандай ёзилди экан, уларнинг юзага келишида маънавиятимиз кўзгуси ҳисобланмиш она тилимиз қай даражада хизмат қила олди экан, деган саволларга жавоб излаймиз ва беихтиёр ижодкор қисмати кўз олдимизга келади.

¹ Ш а р а ф и д д и н о в О. Чўлпонни англаш. Тошкент, 1994. 46-бет.

Биргина воқеани эслайлик. 1927 йилнинг октябрь ойида маданият ходимларининг Самарқандда бўлиб ўтган Қурултойида Чўлпон милаатчи зиёлилар шоири деб, унинг ижоди ва асарлари зарарли деб эълон қилинди, ўзи эса анжумандан ҳайдаб чиқарилди. Шундай ҳақоратдан сўнг ҳам то ҳаётининг охиригигача кунларигача узлуксиз ноҳақ таъқиблар ва тўхматларга бардош бериб, тинимсиз ижод қилди. Бунинг учун қанчалик матонат ва чидам, шиддат ва баҳодирлик керак бўлганлигини кўз олдимишга келтиришга барчамиз қийналамиз.

Тўғриси, ундаги шиддаткорлик кишини кўпроқ ўзига тортади. Кўпчиликка насиб қилмаган бу қудрат Чўлпоннинг тилдан фойдаланишдаги маҳоратида, бадиятида акс этмаганмикан, деган савол хаёлни банд қилади. Унга жавоб топиш учун “Кеча ва кундуз” романини varaқлаймиз...

Қайд қилиш лозимки, ижодкорнинг биргина асари тили устида мулоҳаза юритиб, унинг тилдан фойдаланиш маҳорати ва услуби ҳақида қатъий хулосаларга келиш адолатдан эмас. Аммо бундай мулоҳазалар ўшандай хулосалар чиқаришга асос бўлиши мумкин, албатта.

Бунинг устига, ҳар бир давр адабиётининг, бу даврда яратилган асарларнинг тили ва услуби ҳақида гаширганда ушбу даврда ҳукмрон бўлган ғоя, мафкура, адабиёт олдига қўйилган ижтимоий-сиёсий талаблар, уларга адабий танқидчилик томонидан бўлган турлича муносабат ҳам эътиборга олинishi керак бўлади.

Аммо биз бу талабларни бир четга қўйиб, Чўлпон маҳоратининг ойинаси бўлган романга бадият намунаси сифатида муружаат қилдик, холос.

Асар шундай бадий тасвир билан бошланади: *Ҳар йили бир келадиган баҳор севинчи яна кўнгиларни қитиқлай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурди...*

Толларнинг кўм-кўк сочпоуклари қизларнинг майда ўрилган кокилларидай селкиллаб тушмоққа бошлади. Муз тагидан лойқаланиб оққан сувларнинг гашли юзлари кулди (4)².

Қизиги шундаки, “Кеча ва кундуз” романида Чўлпонга хос бўлган юксак бадийлик руҳи ҳукмрон бўлса-да, ана шу бадийликни ёрқин ифода этувчи юқоридагидек ҳолатлар асарда тез-

² Бундан кейин қавс ичида қуйидаги нашр саҳифалари келтирилади: Ч ў л - п о н. Асарлар. Уч жилдлик. II жилд. Кеча ва кундуз. Тошкент, 1993.

тез кўзга ташланмайди. Яна бир мисол келтирамиз: Бу вақтда биринчи қор қўшиннинг илгорлари (қўшиннинг олдида борувчи қисм, авангард – изоҳдан) бу ерга етиб келиб, бир-бир қатор чишила бошлайдилар. Аччиқ изгирин чилдирмасини қўлига олиб гижбангни қизитади... (233).

Бошқача айтганда, бу каби лирик тасвирлар, жонлантириш усулига мурожаат қилишлар асарда унчалик кўп эмас. Аммо адиб қўллаган эпитетлар, фразеологик бирликлар, муболағалар эса эса қоларлик даражада оригинал: *гўзал қизларнинг супасида ёнбошламоқ* (4), *аравакаш билан бирга, қолган қизлар ҳаммаси бир қулоққа айланган* (23), *музаффарона бир овоз билан қичқирмоқ* (24), *қулоғи маст бўлмоқ* (31), *бир томчи сув денгизга айланмоқ* (32), *совчининг кўплигидан остонаси ейлиб кетмоқ* (34) сингари.

Чўлпоннинг сўзларни метафорик қўллаши ва фразеологизмлари ҳам қойил қоларлик даражада мафтункор: *Ана ўша қиз ўша сафар келганида мени айтиб кетиб эди. Баҳорлашиб бир бориб келаман, деб юриб эдим* (6). *Ойдинкўлдаги Халфа эшонимизнинг кичик қизлари бир-иккита ўртоғини “баҳорлашиб кетинглар” деб чақиртирган экан* (18). *“Баҳор пайти келиб меҳмон бўлинглар” маъносидаги баҳорлашмоқ, баҳорлашиб кетмоқ* иборалари фикрни нақадар содда, қисқа ва нозик ифодалаб келаётганини ҳар бир китобхон пайқайди ва уни ўқиб ҳузур қилади. Матнда услуб жиҳатдан нейтрал бўлган *суҳбатлашмоқ* сўзининг бадий ифодаси бўлиб келаётган *қаймоқлашмоқ* ҳам тасвирда чиройли ўрин топган: *Шундай азиз бир чўпкат “хизмат ҳақи” беш минг сўмларга етиб борадиган иш топиб келиб, шу тўғрида қаймоқлашиб ўтирганда, алақандай ҳарбий суднинг бефойда ишга вақт сарф қилиш – закунчига анча оғир келди*. Бу ерда энди у шунчаки оддий суҳбатлашиш эмас, балки ширин суҳбат маъносини бера олувчи оригинал ибора бўлиб турибди.

Худди шу сингари сўзлашдаги ўзгача маъно ифодаси, мулоҳимлик мана бу иборада ҳам ўз аксини топган: *“Қизлар билан”, деб бир мойлаб айтасизки!* (77). Кўчирма Зеби билан Салтанатни аравада қишлоққа олиб бориб келган Ўлмасжоннинг ота-онаси ўртасидаги диалогдан олинган. Ўлмаснинг онасини бу гапида нафақат мулоҳимлик, шу билан бирга, озроқ “тикани” ҳам бор. Нутқий парчани тўлиқроқ оламиз: *Ёшингиз эликка бориб қолса*

ҳам, “қизлар”га қизиқмай ўлинг! “Қизлар билан” деб, бир мойлаб айтасизки! Шу аптингизга яна қиз олгингиз бор! Бўйига етган ўлгингизни ўйланг аввал! (77). Сўзларни, бирикмаларни, ибораларни бундай полифоник тарзда қўллаш фақатгина маҳорати юксак адибларгагина насиб этган.

Ақбарали мингбоши кучли панжалари орасига олиб, янги бир газетани гижимламоқда ва қиморбозларга хос **оғзи маймоқлик ила газет ёзганларни сўкмоқда** эди (79). Оғзи маймоқ, иборасини романни нашрга тайёрловчи Д. Куронов “оғзи ёмонлик, оғздан боди кириб шоди чиқадагиган одамга бериладиган сифат” тарзида изоҳлаган. Адибнинг бошқа асарларда бундай ибора кўзга ташланган эмас.

Чўлпоннинг тил бирикқларига ижодий муносабатда бўлишга, уларни маълум ўзгартиришлар билан қўллашга интилиши бутун асар давомида сезилиб туради: **Сўфи кўргудай бўлса “гўшт кетти” қилади** (74). У бу сўзнинг аввалги **ҳижосини қалин қилиб айтарди** (204), “**Гўшт кетти қилмоқ**”нинг тилимизда “**гўштини бурда-бурда қимоқ**”, “**қалин қилиб айтмоқнинг**”, “**сўзни чертиб-чертиб, бўрттириб, қаттиқ айтмоқ**”, “**чўзиб гапирмоқ**” каби эквивалентлари борлиги маълум.

Романда анъанавий ўхшатишлар, унинг асосан **-дай, каби, ўхшамоқ, қадар, сингари** воситалари ёрдамида шакланган кўринишлари учрайди. Аммо бу муҳим эмас. Муҳими шуки, ўхшатишларнинг кўпчилиги чўлпонона. Улар ижкорларнинг шахсий кузатишлари маҳсули сифатида вужудга келган, оригинал. Чўлпон мачитдаги шамга ҳам, сувга тегиб турган майсага ҳам, бангига ҳам, обжувоз ликопига (тўқмоғига) ҳам, ўткинчининг назарию, келинчакнинг кўз ёшига ҳам эътиборли. Тасвирланаётган нарса, белги, ҳолат ва ҳаракат кабиларнинг уларга қиёсланиши натижасида тенги йўқ бадиий тасвирлар юзага келган. Масалан: **Андишаллик кўзлари ҳовур босган ойнакнинг кўзига ўхшарди** (6), **Пиёз тўраётган келинчакнинг кўзларидай тирпираб** (20), **фақат шу тўрт девор орасига кирадиган қувончлар ўткинчининг назаридай бир нафасга кириб чиқардилар** (98), **кўз ёшлари ариқнинг сувларидай ўзлари келиб, ўзлари қуйилардилар** (101), **юраги обжувоз ликопидай ура бошлади** (139), **хитой чиннидай жаранлаган овози** (200), **юрт... асад ойида рўза тутган бангига ўхшайди** (205), **нишаб сувга тегиб турган майса учидай**

енгилгина қалтирарди (239), унинг ранги, *мачитнинг жайдари шамидек сап-сариқ* (259) каби.

“Кеча ва кундуз” романи 30-йилларда ёзилган ва 1936 йилда нашр қилинган. Давр нуқтаи назаридан ҳам, ижодкор озикланган тарихий-бадий манбалар нуқтаи назаридан ҳам унда чет сўзларнинг, айниқса арабча, форс-тожикча, русча сўзларнинг бўлиши табиий. Улар асарда акс эттириган воқеалар руҳига ҳам мос, қаҳрамонлар ҳаёти, ички дунёси билан ҳам чамбарчас: *аврот, ахлия, ожиза, мисвок, хонақоҳ, шиговул, каппон, бeбузоат, истeҳжом, маснад, рузий, алайна, фарсах, тақводор, сарзаниш, мустаҳик, ҳақир, мудаввар, дасиса, қофила, гулбун, таназзул, ҳандаса, адад, тааммул, лак, тариқат, маишрӯ, чиллаёсин, ҳуляя, фатонатлик, нозий, ижоб, ҳадиси саҳих, қавм, салавот, закот, ҳамр, мамну, осий, истиғфор, авахта, номер, граммафон, вексель, кардинал, декабрист* ва бошқалар.

Аммо бу ўринда Чўлпоннинг ўзига хослиги, маҳорати шундаки, у ўрни келганда русча сўзларни, бирикмаларни, ҳатто мақолларни ҳам ҳеч иккиланмасдан қалбақ (сўзма-сўз таржима) қилади: ... *кечалари пойтахтнинг кенг паркларида ҳар бир учраган эркакни бир ошиқ ҳаёл қилиб, ҳар бир она сути озидан кетмаган тентак гимназистни бир “озикти” деб биларди* (126). *Бу Жаноб жуда берк одам, ҳеч нарсага тушуниб бўлмайди* (183). *Шу топда Мирёқуб жувонмарг бўлсайди. Бир оғиз гап билан маъқул маслаҳатни топиб берарди. “Қўй ҳам бут, бўри ҳам тўқ” бўларди* (227). Асарни нашрга тайёрловчи Д. Куроновнинг изоҳлашича, “озикти” – *соблазнитель, йўлдан оздирувчи, “берк одам” – замкнутый человек, “қўй ҳам бутун, бўри ҳам тўқ” эса – и волк сът, и овцы целы* каби русча сўз ва иборааларнинг сўзма-сўз таржимаси. Уларни ифодадай оладиган бирликлар тилимизда мавжуд, аммо гап ёзувчининг ижодий жасоратида. Шунинг учун ҳам *озикти* ва *берк одам* бирликлари Чўлпонники, улар Мирёқуб ва рус аёли Мария муносабатларига боғлиқ тасвирларда ишлатилган.

Кузатишимиз тасдиғича, романда қўлланилган сўзларнинг умумий сонига нисбатан чет бирликлар озчиликни ташкил қилади. Аммо уларга мурожаат қилиш танланган мавзу, давр ва баён эътибори билан зарурат. Ҳозирги тилимиз нуқтаи назаридан эскирган *мингбоши, эликбоши, миришаб, нойиб тўра,*

сартия, иноқ, бўлис, усули жадиди, ичкари, азайимхон, ярим пошшо, пристав, амин, қирон, ёш турклар, понсод, элатия, маширутият ҳаракатлари, патталиқ, солиқ, чорси, оғача, муфти, кўчиртирмоқ, нарихон, хатиб, қори сингари сўзлар ҳам ана шундай зарурат туфайли ишлатилган. Улар асарда акс этган воқеалар замонини ифода этувчи лисоний бирликлар саналади.

Романда *ноабод* (59), *голибо* (134), *ҳолонки* (139), *юборажак* (17), *ташляяжакди* (17), *билажакларди* (87) *келгали* (6), *ичгали* (29), *олгали* (49) сингари поэтик шакл ва мазмундаги сўзлар ҳам бор. Аммо улар озчиликни ташкил қилади ва улар асар ҳамда ёзувчи услубини белгилайдиган омил даражасига кўтарилгани йўқ.

Аммо бир нарсани ўзи ишлатмай, емай, ичмай яқин кишига сақлаб турадиган кишига нисбатан *илинчак* (*Бир раҳмдил, бир оқкўнгил, бир илинчакки, бу законнинг ёш-яланги орасида кам топилади.* 49), *сангиламоқ* – осилиб, муаллақ бўлиб қолмоқ маъносиди (*Шу билан у масхара мўйловлар аянч бир кепатада сангилаганча қолиб кетдилар ...* 53), *қўшилиб кетмоқ, ҳамоҳанг бўлмоқ, уйғунлашмоқ* ва, ҳатто *бурканмоқ* ни ифода этувчи *бурунмоқ* (*Зебининг чин кўнгилдан чиқариб айтган бу сўзи унинг хитой чиннидай жаранглаган овозига буруниб, дуторнинг ганг-гунги сингари майин ва юмшоқ ун берган эди.* 200), *урмоқ, калтакламоқ, таёқламоқ, дўппосламоқ, саваламоқ, қамчиламоқ* тушунчаларини бир қадар аниқ англагувчи *гавронламоқ* (*Сўфини ҳовуздан чиқариб олиб ингичка новда билан гавронладилар.* 264) каби биз билган ва кўрган лугатларда учрамайдиган сўзларни ғоятда чўлопонона аниқлик ва теранлик билан қўллайдики, уларнинг романдаги бадий-эстетик қимматини ҳеч бир тадқиқотчи эътироф этмасдан иложи йўқ. Шундай сўзлар унинг услубини белгилайди, ана шу бирликлар унинг буюк сўз устаси эканлигини тасдиқлайди. Фақат уларгина она тилимизнинг уста санъаткори қўлида ўзининг минг бир жи-лосини намоён қила олиш мумкинлигини исботлай олади.

Қуйидаги парчадаги ... *қуйилган бир стакан чой иккала қозоқ ўқиб чиқилгандан кейин ҳам совиниб етмаган эди. Шунинг учун унинг совинишини яна бир оз кутишга тўғри келди. Суд раиси жингироқ чалди мисолларида совимоқ сўзининг мажҳул даражада берилишини, жаранглаб овоз чиқарувчи асбобни қўнгироқ дейишдан кўра жингироқ аташни ёзувчининг ифодада аниқликка интилиши деб тушунализ.*

Чўлпон қўллаган *гумонламоқ* (65), *гўлаймоқ* (80), *ёзмиш* (129), *тиргизмоқ* (109) сингари сўзлар гарчи луғатларда қайд этилган бўлса-да, нутқимизда жуда кам қўлланилади. Шундай экан, бу ҳолат ҳам ёзувчимизнинг ўзбек тилининг ҳақиқий билимдони ва ундан кенг ҳамда ўз услуби қамровида фойдалана олганлигидан далолатдир.

Гарчи, ҳозирги адабий тилимизда қўлланиш нуқтаи назаридан бироз гайриодатийдай туюлса-да, Чўлпон ишлатган *юмшармоқ* сўзи *юшамоқ*нинг айнан ўзи эмас: *Турган сари юмшариб, пиша борадиган ва пишган вақтида оғизга солса эрийдиган ноклар...* (67). Назаримизда, *юшамоқ* дан бир марталик, аниқ жараён юз бераётгани англашилса, *юмшармоқ* да давомлилик мавжуд. Бу давомлилик маълум даражада *турган сари* га ҳам боғлиқ.

Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романида қўллаган қатор тил элементлари уларнинг ҳозирги адабий тилда қўлланиб турган кўринишлари ва вариантларидан бир қадар фарқланади. Фельнинг келаси замон сифатдоши шаклини ҳосил қилувчи *-диган* элементининг *-турган* тарзида қўлланилиши: *қилмайтурган* (5), *бўлмайтурган* (9), *юратурган* (10), *бературган* (7), *қарайтурган* (58), *олинатурган* (209), *сақлай олмайтурган* (82) каби.

Бошламоқ кўмакчи феъли иштирокидаги куйидаги бирикмаларга ҳам эътибор берайлик: *ечинтирмоққа бошламоқ* (101), *йиглашга бошламоқ* (102), *эшитилмоққа бошламоқ* (229), *айтишга бошламоқ* (236), *жавобга бошламоқ* (14), *титратмоққа бошламоқ* (35) каби. Сўзланиб *бермоқ* (16), *сўзламоқ* (20), *сўйламоқ* (74) сингари бирикмалар ҳам ҳозирги адабий тилимиз меъёрига мос эмас. Шундай экан, ҳақиқатни англамоқ учун матнга мурожаат қилишга тўғри келади: улар мақсадга мувофиқ қўлланганми ёки грамматик меъёр бузилганми? Таҳлил қиламиз: *Бир кун у сўзланиб берди: – Худо етказади, албатта! Шунда ҳам бандаси ҳаракат қилса, қимирласа етказади-да!* (16). – *Бас, қизи қурурлар ... бас дейман, ... бўлди энди... Йўлингдан қолсан!... – дея сўзланарди* (20). *Ғилдирак устидан ўзини аравага ташлаган вақтида тақводор йўловчи ҳали ҳам сўйланмоқда эди* (74).

Англашиладики, ҳар уч ҳолатда ҳам у *сўзламоқ* феъли маъносига тўлиғича мос эмас. Демак, бу тарзда қўлланилишда маълум бир услубий мақсад бор кўринади. Биринчи ҳолатда у *жавраммоқ*,

иккинчи ҳолатда *гудранмоқ*, учинчи ҳолатда эса *гапирмоқ* маъноларига тўғри келмоқда. Тилдан, унинг имкониятларидан бу тарзда фойдаланишни эса бемалол Чўлпоннинг маҳорати ва ўзига хос услуби деб аташ тўғри бўлади.

Роман синтаксисини кўздан кечириш шу нарсани кўрса-тадики, ёзувчи тасвирлари асарда ҳамиша қисқа ва аниқ, гап қурилиши эса асосан содда. Ҳатто, содда гаплар таркибидаги бўлакларни уюшган ҳолда қўллаш ёзувчи қаламида услуб даражасига кўтарилади: *У вақтда ўзи – кулди, очилди, қувонди, гердайиб, осмондан қараб қадам босди... Хадичахон эса эзилди, куйди, ўртанди, хўрланиб-хўрланиб аччиқ-аччиқ йиглади. Фақат, ҳали бўйида бўлмай туриб, ўзининг пешонасига ҳам кундош битди. Бутун гурури синди, гердайиши поймол бўлди, севинч сўнди, юзи сўлди, лаблари хазон рангга бўялди, умидлари узилди, оёқлари зўрга-зўрга судралиб жиладиган ҳолга келди* (45). Матнни ўқишда давом этсак, юқоридаги сифатларга сўзларнинг кетма-кет келтирилишидаги қофиясифат (сажъ) уйғунлик нутқни яна ҳам бадиийроқ ва безаклироқ қилиб ифодаляётганини кузатамиз.

Маълумки, баёнда оддийлик ва қисқаликка интилиш табиий равишда лўнда ва ихчам кўринишли гапларни шакллантиради. Романда бу тарздаги ифодалиликка интилишнинг бир воситаси киритма бўлаклар эканлиги маълум бўлиб қолади. Чунки бу бирикмаларга ўқувчи асарда тез-тез дуч келади: *Мирёқуб деган киши – мингбоши ҳам эмас, савдогар ҳам эмас, шундай бекорчи бир одам – ўн биттанинг энг аълосини танлаб қўйиб, ўзи мингбошиликнинг ишлари, яъни юрт қайғуси билан – пиёда халлослаб! – нойиб тўраникига кетиб боради.*

... Мингбоши одам шаклидаги ит бўлганлиги учун бирдан ҳаммасига чанг солади, ҳаммасини бирдан чангаллари орасига олмоқчи бўлади, қутуриб терисига сизмаган шердай, ҳаммасини бирдай парчаламоқ истайди... *Ниҳоят, мастлик билан ҳам – ўтакетган ҳайвондагина бўладиган олмоқ, очкўз, мечкай ва ялмовчи ҳис билан! – кўзи кўр бўлиб, хушёр вақтда қарасанг кўнги айнийдиган биттасини интиради-да, ўзи ифлос, чангалидаги ови ифлос, икки ифлос бирига суйжаниб, тагсиз ботқоқ ичига ботиб кетишади!* (117-118).

Кўринадики, киритма бўлаклар ёзувчи учун қаҳрамонларга тавсиф берувчи воситалардан бирига айланган. Фикрни асардан яна бошқа мисоллар келтириб мустаҳкамлаш мумкин.

Юқоридаги мисоллардан баённинг яна бир усули кузатилади. Ёзувчи Мирёқубни *юрт қайғуси билан юрган киши* деб қўяди. Унинг асида шундай эмаслиги ёзувчига ҳам, китобхонга ҳам аён. Умуман баёнда киноя усулини қўллашни ҳам Чўлпон услубининг айрича жиҳатлари деб бемалол айтишимиз мумкин. Ёзувчи бу усул ёрдамида кенг доирадаги фикру мулоҳазаларини қисқа, шу билан бирга, янги бир йўл билан ифода эта олади ва бу билан бадиий-эстетик муҳит яратади, ҳам асарнинг энгил ўқилишини таъмин этади. *Изоҳ-киритма тарзидаги кинояларни ўқиймиз: Мингбошининг ўзи учун шу топда фуқаро қўрқинчли эмас: мингбоши нима деса йўқ демайди фуқаро. Бойлар бўлса на фуқарони бир чақаса олади (мунисику майли-я), на мингбошини (мана шунисида чидаб бўлмайди! 235). Ёзувчи бу билан гўё мингбошига хайрихоҳдек, асида эса уни масхараламоқда (Билиб билмасликка олиб тасвирлаш усули мумтоз адабиётимиздаги гўзал санъатлардан эканлиги маълум).*

Роман тилининг ўзига хос яна бир хусусияти шундаки, тасвир жараёнидаги кўп ўринларда Чўлпонга хос шиддат ва жанговорлик сезилиб туради ва бу нарса бевосита унинг бетакрор услубини белгилайди.

Айниқса, асарда такрор усули ёзувчининг тасвирлаш бобидаги шиддат ва қайтарилмас услубнинг намоён бўлишида етакчи омиллардан бири, деб ўйлаймиз: *Ўз уйининг қабристонлар қадар жимит, хонақоҳлар қадар унсиз, ўз кўнгли қадар тунд ва ҳўмрайган бўлишини истаган Раззоқ сўфи худди шу ола-тўпалон устига кириб келди!* (8). Мисолдаги қайта-қайта қўлланилаётган қадар нафақат таъкид ва таъсир учун, шу билан бирга, оригинал қиёс учун ҳам хизмат қилмоқда. Уни юксак бадиий маҳорат намунаси дейишдан бошқа сўз топиб бўлмайди.

Чўлпоннинг тасвирлаш усулида риторик сўроқлар алоҳида ўрин тутаяди. Гарчи ҳажман каттароқ бўлса-да, қуйидаги парчага диққатимизни жалб қилайлик: *Иккала қизнинг, айниқса, Зебининг кўнглидаги изтироб, зотан, сўфи киргандан сўнг авж олиши керак эди. Чунки қизлар шўхлик ва ўйинга берилиб кетиб ҳамма нарсани эсан чиқарган эмасмидилар? Қоронги қиш кунларидан қолган доғлар, тўрт девор орасида яшайдан келган сиқиндилар, оталардан ўтган зулмлар, совчилардан еган ташивишлар барҳам эмаянмиди? Ёшликнинг қувватли тўлқинлари уларнинг бар-*

часини бир баҳор ёмгири каби ювиб кетмаганмиди? Шундай ўртоқнинг шундай ширин муомилалари олдида шундай ўжар ва қайсар отанинг борлиги ҳам унутилган эмасмиди? Уйдан “бир зумда бориб келаман” деб чиққан Салти ҳам берган ваъдасини, уйини ва ота-онасини унутиб, қўлида маймоқ ва туллаган бир су-пурги билан! – қолиб кетмаганмиди? (16-17).

Бу ўринда нафақат қатъий тасдиқ ва таъкидни ифодалаётган риторик сўроқ, балки матндаги мантикий ургуни ўз зиммасига олган феъл такрори ҳам ҳиссий ифоданинг гаройиб намунаси-дир.

Роман матнида, асосан, муаллиф баёнида бу каби риторик сўроқлар анчагина: *Фақат, унда даричанинг очилганига ким се-винади? Шодликни ким қилади? Эркинликнинг лаззатини ким тотийди? Шу қадар қайсар бир одамни бу қадар усталик билан йўлга солган онанинг ҳурматини ким ўрнига келтиради? Уни ким қучоқлаб, ким ўпади? (19-20).* Бу ерда эса риторик сўроқ орқали қатъий инкор ифодаланмоқда.

Риторик ундовлар-чи? Улар ҳам худди риторик сўроқлардаги сингари муаллифникими, асар қаҳрамонлариникими? – кимни-ки бўлишидан қатъи назар, ҳислар тугёнини ифода этувчи линг-воэстетик воситага айланади. Мирёқубнинг ички монологига эътиборимизни қаратайлик: *Ҳай, Мирёқуб! Писмиқ Мирёқуб! Айёр Мирёқуб! Тулки Мирёқуб! Шайтон Мирёқуб! Нафснинг бандаси, бузуқ, шарманда Мирёқуб! Умрингда бир марта салгина, пичагина, қиттайгина итликни ташлаш, одам бўлиш фурсати топилибди-ю, шунда ҳам магрур бўйнингни жиндаккина эггинг келмайдими? Шунда ҳам-а! (129).* Эпететлар сифати гапдан-гап-га ўсиб боради: писмиқ, айёр, тулки, шайтон, бузуқ, шарманда. Матнда фавқулотда бир градацион ҳолат юз беради. Бунини ҳам Чўлпоннинг тилдан, унинг ифода усулларида фойдаланишдаги маҳорати, деб баҳолаш мумкин, холос.

Юқорида таҳлил қилишга уринганимиз уч ҳолатни қисқача яқунлайдиган бўлсак, Чўлпоннинг ижодий услубида – бунга бемалол шеърӣ ва драматик асарларни ҳам қўшишимиз мумкин – риторик сўроқлар, риторик ундовлар ва турли ха-рактердаги такрорларнинг ўзаро уйғунлиги ва яхлитлигини кузатамиз.

Чўлпон синонимлари ҳам, бизнингча, унинг ижодий манера-

си ва индивидуаллигини кўрсатиб тура олади. Масалан: даркор, керак, лозим, зарур: *Уринисабибига Энахондан бошқа ҳеч кимнинг даркори ҳам йўқ эди* (49); *ёзмиш-тақдир, қисмат, пешана: Бу овоз чўнтазида пули бор харидорни кутган бузуқ хотиннинг ўз ёзмишини қаргаб айтадиган аламлик ашуласидаги овоз эмас!* (129). *Ўз ёзмишини бегона бир осийликнинг қўлига топшириб қўйган ва машрув номи ташланиб, қалбаки ном берилганига хурсанд бўлган мовий кўзли гўзал юмшоқ ўринда силкина-силкина ухламоқда эди* (167). Даркор ва ёзмиш сўзлари қўлланилишига кўра матнда ўз вазифадошларига нисбатан алоҳидалик, маълум даражада китобийлик ва бадийлик касб этган бўлиши мумкин. Аммо бу сўзлар сезиларли, ўзгача бир қўшимча маънони ўз зиммасига олаётган эмас. Лекин, *ажойиб, аломат, антиқа, ажиб, ажабтовур, барно, бинойи, боп, зебо, гўзал, дуруст, кўҳлик, кўркам, латофатли, соҳибжамол, сулув, тузук, хушрўй, чиройли, яхши, қойилмақом, ҳусндор, ҳуснли* каби луғавий бирликларнинг – эпитетларнинг синоними *соз сўзининг қўлланилиши эса қойил қоларлик даражада кенг қамровли, эмоционал ва чўлпонона: Соз бир қизни тўғри қилсангиз, ҳали ҳам йўқ демайди, бу фосиқ* (46). *Дунёнинг энг соз қизи ўз оёғи билан қишлоғимизга келиб турибди...* (46) мисолларида у юқорида келтирилган сўзлардаги барча маъно нозикликларини ўзида мужассам этган, деб ҳисоблашимиз мумкин бўлади.

Яна бошқа мисоллар таҳлилида ҳам кузатамизки, Чўлпоннинг синоним сўзларга талаби ўзгача. У синонимик уядаги сўзларга, назаримизда, аввало, бадиият талабидан келиб чиқиб ёндашади. Ёрқинроқ, кўтаринкироқ, таъсирлироқ ҳамда нисбатан камроқ ишлатиладиган сўзларга атайин мурожаат қилади: *Бу она қизининг саодатидан бошқа нарсани билмайтурган оналардан эди* (7). Сўзларга қўшимча вазифа юклашга, уларнинг маъно доирасини кенгайтиришга дадиллик билан боради: *Салтининг диди тўғри чиққан эди* (23). Гапда *диди* сўзи унчалик ёпишмай тургандек. Аммо ёзувчи унинг *зеҳн, идрок, фаросат, фаҳм* маъноларини нозик англайди ва *фаҳми, фаҳмламоқ, ўйламоқ* сўзларига синоним сифатида қўллайди.

“Кеча ва кундуз”да шевага, хусусан Андижон шевасига мансуб бўлган *яхтак* (1. Оқ сурпдан тикилган эркаклар қўйлаги; 2. Астарсиз енгил ёзлик тўн), *тангиркаш* (ҳайронлик, лоллик),

ижжик (ўткир, зўр уста), *буви* (она), *ўзикара* (уришқоқ, жанжалкаш, шўх, баджаҳл, аччиғи тез), *бирушита* (тез-тез) сингари сўзлар учрайдики, гарчи уларнинг ҳаммаси ҳам адабий тилимизга ўрнашиб қолмаган бўлса-да, унинг бузилишига эмас, балки асарнинг миллий, маҳаллий руҳининг бойишига, тилимиз луғат таркиби салмоғининг оргишига хизмат қилувчи воситалар сифатида қараш тўғри бўлади. ... *дарҳол ўтирган жойларига узандилар ва аравада уриниб келганлари учун узанар-узанмас уйқуға кетдилар* (26). *Онаси қариб, мункайиб қолган...* (27) гапларидаги *узанмоқ* ва *мункаймоқ* сўзлари адабий тилдаги *чўзилмоқ* ва *букчаймоқ*, ... *худди денгизга ўзини ташлайдиган хапитувчилар* каби ўзини яна ўша ҳандакка ташламоқчи бўлибман! (170) мисолидаги *чўмилиувчи, сузувчи* маъносида келган *хапитувчи* сўзи ҳам шева вариантлари бўлиши мумкин. Ёзувчи қўллаган *энди-ёқ* (8), *яна-тагин* (58) сўзлари ҳақида ҳам шу фикрларни айтса бўлади.

Роман матнида *элчимоқ* (7), *жавдимок* (66), *локи* (15), *чакан кўйнак* (23), *измон* (26), *обиравон кўйнак* (44), *татти* (54), *човрилмоқ* (91), *чинаёқ* (130), *чигилинг* (147,199), *ганжинача* (199), *лумшимоқ* (230) сингари луғатларда қайд этилмаган сўзлар учрайди. Уларнинг бир қисмига асарни нашрга тайёрловчи Д. Куронов томонидан изоҳлар берилган: *элчимоқ* – *эрғашмоқ, илашмоқ; локи* – *бошга солинадиган катта рўмол* (матнда); *татти* – *кичкина қашқар оти; чинаёқ* – *чашка; чигилинг* – *чиройли; ганжинача* – *омборча* (матнда); *чўпкат* – *мижоз, клиент* каби. *Измон* сўзининг маъносини матндан мезбон, *жавдимок* ни кетишига ҳозирланмоқ тарзида англаш мумкин: *Ичқарида ўтирган бахтли меҳмон ўзидек бахтли измон билан бирга ҳу... анча вақт ўтгандан сўнг, йўқолган икки меҳмонни излаб, кўчага чиққан вақтида, кўчадаги икки ёш вужуд қўлларини бир-бирларидан ҳануз ажратиб ололмаган эдилар* (26). *Чинакам, сўфида ҳажга бориши нияти кучли. Ҳар йили жавдийди* (12). *Энахоннинг онаси меҳмонлар жавдишган вақтда Салтанатни бир чеккага чиқариб, ҳалиги хусусда огоҳлантирган...* (66).

Юқорида келтирилганлар диалектал сўз ва бирикмалар бўлиши мумкин. Ҳар қалай уларнинг қўлланишида Чўлпонга хос бўлган алоҳида бир урғу сезилиб туради. Яна бир мисол: *сиқинди* [сиқинти сўзи “Имло луғат”да бор ва у матнда сиқув, қисув маъносида образли, чиройли бир ифодага айланган]: *Зотан, улар-*

нинг ўзларини унутар даражада бир-бирлари билан бу хилда ўйнашувлари ўша гам-гашлар пружинасининг бўшалиши, **сиқинтилар** оқимининг тугунини бузиб олдинга томон йўл солиши эмасмиди? (9). **Қоронги қиш кунларидан қолган доғлар, тўрт девор орасида яшаيدан келган сиқиндилар, оталардан ўтган зулмлар, совчилардан етган ташвишлар барҳам емаганмиди?** (16).

Чўлпон неологизмлари тузилишига кўра содда, аммо мазмунан оригинал. У чегарасиз, ҳадсиз, поёнсиз синонимларига таяниб кетсиз сўзини қўллайди: ... **шу кенг даланинг қулоч етмас бағрида йиллардан бери туғилиб келган аламларини куйга айлантириб кетсиз бўшлиқларга ёйиб юборган эди** (24), ... **кўнғилнинг хурсандликларига бўлган кетсиз майлини қондириш билангина овора эди** (33).

Тилимизда мавжуд бўлган гоҳ сўзининг қўшма сўз таркибида келиб, **жой, макон, вақт** маъноларини англастишига таяниб ҳамда **манзилгоҳ, оромгоҳ** сўзлари қурилишига монанд қилиб **живлонгоҳ** сўзини ҳосил қилади ва уни фикрни ҳам сиқик, ҳам бадий ифода эта оладиган поэтик воситага айлантиради: **Сўфининг тошдай қаттиқ ва буюмдай ҳаракатсиз юзи бирданига турли-туман ўзгартишлар ва ҳаракатларга жавлонгоҳ бўлди** (11).

Адиб қишлоқ сўзининг антоними моделида **ёзқ** сўзини ҳосил қилади ва унга **дача, дала ҳовли** маъноларини юклайдики, бу ҳам унинг топқирлигидан далолатдир: **Ана Москва атрофидаги ёзқлар ҳам бир-бир кетин ўта бошладилар** (182). Матнда бир нимага, алланимага сўзларига барабар маънони берувчи алланега сўзининг қўлланилиши, гарчи том маънода ёзувчи неологизми, деб бўлмасада, ёқимлидир: **Булар ёшликнинг бепарво қучогида маъсум зўдаклардай, ҳеч нарсадан хабарсиз тўлиб-тошиб ухларкан, сўри томонда икки кампирнинг ташвишли бир ун билан, алланега бесаранжом бўлиб пичирлагани эшитиларди** (66).

Чўлпон романда сўз қўллаш вазифасига алоҳида бир масъулият билан ёндашган кўринади. Мана яна бир мисол: у **дала (тала)** ва **туз** сўзларини жуфтлашган ҳолда қўллайди: **Кўк териш баҳонаси билан бир-икки марта кенг ҳовлиларга, шаҳар ичида бўлса ҳамки, тала-тузларга чиқиб келганидан бери кўнгли қирларни, далаларни, ишқилиб олис-олис жойларни яна кўпроқ тусай бошлаган эди** (5). Биз уларни ўқиганимизда жуфт сўз таркибидаги иккинчи сўзнинг маъносига, одатда, эътибор бермаймиз.

Худди *икир-чикир, гиди-биди, чиртин-пиртин* сўзларидаги каби иккинчи сўз алоҳида маъно англатмасдан, балки биринчи сўз маъносини тўлдириш, умумлаштириш учун қўллангандек кўрилади. *Тала-тус* сўзида ҳам умумлаштириш маъноси мавжудлиги тўғри. Шу билан бирга, у (*туз*) мустақил лексик маънога ҳам эга. Масалан, луғатларда унинг (*туз* нинг) бир неча маънолари борлиги қайд этилган. “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да (III том, 252-бет), “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да (II том, 218-бет) унинг маъноларидан бири *текислик, текис ер, сайхон* эканлиги таъкидланган ва тарихан шу маъноларда қўлланган. Чўлпон ҳам сўзлардаги ана шу яқинликни ҳисобга олиб, уни дала сўзи билан жуфтлашган ҳолда қўллайди.

Романдаги ҳаракат маъносини ифода этувчи сўзлар таҳлили шуни тасдиқлайдики, Чўлпон *эди, экан, эмиш* сингари тўлиқсиз феъл шакллари қисқарган ва олдинги сўз билан бириккан ҳолатда қўллашни маъқул кўради: *эмасиди* (46), *бориди* (69), *толмишиди* (92), *бўлсайкан* (100), *каттаймиши* (111), *юмишармидикан* (17) каби. Бу, ўз даврида оғзаки нутқнинг адабий тилга таъсирининг кучлилиги натижаси бўлиши мумкин.

Романда вульгар сўзлар ҳам бор. Раззоқ сўфи тилида: Булар уйга кирганларидан кейин салласини Қурбонбигига узатиб, устидаги малла яхтагини олисдан туриб картга иргитди ва ўзининг оддий овози билан:

– **Қанжиқлар деб – бақирди.**

– **Ёш нарсалар ўйнашса нима бўлибди? Мунча энди забтига олдингиз? – деди Қурбонбиби.**

– **Гапирма эшак! (17).**

Мингбоши Акбарали тилида: – **Нега бошқаларинг индамайсан! Қанжиқсан ҳамманг! – Абсаматни йиқитсам, сени мингбоши қилиб қўярдим. Абжирсан, баччагар! (203,204).**

Нойиб тўра тилида:

– **Эҳ-ҳе, ҳали шунақа дегин!**

– **Ҳа шунақа тўра.**

– **Акбарали аҳмоқ! Эшшак! (135).**

Кўринадики, тўранинг мингбошига бўлган ғазаб-нафратини ифода этиши учун битта “ш” камлик қилади. Бу каби фонетик алоҳидаликлар ёзувчини персонажларни таъриф этишдаги узундан-узоқ тавсифдан қутқазади. Ўзларини гапиртириш би-

лан қиёфасини чизиб бериб қўя қолади. Бу ҳам тилдан фойдаланишдаги маҳоратнинг бир йўлидир.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, роман матнидаги айрим сўзлар, сўз бирикмалари, гаплар, иборалар адабий тилимиздаги ҳозирги шакалга ўхшамайроқ туради. Масалан: *ўз гапини едиrolмагач...* (15), *сўзланиб бермоқ* (16), *сўзланмоқ* (65,85), *овозини кўтара тушмоқ* (16), *бадани дуркираб кетмоқ* (21), *тиллари қалтирамоқ* (21), *қулоғи динкаймоқ* (58), *қўшоқ қаримоқ* (174), *гумонланмоқ* (65), *сангилламоқ* (53), *гулайиб жим қолмоқ* (80), *ташишмоққа бошламоқ* (101), *йиглашига бошламоқ* (101), *титрамоққа бошламоқ* (35), *шу равнишча ўйга ботмоқ* (29), *одамга ўхшаиш гапирмоқ* (19), *эски гапларни қўзиб* (14), *қаршима-қарши* (53), *кўлага* (236), *такя* (247), *билсанг билақўй* (62), *совчилардан етган ташивишлар* (16), *йўлчи* (*йўловчи пасса-жир*) (68), *гурурнинг калтакланиши* (57). Уларнинг бир қисми Чўлпон, яна бир қисми давр услубига хос бўлган лексик бирликлар сифатида қаралади.

Чўлпоннинг тилдан фойдаланишдаги ҳар бир ҳолатни маҳорат деб қабул қилиш ҳам адолатдан эмас. Баъзи ўринлардаги сўз қўллаш ҳаммага ҳам маъқул тушавермайди. Масалан, кечаси ухлай олмай ётган Зебининг аравакаш йигит Ўмасжонни ҳаёлига келтириб турган ҳолатини тасвирлаш жараёнида шундай дейилади: *У ҳам кўкдаги ойга қараб ердаги “той”ни ўйлар ва юзлари анордай қизарарди* (27). Ҳарқалай, ойнинг ёруғида юзнинг анордай қизаришини кўриб бўлмайди, уни фақат ҳаёлда тасаввур этиш мумкин.

Ўша жойда мана бу гап ҳам бор: *Шу топда қишлоқнинг дарбадар итлари авжга келган, ҳар томондан ҳуришлари юксаларди...* (27). Юксалиш сўзи, назаримизда, ижобий оттенкали. Уни “дарбадар итлар”нинг овозига нисбатан қўллаш маъқул эмас. *Уч овозлик қизга яна бир нечтаси қўшилиб ялла оҳанги кўкларга кўтарилгандан кейин* (31) деб ёзади адиб. Учта овози бор бир қизми ёки овози яхши уч қизми? Ўқувчига гапдан бу нарса тушунарли эмас. *Холмат ҳам йигитчага шайтон қараш билан қаради* (34), *Шунинг учун дарров ўртоғидан койиди* (77), *Ҳаммаси бир бало* (183), *Мингбоши ҳам хотинларидан қари* (238), *Унда-мунда якка-ярим кишиларнинг бўйинларини қуйи эгиб, фотиҳани кутганликлари кўринади* (258) сингари гапларда ҳам услубий ғализликлар се-

зилади: қараш билан қаради, ўртогидан койиди, кутганликлари кўринарди каби. Бало сўзи ҳам нотўғри қўлланган. Ёзувчининг ҳаммаси бир гўр демоқчи эканлиги матндан маълум бўлиб турибди. Чўлпон Акбарали мингбошининг қари эканлигини эмас, балки хотинларидан ёши катта эканлигини таъкидламоқчи бўлган. Юқоридаги гапдан эса мингбошининг ҳамма хотинлари қари, мингбоши эса улардан ҳам қари, деган маъно англашилиб қолган.

Роман тили хусусида олиб борган кузатишларимиз Чўлпон услуби ҳақида баъзи бир жузъий хулосалар чиқаришимизга имкон беради.

Матнда узундан-узоқ, тафсилотли жумлалар кам. Гаплар қисқа. Кенг мазмун сиқиж жумлаларда бериб борилади. Муҳим ҳисобланган фикрлар, жиҳатлар сўзлар, бирикмалар, гаплар воқеасида такрорланади. Такрорланган бўлаклар кўпинча риторик сўроқлар ёки риторик ундовлар шаклида бўлади. Муҳим ҳисобланган ҳолатларга урғу беришнинг яна бир йўлидан – киритма бўлақлардан ҳам дурустгина фойдаланилган.

Чўлпон матнида *голибо* (134,139), *ҳоланки* (139) сингари табиатида баднийлик бўлган сўзлар кам. У, асосан, бу маъсулиятни оддий сўзларга ва гап қурилишига юклайди, шу билан муваффақият қозонади. Шунинг учун ёзувчи ўхшатишлари бетакрор, синонимлари имконияти кенг, устама – стилистик маънолар кучли. Уларнинг қўлланилишида Чўлпонга хос оддийлик ва эркинлик сезилади.

Баёнда силлиқлик бор. Ифодалар асосан енгил юмор билан ҳикоя қилинади, зарур бўлгандагина улар пичинг ёки кинояга айланади.

Романдан тил тарихи учун ҳам, диалектология учун ҳам материал сифатида фойдаланса бўлади. Ундаги лугатларда учрамайдиган кўплаб сўзлар бу фикрни тасдиқлайди.

Албатта, биз Чўлпон қаламигагина мансуб деб кўрсатган айрим лисоний ифодалар унинг замондошлари бўлган адиблар ижодида ҳам учраб қолиши мумкин. Шундай бўлганда ҳам унчалик катта хатога йўл қўймаган бўламыз. Буларни яна ҳам аниқлаштириш учун қатор шоир ва ёзувчилар асарлари тилини қиёсий таҳлил қилишимиз зарур бўлади. Бу эса галдаги вазифалардандир.

Таъкидлаш лозимки, Чўлпон ижодига муносабат билдириш

адабий танқидчиликда 20-йиллардаёқ бошланган эди. Зариф Баширий, Вауд Маҳмуд, Абдурахмон Саъдий, Олим Шарофидинов, Олим Усмонларнинг “Қизил Ўзбекистон”, “Зарафшон” газеталари саҳифаларида эълон қилинган мақолаларини эслайлик. Бу ишларда адиб ижодининг, асосан, ғоявий хусусиятлари тўғрисида фикрлар билидириш жараёнида бадиий тил ва услуб масалаларига ҳам тўхталиб ўтилган. “Бу кунги ўзбек адабий тили, – деб ёзади Олим Шарофидинов, – шубҳасиз, Чўлпон тилидир. Бутун адабий ёшлик унинг тилини борар ўрناق танийдир. Унга тақлид қиладир”³. Танқидчининг Чўлпон ижодига, унинг адиб сифатидаги шахсига баҳо беришда қанчалик адашганлигидан қатъи назар, ушбу ҳолисона эътирофни қайд этиш ҳам ўринли бўлади.

Аmmo яна шу нарсани айтиб ўтиш ҳам адолатдан бўладики, чўлпоншуносликдаги тил ва услуб муаммоларини чинакамига тадқиқ этиш миллий истиқлол шарофати билан энди бошланди. Бу орада амалга оширилиши лозим бўлган улкан вазифаларни ҳам тасаввур қилиб турибмиз.

Энг аввало, ёзувчининг тили ва услубини ўрганишга оид катта-кичик ҳажмдаги асарлар тўпланмоғи ҳамда улар ёзилган даврларни, бадиий ва илмий ижоддаги турли тарафкашликларни ҳисобга олган ҳолда ҳолисона ўрганилмоғи лозим. Чўлпон ижодининг тил жиҳатларини ўрганишдаги бўшлиқ балки бу қадар катта эмасдир.

Унинг кейинги йилларда нашр қилинган асарлари асосида турли типдаги лугатлар, масалан, адиб ижодига очқич вазифасини ўтовчи сўзлик, частотали ва изоҳли лугатлар тузиш мақсадга мувофиқ бўларди. Шундай қилинса, бу нафақат унинг тил билиш ва унинг бадиий тасвир воситаларидан фойдаланиш даражасини, шу билан бирга, она тилимизнинг 20–30-йиллардаги ҳолатини, мавқеини белгилловчи омилларни ва унинг тараққиётига буюк ижод соҳибининг қўшган ҳиссасини ҳам билиш баҳтига муяссар бўлар эдик.

Чўлпон асарларининг тили ва услуби жанрлар – назмий, насрий ва драматик йўналишларда ҳамда яхлит ҳолда ўрганилиши албатта лозим. Шундагина биз нафақат Чўлпон, балки яшаган

³ Парча Озод Шарафидиновнинг «Чўлпонни англаш» китобидан олинди. 10-бет.

даври адабиётининг услубий йўналишлари ҳақида ҳам маълумотга эга бўламиз. Шунингдек, улкан сўз санъаткорининг ҳаётбахш адабий анъаналаридан, ўлмас поэтик санъатлардан нечоғлик бахраманда бўлганлик даражасини белгилаш ҳамда замондошларини салафлари билан қиёслаш имконияти пайдо бўлар эди.

Тилшунос тадқиқотчиларимиз олдида, хусусан чўлпоншуносликда ана шундай олижаноб вазифалар турибди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романининг тили мисолида): Филол.фан.номз. ... дис.автореф. Тошкент, 2000.
2. Мамажонов С. Бизнинг Чўлпон. Тошкент: Ёзувчи, 1997. – 64 бет.
3. Нематова Д. С. Чўлпон публицистик асарларининг лингвистик таҳлили: Филол.фан.номз. ... дис.автореф. Тошкент, 2004. – 24 бет.
4. Рўзимухаммад Б. Чўлпон – тонг юлдузи демак. Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 72 бет.
5. Чўлпон. Адабиёт надир? Тошкент: Чўлпон, 1994. – 240 бет.
6. Шарфиддинов О. Чўлпонни англаш. Тошкент: Ёзувчи, 1994. – 48 бет.
7. Қуронов Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 80 бет.

М. Исмоилова

Доцент, Мирзо Улуғбек но-
мидаги Ўзбекистон Миллий
университети

УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ

Ўзбек шеърятни осмонида ёрқин юлдуздек, кўзни қамаштирувчи чақмоқдек пайдо бўлган Усмон Носир оташин шеърлар яратган шоирдир. Наманган шахрининг оддий оилаларидан бирида дунёга келган Усмоннинг вужуди кичкинагина кулбасига сиғса-да, унинг руҳи кенг жаҳонга сиғмайдиган даражада юксак эди.

Оловдай шўх, яшиндай шиддатли ва тиниб-тинчимас Усмон маҳалласидаги бошланғич мактабда ўртоқларидан яхши ўқиди. Оиласи Қўқон шахрига кўчиб келгач, уни ётоқмактаб (интернат)га беришади. Бу ерда бўлажак шоир ҳамма қатори ўқишдан ташқари, рус тилини пухта ўзлаштиради. Бошлаган ишини охирига етказмай қўймайдиган Усмон қисқа вақтда рус тилини шунчалар пухта ўргандики, ушбу тил орқали Оврупа адабиётининг сара асарлари билан деярли тўлиқ танишиб чиқиш имконига эга бўлди. Мазкур ҳолат унинг ижодий қиёфаси шаклланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатди. Бу даврда жаҳон адабиёти намуналарини шу қадар пухта биладиган бошқа ўзбек адибини топиш мумкин эмасди.

Чинакам шоир башоратчи бўлади. Шундай хусусиятга эга Усмон Носир фурсат кутмай “селдай келувчи”, шоирнинг ҳимоясиз қалбини “жаллоддек тилувчи” илҳомнинг зарби ўзини қачондир хароб қилишини биледи. Билади-ю, ўзини сақлашга уринмайди. Чунки катта истеъдод катта муҳаббатни, катта муҳаббат эса катта жасоратни талаб этади. Башоратчи шоир дейди: *“Илҳомимнинг вақти йўқ селдай*

келади, Жаллоддек раҳм этмай дилни тилади. Аёндир бир кунни айлайди хароб...”

Уни, аввал Тошкент, сўнг Магадан, Кемерово қамоқларида инсон тасаввурига сифмас усуллар билан қийнашди. Шунда ҳам шоир ўзлигига содиқ қолди. Адоқсиз қийноқлар, одам зоти чидаб бўлмайдиган шароит, тутқинлик азоби уни ўттиз икки ёшида ҳаётдан олиб кетди.

Ватан ва ватандошларини чинакамига суйган шоир бегона юртда бегона кишилар орасида ўлди ва бегона қабрга қўйилди. Айтилганидай, ҳақиқий шоир башоратчи бўлади:

Баргдек узилиб кетсам,
Унутмас мени боғим,
Шеърларим янграб қолур,
Бир умрга ўлмайман.

Башоратчи шоирнинг жисмини миллат душманлари қора ерга тиққан бўлсалар-да, унинг жарангдор шеърятини, озодликка чорловчи эркин инсоний руҳини йўқота олмадилар. Токи дунёда ҳақиқатга ташна, гўзал сўзга интиқ, эрка чанқоқ ўзбек бор экан Усмон Носир шеърятининг умри боқийдир.

Усмон Носир 1937 йилгача, бор-йўғи йигирма беш ёшигача ижод қилди. Лекин у шу қисқа давр ичида кишини ҳайратга туширадиган даражада кўп иш қилишга улгурди. Бу даврда у беш шеърый тўплам, икки дoston, бир драма ёзди. Пушкиннинг “Боғчасарой фонтани”, Лермонтовнинг “Иблис” поэмаларини ўзбек тилига бекиёс гўзал тарзда таржима қилди. Айни вақтда, Самарқанд педагогика академиясида ҳам ўқиди. Бир неча марта Россия ва Кавказ бўйлаб сафарларга чиқди.

Усмон Носирнинг фавқулодда кучли истеъдоди, ўзидан кечиш даражасига етган меҳнатқашлиги, буюк хотира кучи ёшгина йигитга қисқа вақт ичида шу қадар кўп иш қилиш имконини берди. Усмон Носир фавқулодда кучли хотирага эга бўлган. Ўзининг барча шеърларини ёд билишдан ташқари, таржима қилган асарларини ҳам сўзма-сўз хотирида сақлаган. Усмон Носир “Демон” поэмасининг таржимасини тугатиб, таҳририятга олиб бораётганда, нимадир бўлиб, йўлда қўлёзма йўқолади. Таҳририятга келгач, Лермонтовнинг каттагина дос-

тонини бошдан-оёқ ёддан айтиб туради. Машинкачи қиз эса, шоша-пиша ёзиб олади.

Шахсиятига хос мағрурлик, қайсарлик, айна пайтда, мислсиз меҳнаткашлик, бўйсунмаслик, тенгсиз кучли хотира тинимсиз ўқиб ўрганиш стихияси, ростгўйлик сингари жиҳатлар шоир ижодининг ўзига хослигини белгилайди. Усмон Носиргача бўлган ўзбек шеърлятида сокинлик, андиша, энг пўртанали руҳий ҳолатларни ҳам имкон қадар вазминлик билан ифода этишга уриниш устувор эди. Ёш шоир бу анъаналар ёнига Европа адабиётидаги очиқликни, шиддатни, туйғулар силсиласи, ҳиссиётлар долғасини тизгинламасликни олиб кирди.

Усмон Носир шеърляти – образли шеърлят. Унинг шеърлярини англамоқ, улардаги гўзаллик туйғуларидан баҳраманд бўлмоқ, шоирнинг ҳолату кайфиятини тушунмоқ учун у яратган тимсоллар оламига яқинлаша билмоқ керак. Шоирнинг “Юрак” шеърини маиший газ билан ўлчаб бўлмайди. Уни шу вақтга қадар одатланганимиз усул билан таҳлил этиш асло мумкин эмас. “Юрак, сенсан менинг созим, тилимни найга жўр этдинг. Кўзимга ойни беркитдинг, Юрак, сенсан ишқибозим”. Ўз юрагини соз деб таърифлашнинг ўзи кутилмаган образ яратиш йўлидаги биринчи қадам. Шоирнинг юраги – сози унинг тилини найга жўр этди. Нега? Ахир юракнинг ўзи соз эди-ку? Нега “тилимни найга жўр этдинг” тарзида яна унга хитоб қилинмоқда? Нима учун айнан найга жўр этилди экан тил?

Шеърхонни бу хилдаги фавқулодда образлар занжири шошириб қўяди, уни қўлланаётган ташбиҳларнинг тагига етишга ундайди. Киши ўзида халқининг бадий тафаккури тажрибасига мурожаат қилиш, ундаги тушунчалар тарихи билан шуғулланиш эҳтиёжини сезади. Шарқ шеърлятида най дард тимсоли. Дард эса чинакам шоирга ҳамиша хос сифат. Китобхон икки мисрага бўлинган еттитагина сўзга яширинган ана шу маънолардан ва бу маънолар замиридаги гўзалликдан хабардор бўлиш учун ақлини ҳам, туйғуларини ҳам бирмунча зўриқтиради. Натижада, ниманидир илғайди. Бу йўл билан эришилган эстетик самара эса, нутилмайди.

Келтирилган шеърлий парчанинг учинчи “Кўзимга ойни беркитдинг” мисраси мутлақо тушунарсизга ўхшайди. Уни

қандай талқин этиш мумкин? Ойни ҳам кўзга яшириб бўлади-ми ҳеч замонда? Рўзғорбоп тўпори мантиқ шундай тўхтамга келади ва ўзича ҳақ бўлади. Аммо шоирнинг чинакам шеъри тўпори мантиқ даражасига тушмайди. Атрофга бепарво қарай олмагани учун ҳам шоирнинг ҳамиша уйғоқ кўзлари бутун коинотга ҳайрат билан тикилади. Унинг бу ҳолатга тушувига созга айланган юраги сабабчи. Шоирнинг қорачиқларига етти қават еру, олти қават осмон жо бўлган. Шулар қатори осмондаги Ой ҳам ўрнашган. Нега энди ой шоирнинг кўзига беркинган? Чунки Чиқиш шеърияти учун ой – гўзаллик тимсоли. Ўз қаърига ойни жойлай олган кўз олам гўзалликларига бепарво бўла олмайди. Уни кўради, ундан ҳайратга тушади, лаззат олади. Шоирнинг асаб толалари яланғоч, туйғулари селдай оқиб келадиган, қалби ўз бағрига бутун олам ташвишу қувончини жойлай оладиган даражада нотинч, аммо шундай юрак сиғиши керак бўлган кўкраги оддий инсонларники сингари. Шу боис шоирнинг ўз юрагига қарата қилган хитобида мантиқ бор:

Сенга тор келди бу кўкрак,
Севинчинг тошди қирғоқдан.
Тилим чарчар, ажаб, гоҳи
Сени таржима қилмоқдан.

Шоирона юрак туядиган ҳислар шу қадар мўл, шоирона кўз кўрадиган нарсалар шунчалар кўпки, уларни шеъриятнинг тилига таржима қилавериш, уларга назм либосини кийдиравериш, гўзаллигини бор овозда куйлайвериш, лирик қаҳрамоннинг тили чарчаб қолади.

Шоир ўз юрагининг безовталигидан, тиним билмаслигидан, таъсирчанлигидан норози эмас. Унинг вужуди тинимсиз ҳаракатни истайди. Чунки у ҳаракат ҳаёт эканлигини, безовталик тирикликдан нишона эканлигини яхши англайди. Шу боис юрагига “*Сен, эй, сен – ўйноқи дилбар...*” дея мурожаат этади ва унга: “*Тўлиб, қайна, тошиб ўйна, Тирикман, куйла борингни*”, – тарзида изн беради.

“Юрак” шеърининг учинчи бандидаги “ўйноқи дилбар” образли ифодаси шеърхоннинг эътиборини тортади. Безовталаниб, ҳаётдаги ҳар бир ўзгаришга муносабат билдирадиган, фақат эзгуликни истайдиган, асло тек турмайдиган юракни одамзот

деб аталмиш қавмнинг қайси бирига ўхшатган маъқул? Шоирнинг доҳиёна ҳаёлоти жуда асосли тарзда юракни ўйноқи дилбарга қиёслаш кераклигини айтади. Юракнинг эзгу туйғуларга ёрлиги, гўзаллиги дилбарга ўхшатиб, безовталиги унинг ўйноқилигига қиёсланади. Қўйилиб келаётган илҳом маҳсули бўлмиш мисралардаги поэтик унсурларнинг бу қадар мантиқли экани кишини ҳайратга солади.

Шоир ўз шеърларининг ҳақиқий баҳосини билади. “Яна шеъримга” асарида яратиларининг камолдан кўнгли хотиржам, етуклигидан ғурурга тўлган ижодкорнинг сезимлари, кечинмалари ифода этилади. Шоирнинг шеърларида куйланган туйғулар энг сара боғлардаги энг сара гуллардан ҳам гўзалроқдир. Шу боис агар бу битикларда ифодаланган кутлуғ туйғулар гўзаллик маскани бўлган гулбоққа киргудай бўлса, чечаклар шармандаликка маҳкумдир. Шоир ўз шеърлари покиза ва нафис туйғуларнинг ифодаси эканини жуда яхши билади.

Шоир назарида, шеър унинг хусусий иши эмас. Ҳақиқий шеърнинг ўз мустақил умри бор. Яратилган шеър шоирнинг ихтиёридан ташқарида ҳаракат қилади, ҳаёт кечиради, таъсир кўрсатади. Шу боис у ўзига хос “ҳаёт шахси”! Шеърсиз умр шоир учун жонсиз танага эга бўлишдай гап. Шу сабабли ҳам Усмон Носир “Жоним каби яшайсан манда” сатрларини ёзганда, асло маҳобат қилмаган.

Мазкур шеърнинг иккинчи банди шоир ижоди учун ғоят характерли ҳолатни акс эттирган. Шоир шеърига қарата: “Юрагимнинг дарди – нақшисан, Қилолмайман сени ҳеч канда” дейди! У шеър ёзмасликнинг иложини қилолмаётир. Ҳамма замонда ҳам чин шеърни ёзиш жонни қийноққа қўйишдир. Лекин тўлиқиб кетган юракни бўшатмасликнинг, шоирона туйғуларни қоғозга туширмасликнинг ҳам имкони йўқ. Нафас олмасликнинг иложи йўқлиги каби. Ўйламаслик имконсиз бўлгани сингари.

Усмон Носир шеърлари шунчаки қофияли тизмалар эмас, балки юрагининг чин дардлари. Бу дард шоир қалбига нақшдай ўйилган. Унинг вужудини ишқ ўти қамраб олган. Эрк ишқи, Ватан ишқи, Ҳақиқат ишқи шоир қалбини куйдирмоқда. Шеърлари ана шу куйган қалб дардларининг қоғозга тушган нақшлари – ифодалари. Уларнинг яхшилиги ҳам дард ифода-

си эканлигида: “Дардимсанки, шеърим яхшисан”. Ўзини Ишққа бахшида қилган, умрини борича Ҳақиқат йўлига тиккан шоиргина: “бутун умрим сенинг бўйнингда”, – дея хитоб қила олади. Шоир шеърига – дардининг чин ифодасига Лайлисига содиқ Мажнундай вафодор. Шунинг учун ҳам бу йўлда чекилган ҳар қандай азиятга тайёр: “Саҳарда қон тупирсам, майли. Мен – Мажнунман шеърим, сен – Лайли”. Ҳақиқий ишқ аҳлигина шундай журъатга қобил бўлади.

Шоирнинг “Монолог”, “Нил ва Рим”, “Ёшлик” сингари шеърлари ҳам бадий баркамоллиги, асримиз одамининг туйғуларини ифода этиши билан туркий шеърятнинг қадри йўқолмас бойликларидан ҳисобланади.

“Нил ва Рим” шеърисидаги “Яраланган қанотдай оғир. Ўй босади. Юрагимда гўё сел ёғир” ташбиҳи натижасида эришилган бадий натижа ҳақида фикр юритиш киши руқиятини юксалтиради. Ўқувчи ўз тасавурида ушбу шеърининг парчадаги биринчи нуқтани олиб ташласа, тамомила ўзгача бадий эффект ҳосил бўлиши мумкинлигини сезади. Нуқталардан биттасини олиб ташлаб, уч гапни “Яраланган қанотдай оғир ўй босади. Юрагимда гўё сел ёғир” шаклида иккитага келтириш мумкинлиги реципиентни истеъмолчидан ижодкорга кўтаради. Шоир XX асрнинг олис 30- йилларидаёқ бадий асарга ижодий муносабат зарурлигини ҳисобга ола билган. Шеърисидаги: “Чирогимга парвонадек урилар йиллар. Тўрт атрофим тўлиб кетар куйган қанотга...” сатрлари шеърхонга асар моҳиятини теранроқ туйиш имконини беради. Ўтган йилларни парвонанинг чироққа урилиб куйган ва чироқ атрофида тахланиб ётган қаноти тарзида тасаввур қилиш киши ҳиссий идрокини жўштириб юборади. Истеъдод қудрати тасаввур қилиш мумкин бўлмаган ўта мавҳум тушунчани киши кўз олдида ўта моддий тарзда гавдалантиришни удалайди. Шеърининг: “Сариқ қумлар орасидан қон рангли қуёш Кўтарилар. Нил оқадир – қулар тўккан ёш” мисраларида ранглар жилосининг тасвири ўқувчида кузатувчанлик пайдо қилади ва кишига бадий сўз товланишларини нозик сезиш кўникмаси шаклланишига сабаб бўлади. Қум рангининг сариқлиги, қуёш тусининг қизиллигига зид қўйилиши ва қулар тўккан ёш дарё бўлиб оқишининг уларга ёндош берилиши ўқувчи бадий тафаккурини юксалтиради. Биринчи сатр

охирида келиши керак бўлган сўзнинг иккинчи мисра бошидан ўрин олганлиги натижасида поэтик инверсиянинг имконияти ва шеърнинг таъсир кучи ошади. Кишининг этини жунжиктирадиган: “Эрки қулфдир ҳаёти қулф, бор худолар қулф” ёки “Кўзида кўз йўқ, белида бел йўқ, ҳайҳот!” сатрлари асарнинг бадиий таъсир қудратини янада юксалтиради. Шеърда қулларга нисбатан ишлатилган: “Ботаётган қуёш каби рангида қон йўқ” ўхшатиши шеърхонни сескантиради ва тасвирланаётган образга эпик кўлам бахш этади.

Усмон Носир йирик поэтик жанрларда ҳам маҳоратнинг баланд даражаларига чиқа олган шоирдир. 1933 йилда яратилган “Норбўта” достонида йирик поэтик характер яратишга илк бор уринди. Шу вақтга қадар лирик кайфиятларни, кучли руҳий тўлғонишларни қуйлаган ва ҳиссиётни ифодалашда чегара билмай, ҳеч қандай қолипни тан олмаган шоирга энди туйғуларини муайян даражада жиловлаши, эътиборни қаҳрамон ҳолатининг ҳаётий асосини тасвирашга қаратиши зарур бўлди. Шоир холис тасвир усулидан фойдаланишга, қаҳрамонлар руҳий ҳолатини бевосита эмас, манзара воситасида беришга уринади: “Қиш. Изгирик елар беқарор, Туннинг сочи тўзиган, бесар”. Шу тариқа Норбўта ва Сарварнинг иложсиз вазият туфайли тушган ҳолатлари холислик билан ғоят ишонарли кўрсатилади. Мураккаб вазият туфайли Норбўта табиатида рўй берган ўзгаришлар, Сарварнинг тортинчоқ ва мунислиги сингари жиҳатлар У. Носирнинг моҳир дostonна-вис ҳам эканлигини кўрсатади:

Не хил яшаш, қандай жон бериш,
 Ҳаёт шарти! Билмакка тириш!
 Ўлим гоҳо зафар келтирар.

каби мисраларда фикри уйғонган, кўнгли буюрганини бажаришга тутинган қаҳрамон ҳолати ёрқин акс эттирилган.

Шоирнинг “Нахшон” достони воқеалари ўзбек ҳаётидан олинмаган. Бу асарда эпик кўлам лирик мусиқаворлик билан аралаш келади. У.Носир дostonда тасвир воситаларидан жуда ўринли фойдалана билади. Чунончи, бир ўринда ғоят қуюқ ташбиҳ келтирадими, у бевосита асар қаҳрамони Нахшоннинг нечоғлик гўзаллигини аглайтиш воситаси ҳам бўлиб келади:

ЖАБРДИЙДА ЁЗУВЧИЛАР АДАБИЙ МЕРОСИ МУСТАҚИЛЛИК ХИЗМАТИДА

“Арзирди фалакни этсам ҳадя, афсус... Фазо ҳали менга қул эмас...”
Бутун асар мобайнида муаллиф ўқувчи билан бевосита сўзлашишга, ҳиссиёту ўйлари билан ўртоқлашишга интилади. Бу ҳол дostonнинг таъсирчанлигини оширади, унга лирик ширадорлик бахш этади.

Усмон Носир ижоди XX аср ўзбек адабиётидаги ўзига хос ҳодиса бўлди.

Р.Раҳимов

Доцент, Андижон машинасоз-
лик институти

Ш.Тошпўлатов

Талаба, Андижон машинасоз-
лик институти

ЎЗБЕК МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИ АСАРЛАРИДАГИ ИҚТИСОДИЙ ҲОЯЛАРНИНГ БУГУНГИ БАРКАМОЛ АВЛОДНИ ТАРБИЯЛАШДАГИ АҲАМИЯТИ

Мамлакатимиз кенг қамровли, ўзгаришларга бой, тарихий ва яратувчанлик даврини бошидан кечирмоқда. Бу давр иқтисодий муносабатлар тизимига, кўп укладли иқтисодиётга асосланган, мустақил миллий иқтисодиётни барпо этиш даври деб ҳаққоний баҳоланмоқда. Бозор муносабатларини такомиллаштириш зарурияти тамомла янгича иқтисодий фикрлашни шакллантиришни ғоят долзарб вазифага айлантириб қўйди. Шунинг учун Президентимиз И.А.Каримов “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида” номли асарида бу масалани иқтисодиётни ислоҳ қилиш соҳасида стратегик мақсадлардан бири деб таъкидлаб, қуйидагиларни ёзади: “Кишиларда янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш, уларнинг дунёқарашини ўзгартириш, ҳар бир кишига ўз меҳнатини сарфлаш соҳаси ва шаклларини мустақил белгилаш имконини бериш керак”¹.

Янгича иқтисодий тафаккурни шакллантиришда ўзбек халқига ўрганиш учун арзигулик илмий асослар мавжуд. Яъни, жадидларнинг илмий меросидан миллий истиқдолни мустаҳкамлаш, иқтисодиётимизни равнақ топтириш, халқимизнинг янги жамият қуриш йўлидаги вазифаларни амалга оширишда йўриқнома сифатида фойдаланиш мумкин.

¹ И с л о м К а р и м о в. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент: Ўзбекистон, 1995. 18-бет.

Президентимиз И.А.Каримов ўз асарларида фидойи жа-
дидларимиз ҳаёти биз учун ўрнак, ёшларни истиқлол, ватан-
парварлик, миллатпарварлик, инсонпарварлик руҳида тарбия-
лашда муҳим аҳамиятга эгаллиги, уларнинг босиб ўтган кураш
йўлини ўрганиш бугунги тараққиётимиз учун бебаҳо манба
бўлиб хизмат қилишига эътиборни қаратиб, "...чоризм мустамла-
каси даврида маърифат ғоясини баланд кўтариб чиққан жаҳид
боболаримизнинг фаолияти бунга яна бир ёрқин мисол бўла
олади. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори, Абдулла Авло-
ний, Исҳоқхон Иброт, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий,
Абдулҳамид Чўпон каби юзлаб маърифатпарвар, фидойи инсон-
ларнинг ўз шахсий манфаати, ҳузур-ҳаловатидан кечи-
б, эл-улус манфаати, юртимизни тараққий топтириш мақсадида амалга
оширган эзгу ишлари авлодлар хотирасидан асло ўчмайди"², –
деб ёзади.

Жаҳидчилик ҳаракати миллий мафкура, миллий ғоя, миллий
иқтисодиётнинг шаклланиш тарихини ўрганишда муҳим илмий
манбалардан биридир. Шу нуқтаи назардан мустақиллигимиз
фидойилари бўлган жаҳидларнинг иқтисодий меросини ўрга-
ниш бугунги кунда катта аҳамиятга эгадир. Жаҳидлар давлат,
тузум, бошқарувни ўша давр муҳитидаги иқтисодий ҳаётни
ислоҳ этиш ва миллатни ривожлантириш орқали, умуман жа-
миятни янги тараққиёт босқичига олиб чиқишни ўлкада бозор
иқтисодиётини яратиш ҳамда жаҳон мамлакатлари билан ин-
теграциялашуви масалаларини мақсад қилиб қўйган ғояларни
ишлаб чиқдилар. Бундай инқилобий ўзгаришларнинг аниқ
амалий тадбирларини ўзида мужассамлаштирган илмий кон-
цепция яратдилар. Улар жаҳон цивилизациясида катта роль
ўйнаган Туркистондек улкан тарихий бир маконда, кўп асрлар
давом этиб келган ҳаётнинг Шарқона тарзини сақлаган ҳолда,
уни Европа тараққиёти натижалари билан бойитишни кўзлаган
фикрларни илгари сурган эдилар. Шунингдек, улар XX аср бо-
шидан янгича яшамокни вужудга келтириш усулларини излади-
лар ва истибдо шароитида ўз тақдирини ўзи белгилаш йўлида
курашга киришиши кераклигини уқтирган эдилар. Жаҳидлар
миллий истиқлолга эришишнинг нафақат сиёсий асосларини,
балки унинг иқтисодий омилларини ҳам теран англаб етдилар.

² И с л о м К а р и м о в. Юксак маънавият – энгилмас куч. Тошкент: Маъ-
навият, 2008. 49-бет.

Жадидлар ўзларининг асосий эътиборларини миллатнинг маърифатли, ўқимишли, билимдон ва касб-хунарли бўлишига қаратиб, уни дунёнинг илғор миллати бўлишига чақирдилар, акс ҳолда, абадий қолақлик исканжасида қолишлари мумкинлиги ҳақида қайғурдилар.

Жадидлар ўлкада биринчилардан бўлиб чоризм ҳукмронлиги шароитида саноат инфратузилиши ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш бирёқлама характерга эга бўлганлигини, мустамлакачилик тартиблари оғир оқибатларга олиб келганлигини кўрсатиб бердилар. Улар “Ойна”, “Ал-ислоҳ”, “Ал-изоҳ” журналлари, “Турон”, “Нажот”, “Кенгаш”, “Хуррият” ва бошқа газеталарда эълон қилинган мақолаларида чоризм ҳукмронлиги даврида маҳаллий халқларнинг оғир аҳволини, уларнинг миллий манфаатлари эътиборга олинмаганликларини кўрсатишиб, давлат мустақиллиги, маориф ва маданият соҳаларида жиддий ижтимоий-сиёсий талаблар билан чиқдилар. Жумладан, жадидлар ҳаракатининг таниқли арбоблари М.Бехбудий, А.Фитрат, Ф.Хўжаев, А.Чўлпон А.Авлоний, С.Миржалилов, О.Маҳмудов ва бошқалар ўз мақолаларида чоризм мустабид ҳокимияти ўлканинг иқтисодий аҳволини оғирлаштириб, маҳаллий халқларнинг миллий қадр-қимматлари ерга урилганлигини изтироб билан кўрсатиб ўтдилар.

Табиики, жадидлар Туркистонни иқтисодий ривожланган, қудратли давлат сифатида кўришни истарлар. Улар ўзларининг иқтисодий ғояларини ҳам ишлаб чиққан эдилар. Жадидлар иқтисодий ғоялари марказида иқтисод илмини ўрганиш зарурлиги, ихрож ва аъмол саноати, ижтимоий-иқтисодий ислохотлар масаласи, иқтисодиётга хорижий сармояларни, илғор техника ва технологияларни жалб этиш, Туркистонда банклар фаолиятининг ўрни ва аҳамияти, савдо-тижорат ишларини илмий асосга қуриш, тадбиркорлик, аграр иқтисодиёт самарадорлигини ошириш масалалари муҳим ўрин тутди. Жадидлар, яъни янгилик тарафдорлари маърифат ва илм тизимида иқтисод илмининг миллат равнақи учун аҳамияти алоҳида эканлигини қайта-қайта таъкидлаганлар. Жадидларнинг етук арбобларидан бири Абдула Авлоний бу ҳақда шундай деган эди: “Иқтисод деб пул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмакни айтилуру. Мол қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни

келганда сўмни аямас. Саҳоватнинг зидди баҳиллик ўлдиғи каби иқтисоднинг зидди исрофдир...”³.

Келтирилган лавҳада жуда чуқур иқтисодий маъно яширинган: биринчидан, муаллиф пулни неъмат, яъни меҳнат билан яратилган маълум қиймат унинг ифодаси деган илмий фикрни билдиради; иккинчидан, пул тадбиркорни, ишбилармонни ёқтириши, фақат ана шундай кишилар қўлида пул, мол-дунё тўпланишини ўқтиради.

Ҳар замонда инсоннинг мақсади эркин ва фаровон яшашдир. Айниқса, “... бу замонда мақсадга етмак учун, – деб ёзади Абдулла Авлоний, – ўз миллатига хизмат қилмоқ мақбул бўлмак учун илм ва мол лозимдур. Оламдаги миллатларнинг ҳол ва қудратлари мол ва бойликлардандур. Ҳар ерда бой миллатлар оғир келуб, фақирларга енгил келуб қул ва асир бўлиб қоладур...”⁴.

Иқтисод илмидан боҳабар бўлган кишилар ҳар доим қиладиган сарф-харажатларининг самара беришини олдиндан ҳисоб-китоб қиладилар. Олим мисол келтириб айтадики, илмдан яхши хабардор бўлган америкалик ва европаликлар иқтисодий билимликлари туфайли тўқ, фаровон яшайдилар. У ёзган эди: “Боболаримизнинг бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар” замонлари ўтуб, ўрнига “билгон битар, билмаган йитар” замони келди. Америкаликлар бир дона буғдой экиб, йигирма қадоқ буғдой олулар. Европаликлар ўзимиздан олган беш тийинлик пахта-мизни кетуруб, ўзимизга 25 тийинга сотурублар”⁵.

Абдурауф Фитрат ҳам иқтисод илмини эгаллашга, ёшларимизни тижорат ва савдо ишларига ўқитишимиз лозимлигига даъват қилган эди. У ватандошларига, миллатдошларига мурожаат қилиб шундай деб ёзган эди: “Сизлар ўз фарзандларингизни тижорат мактабларига юбориб, савдо ишига ўқитингиз, чунки бегоналар (хорижий савдогарлар – муаллиф) тижорат илмидан хабардор. Сиз эса беҳабарсиз”⁶.

Юқоридаги таҳлиллар шундан далолат берадики, жадидлар

³ Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент, 1998. 37-бет.

⁴ Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент, 1967. 33–34-бетлар.

⁵ Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 1-жилд. 57–58-бетлар.

⁶ Фитрат А. Танланган асарлар. 1-жилд. Ҳинд сайёҳи баёноти. Тошкент, 2000. 167-бет.

Ватанимиз озодлиги ва мустақиллигининг моддий ва маънавий асосини яратиш, ана шу асосда миллатнинг ўз мустақиллиги учун курашини илмий даражага кўтариш мақсадини кўзлаганлар. Шунингдек, мулкдор бўлмоқ, миллий иқтисодиётни яратмоқ, миллат ва Ватан равнақини таъминламоқ учун иқтисод илмини эгаллаш долзарб масаладир. Бу масаланинг долзарблиги бизнинг бугунги бозор муносабатларини жадаллик билан шакллантираётган давримизда яққол кўзга ташланмоқда ва жадидаларни мазкур масаладаги илғор ғояларини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ўрганиш уни жамият, давлат ва миллат истиқболини яратишдаги ўзига хос манба сифатида қарашга ундайди.

Мамлакат иқтисодиётининг бозор муносабатларига ўтилиши табиий равишда иқтисодий тафаккурни бойитиш, янгича иқтисодий фикрлашни тақозо этади. Бундай шароитда одамларимизда, иқтисодиёт субъектларида, хусусан иқтисодиёт жабҳасида ишлаш учун тайёрланаётган мутахассисларда бозор иқтисодиёти илмини шакллантириш ва уларни миллий иқтисодий қадриятлар руҳида тарбиялашда жадидалар иқтисодий ғоялари ҳам катта аҳамиятга эга.

А.Юсупов

Андижанский государственный университет

ЛИТЕРАТУРА КАК ЗЕРКАЛО ИСТОРИИ НА ПРИМЕРЕ ПОЭМЫ “РЕКВИЕМ” А.АХМАТОВОЙ

История и литература неразрывно связаны. Это истина. Художник слова – часть истории, её веха, нередко трагическое перепахуе... Писатели, поэты – летописцы истории.

После октябрьского переворота 1917 г. набирали обороты истребление свободной мысли, изгнание из страны неугодных, слежка, репрессии. Человек стал бесправным орудием насилия в руках большевиков, а государство – тоталитарным, характеризующимся полным контролем его над всеми сферами жизни общества. К 30-м годам XX в. вся страна приняла облик всеобщей казармы, где все регламентировалось: как жить, как трудиться, что говорить, о чём думать.

Тоталитарный режим Сталина оказался злым, свирепым, беспощадным: он раздавил оппозиционные группы внутри партии, уничтожил инакомыслящую интеллигенцию, разрушил мощный пласт национальной культуры, посадил за решетку сотни тысяч людей, организовал по всей стране для своих соотечественников исправительные трудовые лагеря (ГУЛАГ). Каждый, кто произносил слово протеста, знал, что обречён, и тем не менее люди шли на это. Как реакция на тоталитаризм сложилась литература, написанная кровью и продиктованная совестью.

О.Мандельштам, В.Шаламов, А.Солженицын, М.А.Булгаков, Б.П.Пастернак, А.Ахматова, Фитрат, А.Кадыри, Чулпан... Их произведения никак не вписывались в рамки социалистического реализма. “Архипелаг ГУЛАГ” А.Солженицына о трагических 30–40-х годах XX в. перевернул сознание народа, его понимание истории и современности.

Но первым, кто написал антисталинские стихи и прочитал

их не менее полутора десяткам людей, был О.Мандельштам. Это было в 1933 г. "Я этого не слышал, ты мне этого не читал..." – так открещивались те, кому поэт читал свои стихи.

Мы живём, под собою не чуя страны,
Наши речи за десять шагов не слышны ...

Эти строки из стихотворения, до определенного времени хранившегося в архивах органов госбезопасности, впервые напечатанного в 1963 г. на Западе, а в России – только в 1987-м. Мандельштам оказался инстинктивно прозорливее и мудрее многих, увидев антигуманную, антинародную сущность деятельности кремлевских властителей. Поэт оказался первым критиком режима – задолго до того, как это явление было обозначено историками.

"Реквием" А.Ахматовой – особое произведение в этом ряду. Возможно потому, что Ахматова одной из первых в литературе осознала и с величайшей художественной силой выразила исторический масштаб и значение происходивших событий. Она сама прошла через ужасы сталинских репрессий: был арестован и семнадцать месяцев провел в сталинских застенках сын Лев, под арестом находился её муж Пунин; погибли близкие и дорогие ей О.Мандельштам, Б.Пильяк. Эти события и легли в основу поэмы "Реквием".

Умение передать стиль и душу исторической эпохи – важнейшая составляющая ахматовского таланта. Лирический голос Ахматовой оказался в "Реквиеме" родственным большому кругу знакомых и незнакомых людей, страдания которых она озвучивает и поэтически усиливает как собственное. Чужое горе, ставшее своим. Своя беда, ставшая общей бедой:

Я была тогда с моим народом,
Там, где мой народ, к несчастью был ...

Тема сталинских репрессий зазвучала в стихах Ахматовой еще в 1935 г., когда первый раз был арестован ее муж Николай Пунин:

Уводили тебя на рассвете,
За тобой, как на выносе, шла ...

Эти строки позже войдут в поэму “Реквием”. Большая же часть стихов, составивших поэму, связана с арестом в 1938 г. сына Льва Гумилева, в то время студента Ленинградского университета¹, и арестами многих других ленинградцев. Боль за сына, за судьбы близких и далеких ей людей звучит в каждой строчке. Еще в 1940 г. в сборнике “Из шести книг” в журнале “Звезда” было напечатано стихотворение “Приговор” о горе матери, узнавшей о безжалостной расправе над ее единственным сыном:

И упало каменное слово
На мою, еще живую, грудь.

Чтобы замаскировать подлинный смысл этих пронзительных строк, Ахматова сняла название, а в журнальном варианте поставила заведомо неверную дату ее создания (1934). И стихотворение, которое являлось кульминацией тюремного цикла “Реквием”, было воспринято цензурой, как рассказ о любовной драме. Настоящая дата была восстановлена Ахматовой много позже. Только несколько самых верных, преданных друзей Ахматовой понимали подлинный смысл этого стихотворения, знали другие ее “крамольные строки, за любую из которых в те годы можно было заплатить свободой, а то и жизнью”.

“Время было апокалипсическое”, - писала позже об этом Ахматова, рассказывая, что, даже даря друзьям книги, некоторые не подписывала, так как в любой момент такая надпись могла стать уликой. В “Реквиеме” о тех страшных годах говорилось:

Звезды смерти стояли над нами,
И безвинная корчилась Русь
Под кровавыми сапогами
И под шинами черных “Маруш”.

Сохранить такие стихи в доме, где шел обыск за обыском, в городе, где одна квартира пустела за другой, можно было только одним способом: не доверять их бумаге, а держать в памяти.

Ахматова так и поступила. До 1962 г. она не заносила на бу-

¹ В последующем Л.Н.Гумилев становится одним из видных историков страны, перу которого принадлежат труды «Хунну», «Древние тюрки», «Древняя Русь и Великая степь», «В поисках вымышленного царства» и др.

магу ни одной подобной строки более, чем на несколько минут: иногда она записывала тот или иной фрагмент на клочок бумаги, чтобы познакомить с ним кого-то из ближайших и надежнейших друзей. Произносить вслух такие строки Ахматова не решалась: чувствовала, что и "у стен есть уши". После того, как безмолвный собеседник их запоминал, она сжигала бумагу:

... Я стихам не матерью –
Мачехой была,
Эх, бумага белая
Строчек ровный ряд!
Сколько раз глядела я,
Как они горят.

Среди нескольких надежных друзей, которым Ахматова доверила "Реквием", была писательница Лидия Чуковская. Она писала: "В тот день Анна Ахматова показала мне стихи из "Реквиема". Когда я запомнила все стихи, Анна Андреевна сожгла их в печке. "Это был обряд: рука, спичка, пепельница – обряд прекрасный и горестный". Но ведь "рукописи не горят". Они остаются не просто в памяти, они живут в душе, в сердце автора и читателей. Бьются, как живые создания и рвутся наружу. Но наружу – было нельзя..

В то время – было нельзя ...

В "Реквиеме" тогда было девять или десять стихотворений. Казалось бы, довольно разнотильные, они объединялись, прежде всего, тем, что все свидетельствуют не только о страданиях, но и о силе человеческого духа, о его победе. Ахматова как бы писала дневник, сначала свой, личный, затем общий. Небывалой стенограммой небывалой боли, страдания и горечи можно назвать этот ахматовский цикл. Стенограмма стенаний.... Лирика Ахматовой сродни драматургии. "Реквием" – тоже драматическая история. Масштабы трагедии заданы уже первыми строками, прозвучавшими в поэме: "Перед этим горем гнутся горы. Не течет великая река..." Первые строки – это знаки апокалипсического мира. На фоне этого – судьба, судьба не только одной женщины, но исковерканная судьба всего народа. Картины одна страшнее другой возникают при чтении поэмы. Вот "уводили тебя на рассвете..." А вот "трехсотая, с передачею, под Креста-

ми” стояла, прожигая новогодний лед горячей слезою. Вот “кидалась в ноги палачу” и ждала казни. А когда упало “каменное слово”, училась убивать в себе память, душу, училась жить снова. Несмотря на личное горе, она сумела подняться над личным и вобрать в себя горе других жен, матерей, трагедию целого поколения.

Стихи “Реквием” Анна Ахматова считала своими главными стихами, лучшим оправданием своего существования перед современниками и потомками. В финале поэмы, когда возникает традиционная для мировой поэзии тема памятника поэту, Ахматова пишет гордо и горько, что хотела бы иметь памятник не у моря, где родилась, не в Царскосельском саду, где подружилась с музой, а у той страшной стены, где стояла триста часов. Памятник у тюремной стены... Разумеется не себе, а всем матерям и сестрам, невинно замученным.

Поэма “Реквием” – это осуждение насилия над личностью, приговор любому тоталитарному режиму, который базируется на крови, страданиях, унижениях как отдельной личности, так и целого народа. Став жертвой такого режима, поэтесса взяла на себя право и обязанность говорить от имени пострадавшего многомиллионного народа. Но эта поэма – не только надгробный плач, но и суровое предостережение человечества.

“Реквием” – это заключительное обвинение по делу о страшных злодеяниях кровавой эпохи. Но предъявляет это обвинение не поэт, а время, и не возмездия требует Ахматова - она апеллирует к истории, в которой закрепляется память человечества.

“Реквием” – это обращение к поколению, желание не дать убаюкать свою память, ибо, не зная уроков прошлого и не поклонившись праху его жертв, мы не готовы к будущему. Не смещайте интересы с гражданской оси и не давайте невозмутимо-му спокойствию проникнуть в вас.

А голос поэта – и всегда голос всего народа.

М.Исмоилова

Мирзо Улуфбек номидаги
Ўзбекистон Миллий универ-
ситети

МУСТАМЛАКАЧИЛИК ДАВРИ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Миллий тарихимиз зарварақларидан шарафли саҳифалар билан бирга аянчли, шафқатсиз лавҳалар ҳам ўрин олган. Хусусан, Ўзбекистоннинг чор Россиясига қўшиб олиниш жараёни ва ўша пайтда диёримизда олиб борилган сиёсат фикримиз далилидир. Бу хусусда ўша давр ижодкорлари ўз асарларида тарихий қийматга эга маълумотларни қолдириб кетишган. Улар тарихни ортиқча бўёқларсиз, нотўғри талқинларсиз асл ҳолда ўрганиш имконини беради. Абдурашид қози Иброҳимов: “Тошқанд бундан ниҳоят қирқ йил муқаддам бир мусулмон мамлакати бўлиб, бугун Русиянинг бир вилояти ва умум Туркистон ҳам Фарғона ва Сирдарё вилоятларининг марказидир. Тошқанд хорижда бир шаҳар деб тасаввур қилинса ҳам, бу ерда у икки мамлакат каби икки даҳага бўлинган, бир шаҳар бўлгани ҳолда икки идорага бўлинур: яъни у Русия даҳаси, аҳли ислом даҳаси деб юритилур. Рус Тошқанда гоят тартибли бино ва савдо уйлари, текис уйлар, электр нурларида сайр қилиб юришлар Оврўпанинг бир намунасидир. Аммо ислом Тошқанди аксинча, бундан беш юз йил аввал қандай аҳволда бўлган бўлса, ҳамон ўша аҳволдадир. Илк баҳорда, баҳор охирида шаҳар ичидаги уйлардан пиёда юриб ўтишнинг ҳам иложи бўлмай қолади. Буни ҳатто сўз билан ҳам таърифлаб бўлмайди, чунки бу йўлларда фақат от-улов билангина юриш мумкин бўлиб қолади. Қолбуки, бир шаҳардир. Умум аҳолисининг асосий қисми мусулмонлардир. Даромад асосан мусулмон қисмидан олинур. Фақат христиан идораларига сарф қилинур. Ҳокимият қуввати русларда, мамлакат даромади ва ер эгалари ҳам улардир, рус қисмларидаги

йўллarga умумдаромадан пул ажратилади, аммо исломий қисмдагиларнинг йўллари нима бўлса бўлсин, бир сўм ҳам сарфланмайди: на бир текис йўл, бир чироқ бор, ҳеч вақо йўқ... Ҳақиқатни яна ҳам очиқ англамоқ учун бу ерда қуйидаги фикрни кўрайлик: Тошканд аҳолиси жами 200 000 киши ҳисобидан бўлиб, булардан 18%и христианлардир, бошқаси мусулмонлардир. Тошканд шаҳри идорасида жами 72 аъзодир, булардан 24 мусулмонлар, қолганлари христианлардир. Шу ҳолда инсонийлик ва тенглик, ўзаро муомала-муносабатлар қаерда қолди?"¹.

Юқоридаги парчадан кўринадики, Ўзбекистоннинг чор Россиясига "ўз ихтиёри" билан қўшилгани ва русларнинг маҳаллий аҳоли –туземецларга "оди" муносабати ҳақидаги салкам етмиш йиллик маълумот чўпқакдан бошқа нарса эмас экан. Русларнинг бутун этиборни ўзлари яшайдиган шаҳар қисмига қаратишлари бежиз эмасди. Зотан, инсон табиатига қулайликка, фароғатга интилиш хос. Руслар маҳаллий ҳокимият органларига қадар ўз одамларини жойлаштиришга уринишган ва бунга эришишганди. Бу, уларга вазиятни тўла бошқариш, ҳал қилувчи сўзни айтиш ҳуқуқини тақдим этиб, чекланмаган имкониятлар эшигини очарди.

А.Иброҳимов келтирган фактлардан ҳокимият жиловини умумий нуфуснинг 18 фоизинигина ташкил этган русларда эканлиги, маҳаллий аҳолининг давлат бюджетига тушажак даромади ва ҳосилдор лалми ерларга айнан уларнинг эга чиқиши гўёки "адолат ва тенглик ўрнатиш учун" келган чор Россиясининг асл ниятини ошкор этади.

Ўша давр ўзбек адабиётини миллий мустақиллик, ватан ва миллат эркинлиги учун қайғуриш ташкил қилган. Ижодкорларда ижтимоий-сиёсий ҳаёт таъсирида уйғонган туйғулар давр талотўпларида қайралиб, қуролга айланади. А. Иброҳимов бошлаган мавзу Ю. Баёний, К. Камий, И. Ибрatлар ижодида ҳам қаламга олинган. Бу жиҳатдан Баёнийнинг "Шажараи Хоразмшоҳий" асари тенгсиз аҳамиятга эга. Унда чор Россияси ва Кўктепа орасида бўлиб ўтган қонли жанг бутун даҳшатли тафсилотлари билан тасвирланган:

"Хотунлар ҳам чап қўлида боласи, ўнг қўлида тиғ билан Русия отлиқларига ҳамла қилар эдилар. Бир миқдор уруш бўлга-

¹ Addurasid Ibrahim. 20 asrin baslanında islam dunyasi va Japonyada Islamiyat. Istanbul, 1987. S.37–38.

нидан сўнг, Русия аскарари голиб келиб, аларнинг ҳаммаларини тигу тўфанг билан қириб тамом этдилар. Баъзи заҳмдорлар ўлуқларнинг ораларида ўзларини ўлуқдек этиб ётмиш эдилар. Рус аскарари онларни кўриб, милтиқ ўқи билан оларни уриб қатл этдилар. Ул ҳолда 4 казак отли бир явмутнинг изидан етиб, ўртага олиб, ҳар тарафдан тиг урмоқ бошладилар. Ул явмутнинг қўлида ҳеч яроғ йўқ эди. Онга кўб заҳм урдилар. Қўлларидан ва тамоми баданидан қон оқиб борар эди. Явмут кўрди, булар они ўлдуурмоқчидурлар. Гайратга кириб, бир ҳамла қилиб, ул казакларнинг биридан қиличини қонтириб, қўлидан олди. Уч қилич билан ҳамул тўрт казак отлиқни қатл этди. Чун заҳмларидан кўб қон оқиб эрди, беҳол бўлиб йиқилиб қолди. Ул ҳолда икки казак отли бу аҳволда кўриб келиб, отиб ва тиг билан шаҳид этдилар”.

Мазкур маълумотлар билан танишиш бугунги кун қадрига етиш, мустақиллик шунчаки қўлга кириб қолмагани, қанчадан-қанча бегуноҳ эркесварлар қони, жони эвазига келганини англаш ва даврларни солиштириб, тўғри хулоса чиқариш имконини беради. Аслида, тинч ва осуда шароитда яшаётган ҳар бир ўзбек ўша мудҳиш жанг арафасида Скобелевнинг: “Тўкилган ҳар томчи рус қони учун душман қонини дарёдек оқизаман”, – деб мақтанганини; жон бераётган бир мулланинг: “8000 бегуноҳ одамни ўлдирганинг учун виждон азобида қийналмайсанми?” саволига юзсизларча: “Йўқ! 80 000 бўлмаганига ачинаман!”, деб жавоб берганини, Авлиёотада бир қозоқ аёлини милтиқ найзасига санчиб, кўтарганча эрмак қилаётган рус аскарлари бўлганини билиши, бунинг масъулиятини ҳис қилиб, муносиб яшаши шарт.

ФИТРАТ АСАРЛАРИДА “ТАМУҒ” ВА “УЧМОҒ” ТАЛҚИНИ

Абдурауф Фитрат – XX аср арафаси ва бошларидаги ўзбек адабиётининг феноменал намояндаси, буюк қомусий мутафаккир. Миллий истиқлолимиз галабасигача унга миллатчи, жаҳид тамғалари босилиб, шахсияти ҳам, ижоди ҳам қатагон қилиб қўйилган эди. Миллий истиқлол галаба қозонгач, у ватан фидойиси номини оқлади. Ҳозиргача унинг асарлари сайланмасидан иборат олти жилдлик тўплами китобхонлар оmmasига етказилди, қатор асарларининг алоҳида-алоҳида нашрлари амалга оширилди. Буюк мутафаккир меросини ўрганиш соҳсида қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилишига йўл очилди. Шундай бўлса-да, ҳанузгача унинг халқ оғзаки ижодига оид қарашлари, асарларида фольклоризмлардан фойдаланиш маҳорати, фольклор намуналарини нашр этиб, оммага тарғиб этиш йўлидаги самарали фаолияти ўрганилмай келаётир.

Фитратнинг фольклорга дахлдор билими у яратган бадиий асарлар мисолида янада равшанлашади. Ижодкорнинг шеърларида, насрий ва драматик асарларида учрайдиган фольклоризмлар ўзига хос бетакрорлиги билан ажралиб туради ва уларни ўрганиш санъаткорнинг бадиий маҳорати даражасини янада яққолроқ тасаввур қилиш имконини беради.

Айтайлик, Абдурауф Фитрат асарларида “тамуг” ва “учмоғ” сўзлари жуда кўп қўлланганини кузатиш мумкин. Ижодкор “тамуг”ни “дўзах”, “жаҳаннам” ҳамда “учмоғ”ни жаннат тушунчаларида қўлаб, кўпинча уларни ўзаро зид келтириш орқали тазод санъатини вужудга келтиради.

Дўзах ва жаннат халқнинг ўзга дунё ҳақидаги диний-мифологик тасаввур-тушунчаларини ифода этувчи макон номларидир. Фитрат ўзи яшаган давр муҳиtida Ўрта Осиё, жумладан, Тур-

кистон ҳаётини тасвирлаш учун ушбу мифологик макон образига мурожаат қилади. У орқали ижодкор ўлка ҳаёти худди тамуғ янглиғ ўт-аланга ичида эканлигини тасвирлашга ва таъкидлашга уринди. Мустабидлар томонидан ёндирилган ўлка кўри-нишини ўт ичидаги тамуғ (дўзах)га, ҳар томонлама қийналган ва эзилган халқни эса тамуғ ичра азоб тортаётган кишиларга қиёслайди. Маълумки, тамуғ нопок, ёмон, бузғунчи зотлар ўлимидан сўнг борадиган жой сифатида тасаввур қилинади. Бундай кимсалар дўзах оташида тоблантирилиб, илонга юттирилиб поклантирилиши айтилади. Шу каби халқона тасаввур-тушунчалар асосида Фитрат "Шайтоннинг тангрига исёни" шеърини драмасида фаришталарни инсонга сажда қилишдан қайтаришга уринган шайтонни огоҳлантириш учун келтирилган Тангри нидосида ёзади:

Ҳазабимни-да ўйламайсизми?
 Мен тиламаган йўл тутдингизми?
 Тамуғ оловин унутдингизми?
 Илонгами юттирай?
 Балогами тутдирай?
 Бошингизга эриган темирларми тўқдирай?¹

Фитрат ўз ўлкасини асролмаган, ўз ҳақ-ҳуқуқини танимаган, маънавияти суст, имон-этиқоди бўшашган юртдошларини тамуғбоп бўлган кишилар тимсолида кўради. Шунинг учун уларни олдиндан огоҳлантириш, дўзахий бўлмасликка ундаш маъносига ҳар бир асарида уларни жаҳаннам азобларидан сақланиб қолишга ундайди. Чунки босқинчининг қўлида яшаш аслида тамуғдан ҳам баттарроқ эканлигини Фитрат халққа уқтиришга уринади. Шунинг учун ҳам у ўз юртдошларининг икки дунёси ҳам "жаннат" бўлишини хоҳлайди. Ана шу мақсад билан у сиёсий-ижтимоий руҳдаги "Шарқ сиёсати" асарини: "Бу кун қон тенгизларига ботган, тамуғ ўтларинда кўмилган шарқ бир кун тинчлик ва тараққий бешиги эди. Бу кун оёқлар тагинда эзилган шарқ бир кун маданият йўлбошчиси, билим ва ҳунарнинг ўчоги эди. Оврўпа дунёси ваҳшат ва билмаслик чўлларинда обдираб

¹ А б д у р а у ф Ф и т р а т. Шайтоннинг тангрига исёни // Танланган асарлар. 1-жилд. Шеърлар, насрий асарлар, драмалар. Тошкент: Маънавият, 2000. 227-бет.

шовқин-тошқин юрар экан, шарқ дунёси бутун инсоният оламини саодат ва тинчлик ўчоғларига эришдурмак учун иш кўруб турар эди. Оврупада бир маҳалла оқсоқоллиги йўқ экан, шарқнинг Будда, Браҳма, Зардушт, Исо ва Муҳаммадлари бутун олам ўғулларини бир нуқтада тўплаб, тўғери ва белгили йўлга киргузмак учун тиришар эдилар”², деган мурожаат билан бежиз бошламаган.

Абурауф Фитратнинг буюк мақсади миллат эрки, озодлиги бўлганлиги туфайли ҳам Туркистондаги ижтимоий-сиёсий вазият уни тинч қўймайди, ўй ва таҳликага солади. Айниқса, она-Ватаннинг мустамлакачилар томонидан аянчли аҳволга келтирилганлиги уни жуда ташвишлантиради. Шунинг учун мустамлака ўлканинг аҳволидан эзилган шоир “Миррих юлдузига” шеърда қалбидаги оғриқли фарёдни шундай ифодалайди:

Қоф тоғлари йўлимда тушса,
Тамуг овлари қаршимда чиқса,
Яна сен сари кетарман.
Устимга илонлар эмас, шайтонлар кўшини келса,
Оёғимга занжирлар эмас, жаҳаннам илонлари сорилса,
Яна сен сари кетарман³.

Фитрат бошқа миллатпарварлар қатори Туркистоннинг мустамлака ҳолига келиб қолгани ҳақида қайғурар экан, табиийки, унинг сабабларини ахтариб, муаммонинг ечими хусусида бош қотиради. Бунга “тақлидчилик, расм-одатчилик, дин таассублари” сабаб деб ҳисоблайди. Шу маънода у асарларида диний-мифологик образлар ва макон тимсолларини образлантирар экан, бу билан, аввало, халқнинг амалий ишга эмас, хаёлга берилиб қолаётганини асослашга уринади. Охират, жаннат, жаҳаннам хаёлларига ботиб, ҳақиқатдан узоқ тушаётган юртдошлари тақдирдан ташвишланади. Шоирнинг ўз таъбири билан айтганда “Жаннат ваҳимасига берилиб ҳозирдан жаҳаннам пучмоғига тикилганларнинг кулгили ҳолати”ни очиб беришга уринади. Айниқса, унинг бу фикрлари “Бедил” асрида Бедил фал-

² Абурауф Фитрат. Шарқ сиёсати // Танланган асарлар. 3-жилд. Драмалар, публицистик мақолалар. Тошкент: Маънавият, 2003. 58-бет.

³ Абурауф Фитрат. Орт қайғуси (бир ўзбек тилидан) // Танланган асарлар. 1-жилд. Шеърлар, насрий асарлар, драмалар. Тошкент: Маънавият, 2000. 32–33-бетлар.

сафаси орқали ёрқин акс эттирилган. Унда адиб: "Кўб узоқларни ўйлаб ўзумдан йироққа тушдим, *охират* фикридан қайтиб, бир озда ўзумни тушунайин эмди" деган фикрлар орқали кишиларни ўзлигини танишга, ён-атрофида бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бепарқ бўлмасликка даъват этади. Шунинг учун у: "Жаннат шу кунги эрк, озодликдан бошқа нарса эмасдир"⁴, – деган чақириқ билан халққа муружаат қилади.

Бошқа ўринда шоир юртни ҳам жаннатга тенглаштириб ифодалайди. Жумладан, у "Шарқ" шеърида Шарқни дунёнинг энг гўзал боғчаси дея таърифлайди. Ҳатто, уни жаннатдан ҳам аъло кўради. Маълумки, халқ тасаввурида жаннат гўё "гўзал боғ"дир. Фитрат "Қиёмат" номли хаёлий ҳикоясида ўлимидан сўнг жаннатга тушишни хоҳлаган кўкнори Почамир ҳақида ёзар экан, унинг туши фонидан жаннатни шундай тасвирлайди: "Бу ер учмоҳ эди... Катта бир шаҳарга кирди, шаҳар эмас – боғ, боғ эмас – шаҳар эди. Гуллар, оғочлар, қушлар, саройлар... оғочларнинг танаси олтин билан кумушдан, япроғи зумрад тошдан, уйларнинг ҳар бири бир бўлак ёқутдан: оғочлар орасидан, деворлар тагидан кичкина ариқчалар оқиб турадир.... ичкаридан жуда чиройли қизлар ва бачалар югуриб чиқдилар.... Почамир буларнинг ҳуру филмонлар эканини англади. Нонлар, ҳолвалар, қаймоқлар, қовурмалар ҳаммаси ҳозир бўлди. ... улар ўзлари уча-уча келиб, Почамир ёнига қўндилар. ... Боғчанинг ҳар ёгини кўрди. Оғочларнинг тагида тўрт кичкина ариқча ёнма-ён оқиб турар эди. Почамир эгилиб қаради: ариқчаларнинг биттасидан оппоқ сут, биттасидан тиниқ сув, биттасидан бол, биттасидан чоғар оқмоқда эди"⁵.

Кўриняптики, Фитрат жаннат тасвирини беришда у ҳақдаги халқ афсонаси сюжети ва образларидан фойдаланган. Жумладан, халқ тасаввурида ҳам жаннат мисоли боғ-чамандир. Унда ҳуру филмонлар кезиб юради. Жаннат ариқларида сут ва бол оқади, дейилади. Жаннат – бахт-саодат гўшаси, тўкинлик ва ёруғлик маскани бўлиб, у ерда ғам-кулфат, дард асло бўлмайди. Жаннат халқ наздида мана шундай обод маскан сифатида талқин этила-

⁴ Абдурауф Фитрат. Бедил. Бир мажлисда // Танланган асарлар. 5-жилд. Илмий рисоалар. Тошкент: Маънавият, 2010. 21-бет.

⁵ Абдурауф Фитрат. Қиёмат // Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент: Маънавият, 2000. 177–179-бетлар.

ди. Шунинг учун ҳар бир киши жаннатни орзу қилади. Бироқ Фитрат асарларида бунга зид ҳолда “обод бўлмаган жаннат” ифодаси ҳам ишлатилган. Жумладан, у “Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жаҳид мактаблари хусусинда қилган мунозараси” асарида Фаранги тилидан: “... Бухоро илм маркази бўлса ва айни пайтда, бунчалик илмсизлик не демак? Узун соқоли кўса, обод бўлмаган жаннат, дейишдан қандай маъни бор? Бу исмсиз исмдан нима фойда?”⁶, деб ёзар экан, яна бир карра обод юртни жаннатга, хароба юртни дўзахга менгзаши аёнлашади.

Фитратнинг “Шайтоннинг тангрига исёни” пьесасида анъанавий афсона сюжетигади “жаннатдан қувилиш” мотиви янгича ижтимоий мазмунда талқин этилган. Унда анъанавий диний-мифологик образ ва мотивдан ўзига хос усулда ижодий фойдаланиб, муҳим ижтимоий ғоя рамзий кўринишда очиб берилган. Қуръони каримнинг “Аъроф” сураси (11–12-оятлар)да баён қилинган Шайтони лайн ва Одамнинг яратилиши ҳақидаги афсона асос қилиб олинган бу асарда яратганга қарши бориб, инсонга бўйин эгишни хоҳламагани учун шайтон жаннатдан қувилади ва “ноумид” номини олади. Фитрат шуни назарда тутиб; Биз – туроналиклар нима учун, қайси гуноҳларимиз учун Худонинг қарғишига учраб, лаънатландикки, бошимизга бу кўргиликлар тушмоқда!? Биз ҳам қадрдон еримиздан сиқиб чиқарилмоқдамиз, ҳақ-ҳуқуқларимиздан айрилмоқдамиз, нега?” – демоқчи.

Таниқли адабиётшунос Б.Қосимов ҳам ушбу драмадан атеистик ғояларни излашга интиланларни кескин инкор қилар экан: “У динга эмас, аксинча, динсизликка, имонсизликка, эътиқодсизликка қарши. Айни пайтда у мутаассибликнинг ҳам душмани”⁷, дея худди юқоридаги фикримизга асос бўла оладиган ҳақли таъкидни келтириб ўтади.

Шайтон бандаларни тўғри йўлдан оздирувчи инсонга рақиб мифологик персонажлардан биридир. Аммо Фитрат бу анъанавий диний-мифологик образдан ижодий фойдаланиб, уни ўз даври ижтимоий воқеликларига мослаб талқин этганлиги кузатилади. У орқали шоир жаннатмакон юртидан қувғин

⁶ Ўша асар. 48-бет.

⁷ Қосимов Б. Фитрат // Шарқ юлдузи. 1992 йил 10-сон.

қилинаётган, қаттиқ таъқиб этилаётган тараққийпарвар маърифатпарварлар, зиёдилар образига ишора қилади.

Фитрат яна “Бедил” асарида бу улуғ шоир томонидан қўлланган диний-мифологик афсоналар ҳақида тўхталар экан, жумладан, унда: “Бедил ҳам одамнинг жаннатдан чиққанини сўйлаб ўтди. Бунга нима дейсиз?!”,⁸ – деган фикрни келтиради. Бу ўринда ундов гапнинг риторик сўроқ шаклида ифодаланаётгани бежиз эмас. У орқали Фитрат нафсга берилган зотларга муурожаат қилиб, уларни инсониятнинг илк аждодлари – Одам Ато билан Момо Ҳаввонинг буғдойни ейиш мумкин эмаслигини, таъқиқланганини била туриб истеъмом қилишлари сабаб жаннатдан қувилиши ҳақидаги афсона воқелигидан хабардор этади. Айниқса, Фитрат жамиятда юқори мансабларни эгаллаган айрим порахўр, нафс бандаларини кўпроқ огоҳлантиришга уринади. Жумладан, у “Ҳинд сайёҳи баёноти” асарида ҳокимлар ва уларнинг халқ олдидаги вазифалари ҳақида тўхталар экан, манфаатпараст ҳамда ғаламис ҳокимларни дўзах оловига ўхшатади: “Аммо бирор-бир вилоят ҳокимлиғига тайинлансалар борми, ўшал ер ҳокимлиғини дўзах оловининг бароти ёхуд босқинчилик манбаи деб билишлар”,⁹ – дейди.

Хуллас, маҳоратли ўзбек шоири, миллатпарвар ва тараққийпарвар ижодкор Фитрат мифологик тимсолларни ўз ғояси ва мақсади йўлида ишга солган. У анъанавий диний-мифологик образлардан ўзига хос усулда фойдаланиб, фикрларини рамзий ифодалашга эришган.

⁸ А б д у р а у ф Ф и т р а т. Бедил. Бир мажлисда // Танланган асарлар. 5-жилд. Илмий рисолалар. Тошкент: Маънавият, 2010. 25-бет.

⁹ А б д у р а у ф Ф и т р а т. Ҳинд сайёҳи баёноти // Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент: Маънавият, 2010. 100-бет.

Ғ.Фазлиев

“Шаҳидлар хотираси” жамоат
фонди Самарқанд вилояти
Ургут тумани бўлими

МАҲВ ЭТИЛГАН ИСТЕЪДОД

Ургутнинг мусаффо ҳавоси, зилол чашмалари, азим чинорларию осмонўпар тоғларидаги мағрур чўққилари олтин бешик бўлиб улғайтган ва кейинчалик бу гўша довругини оламга ёйган асил фарзандларидан бири Абдуваҳоб Шукурий 1904 йилда туғилган. Унинг отаси Абдушукурбек Ургутда азалдан ҳокимлик қилиб келган бекар сулоласидан бўлган. Онаси Офтобхон ая ҳам асилзодалардан бўлиб, отинойилардан эрта сабоқ олган ва Бедил, Навоий, Машраб сингариларнинг ижодини мустақил ўқиб ўрганган оқила аёл эди. Ҳамиша маърифатпарварликни шиор этган Абдишукурбек хонадони барча фарзандлари қаторида Абдуваҳобга ҳам яхши тарбия бериб, уни ўша замон одатига риоя этган ҳолда олти ёшда мактабга бердилар. Юксак иқтидор эгаси бўлган ёш Абдуваҳоб қисқа муддатда ўқиш-ёзишни ўрганди. Момоларидан эшитган афсона, ривоятлар қаҳрамонлари ибратига униб-ўсди. Мумтоз адабиётимиз вакилларининг асарларини кунт билан ўқиди, кўплаб ғазалларни ёд олди. Қуръони карим сураларини ёд олиб, қироат билан ўқишда алоҳида қобилият намоён этди.

Бу вақтда Ургут шаҳрида етук мударрислар фаолият кўрсатётган Чорчинордаги мадрасада толиби илмларга фақатгина илоҳиётдан эмас, балки она тилидан ташқари араб, форс лисонларини, тарих ва жуғрофияни, математика ҳамда фалакиёт сингари дуёвий фанларни ҳам ўқитиларди. Қори Шариф, мударрис Ҳамроқур Рофех, Худойберди махсум, мулло Юнус, бухоролик машҳур Аспас маҳдумлар бунда эдилар.

Шунинг учун ҳам Абдуваҳоб ўзбек, форс, араб тилларини мукамал ўрганди. У ургутлик Мирзо Абдуҷаббор, Муфтақир, Мир Сарвар каби қалами анча қайралган таниқли шоирларни

ўзига устоз деб билган ва улардан сабоқ олган. Бу интилишлар уни келажакда яхши ижодкор бўлишига замин яратди.

Бу вақтда Ўрта Осиёнинг айрим хонликлари босиб олинди, қарамликка юз тутган эдилар. XX асрга келиб чор Россияси ҳукмдорлари, маҳаллий бойларнинг ҳомийлигида, зиёлилар орасидан етишиб чиққан жадидларнинг кўмагида кўпгина шаҳар марказларида рус-тузем мактаблари очилди. Рус чиновликлари бу хил мактабларни ташкил этиш билан чекка ўлкаларда маҳаллий халқни руслаштиришни мўлжаллаган бўлсалар, бой-савдогарлар фарзандларига рус тилини ўрганиб корхоналарни бошқариш, савдо ва алоқа ишини рус мамлакати ҳудудида ҳам олиб боришга қодир бўлишини, шу билан бирга руслар орқали бошқа халқлар тарихи ва маданияти билан танишишни мақсад қилгандилар.

Абдушукурбек юксак маънавият соҳиби сифатида давр ўзгаришларини тез илғаб оладиган, тараққиётдан кейинда қолишни истамайдиган шахс бўлган. У фарзандларини келажакда халққа илм-маърифат тарқатувчи кишилар қилиб етиштириш ниятида 1915 йили ўз ҳовлисида рус-тузем мактабини ташкил этади. Бу янги усулдаги мактабда аввалига атиги битта синф бўлган. Ўқувчилар орасида эндигина бир мучал ёшини тўлдирган Абдуваҳоб ҳам бор эди. Бу мактабда талабаларга рус тилидан дарс бериш учун Оренбург вилоятининг Бузудук шаҳридан таклиф қилинган Антонина исмли аёлнинг ўғли Володя Андреев ҳам ўқирди. Абдуваҳоб Володянинг кўмаги билан рус ёзувини, рус тилини чуқур ўргана бошлади. Крилов масалларини ёд олди. Айни вақтда Гулханий, Муқимий Завқий каби ҳажвчи шоирларимиз ижодига тақлидан у, бу нарсалар ёзди.

Абдушукурбек гарчи шўролар инқилобини хушламай қабул қилган бўлсада, унинг халқ орасидаги обрў-эътибори ва бошқарувдаги катта тажрибасини ҳисобга олиб янги тузум ҳокимияти уни Ургут туманига раҳбарликка кўтарди. Абдушукурбек бу вазифада бир неча йил ишлади. Кейинчалик маҳаллий фирқа аъзоларининг тазйиқи билан қораланди ва орадан четлатилди.

Ўтган асрнинг 60-йиллари охирида Самарқанд давлат университетининг филология факультетида таҳсил олиб юрган кезларимда 20-йиллар адабий муҳити ҳақида бизга Жўра Аҳмаджонов деган ҳурматли домла маъруза ўқий бошладилар. Ургутлик ёрқин истеъдод эгаси, шоир, носир, фельетончи, жур-

налист Абдуваҳоб ўғли Шукурий тўғрисида даставвал шу кишидан эшитган эдим. Домланинг асос ва далилларга тўла маълумотларини битта ҳам сўзини туширмай ёзиб олганман. XX аср бошларида Самарқанддаги ўзбек ва тожик адабиёти вакиллари Садриддин Айний, Абдулҳамид Мажидий, Ҳамид Олимжон, Комил Алиев сингарилардан бири бўлган Абдуваҳоб Шукурий “Кунжков”, “К. Тахминчи”, “Ханжар” каби таҳаллуслар остида “Зарафшон”, “Овози тожик” газеталари, “Машраб” журнали ва бошқа оммавий ахборот воситалари орқали ўзининг баракали ижод намуналари билан тез-тез чиқиб турган.

У таниқли адиб ва журналистлар Ҳожи Муин, Нарзулла Ҳайдарий кабилар билан ҳамкорликда Самарқандда чиқаётган “Зарафшон” рўзномасида фаолият юритади. 1924–1929 йиллар орасида рўзнома ва “Машраб” ҳажвий жаридасида ижодкорнинг ўнлаб шеър, газал фельетон, очерк, лавҳа ва публицистик мақолалари эълон қилинади. Эзгу ниятли кишиларнинг ишига ғов солувчилар, миллатчилар, ҳукумат идораларига ўрнашиб олган манфаатпараст ғаламисларни фош этиш, ижтимоий ва оилавий ҳаётда юз бериб турган зарарли одатларни бартараф этиш учун кураш ғояси Абдуваҳоб асарларининг бош мавзуси бўлган.

Йўқолсин, қолмасин оламда манлик, мақтаниш тухми,
 Сўзида қадр билмас илмдонларни бало урсун.
 Тамаъкор, икки юзли, фитначи, маймун сифат, муфлис.
 Хушомадчи, фирибгар, беимонларни бало урсун.
 Амал, мансаб билан устал учун жонни фидо этган,
 Қуруқ савлат йўлида бағри қонларни бало урсун.
 Қалб рафтори ҳар кун икки-уч хотинни расм этган,
 Ҳавас қурбони ул бедум фасонларни бало урсун.

Ушбу сатрлар унинг “Бало урсун” газалидан келтирилган парчадир. Шоирнинг халқ кўшиқлари оҳангида ёзилган “Лайлига маржон” ҳажвий шеъри, “Ҳамдам сомон нима деб вайсайди?” номли туркум фельетонлари ўз вақтида машҳур бўлган. “Машраб” журналининг 29-сонидан берилган “Тўқушдим” газалида Ургутда кўрган-кечирган салбий ҳолатларни ҳажв қилган:

Юсуф Ҳайюм деган бой саккиз олчин читини,
 Бир қоп майиз пулига сотгонига тўқушдим.

Бир катта масъул ишчи қилгон ишини мақтаб,
 Газетага ёздургон ёлгонига тўқушдим.
 Қози ўғли маст бўлиб, бир камбағал кишини,
 Уруб-уруб буткага тикқонига тўқушдим.

Тожикистон Республикаси ташкил топган кунларда Фарғона водийси, Самарқанд, Бухоро каби вилоятлардан тожик тилини биладиган маълумотли кишилар қатори тиниб-тинчимас шоир ҳам давлат ва жамоат ишларига Тожикистонга сафарбар этилади. Шоир Мир Сарвар Мир Ҳайдаров билан Абдуваҳоб Шукурийларга республика ҳукуматининг олий нашри “Тожикистони сурх” рўзномасини ташкил этиш юкланади. Тўрт йиллик кизгин ва қийин фаолиятдан сўнг бу иш йўлга қўйилгач, Шукурий республика радиосига кўчирилиб, аввал дикторлик, кейинчалик, муҳаррирлик қилади ва Тожикистондаги ёшлар орасидан кўплаб журналист кадрларни етиштиришда алоҳида ҳисса қўшади. 1935 йилда устоз ва ҳамкасби ва ота томонида яқин қариндоши Мир Сарвар вафот этди. Бу оғир жудоликка кўникиш қийин бўлди. У йўқотиш аламларини эртадан-кечгача гоҳида тонггача давом этадиган ижтимоий иш билан енгиллатиш пайида бўлди. Бахтни халқ манфаатлари йўлида ҳормай-толмай хизмат қилишда, деб билган шоир олдинда қандай қисмат кутаётганини хаёлига келтирмасди. 1937 йилнинг декабрь кунларидан бирида уни қамоққа олишди.

Ўзбекистон журналистлар уюшмасининг аъзоси Ёрқин Йўлдошев Абдуваҳоб Шукурийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти тўғрисида “Октябрь алангаси” газетасининг 1991 йил 26 январь сонидан эълон қилинган “Ногаҳон бўғилган булбул” номи очеркида кейинги воқеалар ривожини қуйидагича талқин этади:

“Минг таассуфлар бўлсинким, Ургутдан чиққан ажойиб қобилият эгасининг овози айни авж пардада ногаҳон узилиди. У қатагон қурбони бўлди. Абдуваҳобнинг айби Абдушукурбекнинг оиласида туғилгани эди. Матонатли ижодкор қамоққа олиниши жараёнини унинг катта ўғли Достон Шукуров шундай хотирлайди:

“1937 йилнинг декабрь ойида дадам Абдуваҳоб Шукуров соат бешларда ишдан ўйга қайтдилар. Бироз бувим билан суҳбатлашгач, у кишига “Мен тўйга бораман, кеч келсам хавотир

бўлманг”, дедилар. Шундан сўнг орадан тўрт-беш соат ўтгач, да-
дамни учта орган ходими “Чёрный ворон” машинасида уйимизга
олиб келди. Ҳовлининг ҳамма ёғини чаппа-роста қилишди. Мен
эшик олдида турардим. Ойимни чақирмоқчи бўлган эдим, мили-
ция қўймади.

Менга ҳаммадан алам қилгани келган офицер намоз ўқиб
турган бувимга қараб: “Тур-ей, кампир, нимани босиб ўтирб-
сан?” деб ҳақоратомуз бақиргани бўлди.

Отамни олиб кетишди. Катта оила бошпанасиз, биз тўрт
фарзанд отасиз қолдик. Ўшанда ўн бир ёшда эдим”.

Ноҳақ ҳибсга олинган шоир қамоқхонада минг бир азобга
солинди. Лекин, нокасларнинг ҳақоратлари, қийноқлари унинг
иродасини бука олмади. Қафасга олинган будбул хонишини
тўхтатмади. Лекин, энди унинг овози жуда мунгли эди. Шоир
қирқинчи йилгача жигаргўшалари билан хат орқали мулоқотда
бўлиб турди.

“Акам қамалганларига қадар Мирзо Турсунзода, Сотим
Улуғзода, Боқи Раҳимзода каби қаламкаш дўстлари билан тез-тез
суҳбатда бўлардилар. Оилада меҳрибон, дилкаш эдилар. Ёзган
шеърларини аввал бизга ўқиб берардилар.

Акам турмадан қайтиб келмадилар. 1940 йилгача бир-бири-
мизга хат ёзиб турдик. Кейин алоқа узилди”, – деб хотирлайди
шоирнинг синглиси Малика Шукурова...

Фақат, 1956 йилдагина Тожикистон Совет Социалис-
тик Жумҳурияти Олий кенгаши шоирнинг умр йўлдоши
Шаҳодатбегим Шукуровага Абдуваҳоб Шукурий вафотидан
кейин оқланганлигини, айбсиз қамалганини маълум қилди.

Ҳа, ажойиб қаламкаш Абдуваҳоб Шукурий бемаҳал ҳаётдан
кетди, машъумлик қурбони бўлди. Қатор йиллар давомида
фарзандлари халқ душманининг болалари сифатида таъқиб
остига олинди, таъна-дашноларга кўмилди. Ҳозир шоирнинг
ворислари: ўғиллари Достон – нафақахўр, Анвар – қишлоқ хў-
жалик институтининг ўқитувчиси, Нажод – шофёр, набираси
Бўстон Шукуров – “Садои Шарқ” жаридасининг бўлим мудири.
Ҳаммалари Душанбе шаҳрида истиқомат қилишади.

Абдуваҳоб Шукурий эзгу ният билан ижод қилди. Лекин,
давр, жамиятнинг айби билан овози бемаҳал бўғилди, манзилга
етмай, ярим йўлда йиқилди. Бугун озодлик, ошкоралик шамоли

эсди. Шоир орзу қилган кунлар келди. Ҳа, Шукурийга иккинчи умр бағишлаш учун имконият туғилди. Унинг ёзганлари рўзнома, жаридалар тахламлари саҳифаларида саргайиб ётибди, кишиларнинг қўлларида турибди. Уларни тўплаб, китоб ҳолида чиқариш, халққа етқариш зарур. Бу юмушни адо этиш эса шоирнинг ҳамкасблари, уни билган, таниганларнинг инсоний бурчидир.

Ҳурматли рўзномалар, Абдуваҳоб Шукурийни билган дўстлар! Сизларга мурожаат этамиз: шоир қаламига мансуб шеърларни, барча хилдаги ижод намуналарини тўплашда ўз ёрдамингизни аяманг. Зеро, бу ишингиз билан Сиз золимнинг зулми туфайли бевақт хазон бўлган шоиримизга иккинчи умр бағишлашга ўз ҳиссангизни қўшган бўласиз”.

Таниқли ижодкор ва журналист Ёрқин Йўлдошевнинг фикрини қувватлаган ҳолда биз ҳам шу мурожаатни айнан такрорламоқчимиз. Юртбошимиз Ислоом Каримовнинг “Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ”, деган ҳикматларидан хулоса чиқарган ҳолда ўтмишдаги буюк инсонларнинг халқ манфаати йўлида қилган хизматларини тан олиш, муборак номларини тиклаш барчамизнинг эзгу вазифамиздир.

Д.Қаландарова
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий универ-
ситети

ИЛК ЎЗБЕК НАШРЛАРИНИ ВАРАҚЛАБ

“Худоё, ёзмишим шуми эди?! Туркистон кимларники эди? Турк ўрдуси бош қўмондони Атилла қани? Хулоку қани? Боту қани? Чингиз қани? Темур қани? Нега аларнинг ҳайкали йўқ? Нега аларнинг туғи кўринмайди? Нега Чингиз ўрнида Кауфман? Темур ерида Черняев? Ой ва юлдуз ўрнида қора қуш? Буларга ким сабаб? Муҳитми? Табиатми? Сотилган хонларми? Чўқинган мирзоларми? Ирғит таҳоратсиз, иймонсиз Кауфман ва Черняевлар ҳайкалин! Отиб ташла қаро қушларни! Қўй, Чингиз ва Темур баҳодирларнинг ҳайкалларин!”¹. Бутун ўзбек халқи номидан айтилган бу ёниқ, оташин хитоблар XIX аср охири – XX аср бошларидаги сиёсий вазият, ижтимоий ҳаётни ўзида тўла акс эттирганди.

Маълумки, бундан бир аср илгари Ўрта Осиё чор Россияси томонидан босиб олинган ва ижтимоий-маданий ҳаётда кескин ўзгариш содир бўлганди. Бу, дастлаб адабиётда сезилди: ашъорлар мавзуси, улар ташиган бадий маъно тўла ижтимоий тус олди. Ишқ, ошиқ-маъшуқлар сўз ўйини, ҳижрон азоблари ўрнини одамларни маърифатга чорлов, Ватан озодлиги учун курашга ундов, илм ёрдамида босқинчиларга қарши курашишга чақирув эгаллади. Туркистон ўлкасида илк даврий матбуот намуналари – газеталар пайдо бўлиб, юз бераётган воқеа-ҳодисалардан кенг оммани хабардор эта бошлади. Дастлаб рус амалдорларининг ўлкамизга доир сиёсий ўйинларини амалга ошириш мақсадида чоп этишга рухсат берилган газеталар бора-бора одамларни сиёсий ҳушёрликка, ўз ҳуқуқи учун курашувчи фаолларга айлантирадиган миллий қурол тусини олди:

¹ М и р м у ҳ с и н. Турк боласи // “Хуррият” газетаси. 1917 йил 5 декабрь.

“Бу ердаги (Туркистонда) улкан эски асарлар очкўз мужовур (қўшни)лар тарафиндан Оврўпо сайёҳларнинг йўқ-бор оқчалар баробарина ва рус маъмурларина ҳада эдиланарак верулуб битмушдир... Азиз ва нодир асарларнинг бўйла равишда талоф ўлмоқлари учун таассуф этмаян кимса инсон дагилдур”².

Газеталарда ёритилаётган ўткир сиёсий мақолалар туфайли уларнинг фаолияти 1–2 йилдан ошмас, тез-тез беркилитарди. Ўзбек матбуотида журнал пайдо бўлишининг боиси ҳам айни газеталар уйғотган сиёсий фаолликдир, назаримизда.

“Тамоман муҳожир руслар келиб, ерлашуб битгандан сўнг керакли ва осори-отиқага мансуб шайлар йўғолуб битажагина шубҳа йўқдур. Чунки муҳожир мужик руслар мусулмонларга нисбатан мутаассиб ва жоҳиллардур. Шул сабабли тарихга оид ўлан шайлар қадрсиз ўринларда қолажак ёки бутун-бутун маҳв ўлажаклардур”³.

Ўша давр матбуоти билан танишиш мобайнида чор Россияси юритган сиёсатнинг жуда нозик ва адолатсиз бўлгани аёнлашади. Мадрасаларни асло ислоҳ қилмаслик, уларнинг ўқув дастурига дунёвий, амалий ва илмий фанларни киритмаслик керак. Чунки бундай фанлар маҳаллий ёшларнинг миллий онги уйғонишида асосий восита бўлади. Бу эса, ўз навбатида, чор Россиясининг ўлкадаги ҳукмронлигига қарши курашда улар учун қурол бўлади.

Собиқ шўро даврида бизга ҳамиша чор Россияси таркибига ихтиёрий қўшилган, деб ўргатиб келинган. Аммо аср бошидаги ўзбек матбуоти билан танишиш эса аҳволнинг буткул бошқача бўлганини кўрсатади. Маълум бўлишича, рус маъмурияти ерлик аҳолига сайлаш ҳуқуқини берган, бироқ шаҳар бошлигининг тавсиясига кўра сайловларни област губернатори тасдиқлаш (санкция бериш) ҳуқуқини ўзида сақлаб қолган экан. Бу жуда пухта, узокни кўзлаб юритилган сиёсат бўлган. Бунда маҳаллий аҳоли таклиф этган номзоднинг мустақил табиатли бўлмаслигигагина эътибор қаратилган. Агар рус маъмуриятига ёқмайдиган номзод кўрсатилса, бирор баҳона топиб, уни сайлашга қўймаганлар.

Матбуотнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши уни ўқувчилар аудиторияси ижтимоий онгига таъсир ўтказмай, бу таъсир жа-

² “Вақт” газетаси. 1907 йил 213-сон.

³ Аҳмад жон Бектемиров. Туркистон вилояти // “Шўро” журнали. 1909 йил 2-сон.

миятнинг барча соҳаларида акс-садо бермай қўймасди. Ўзбек адабиётида ошиқ-маъшуқлар образидан бошқача моҳиятга эга персонажлар тасвирлана, улар ижтимоий фаолият билан шуғуллана бошлашди. Масалан, ўзбек романнавиглигининг асосчиси бўлиш Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романининг қаҳрамони Юсуфбек Ҳожини ёдга олсак:

“Беклар, – деди, – маним ҳамма мулоҳазам юрт, эл манфаати нуқтасидан туриб айтиладур. Мен ҳеч бир вақт инкор қила олмайманким, ёлғиз ўз ғарази йўлида иш қилғувчи палид кишилар қипчоқлар орасида бор бўлғонидек, бизда ҳам йўқ эмас... Балки ановиларда ўнлаб бўлса, бизда юзлаб бор. Ўзи бизнинг кўзимизга итдек совуқ кўринган қипчоқбачча Нормухаммаднинг эл учун қилиб турғон тўғри хизматини мен ўз умримдаги Тошканд беклари орасида мартаба кўраман. Буни сиз яхшилар ҳам инкор қила олмасиз. Бас, айб қипчоқда эмас, балки унинг манфаати шахсияси йўлида иш кўргувчи бошлиқларида ва қипчоқлар ўйлагандек, гуноҳ қора чопондиларда бўлмай, балки унинг уч-тўртта маънисиз бекларида! Биродарлар! Ўрис ўз ичимиздан чиқадирғон фитнес-фасодни кутиб, дарбозамиз тегида кўр тўкиб ётибдур. Шундай маҳшар каби бир кунда биз чин ёвга бердирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсак, ҳолимиз нима бўлади? Бу тўғрида ҳам фикр қилғувчимиз борми? Кунимизнинг кофир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!”

Кўринадики, миллий уйғониш ҳаракатининг кенг кўламда самарали фаолият олиб бориши, тарихга янги ўзбек адабиётининг пойдевори вазифасини ўтаган ижод намуналарини, оташқалб ҳамда эрксевар ижодкорларни тақдим этиши матбуот туфайли юз берган.

Г.Орифжонова

Мирзо Улуфбек номидаги
Ўзбекистон Миллий универ-
ситети

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА ИЛК ЎЗБЕК ПРОФЕССИОНАЛ ТЕАТРИ

Абдулла Қодирий номини эшитганимизда, дарҳол, хаёлимизга ўзбек романчилигининг асосчиси келади. “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” каби ўлмас асарлар муаллифи кўз олдимизда гавдаланади. Қодирий нафақат ўзбек насри йўналишида муваффақият қозонди, балки драматургияда ҳам ўлмас асарлари билан тарих зарварақларидан жой олди. Абдулла Қодирий илк театр ташкилотчилари бўлмиш жадидалар каби юртимизга театрнинг кириб келишига ижобий ёндашиб, хайрихоҳлик билан қараган ижодкорлардан бири ҳам эди.

Машҳур адиб театр ва унинг тарихи ҳақида тўхталиб шундай деган эди: “Маълумдирки, бизни Туркистонда драма ҳам театрнинг тарихлари 1912 йилдан бошланиб, буларни қабул этганимизга етти йиллар бўладилар. Театру турмушдаги етишмаган ва ортиқча ерларни кўз олдимизга маҳжум этиб кўрсатувчи бир ойнадир. Иш шундоғ экан биз ҳам ўз театрумизни кўрганда турмушимизнинг аксини кўрмагимиз керакдир”¹.

Қодирийнинг юқоридаги фикрлари унинг “Бахтсиз куёв” пьесасида ўз ифодасини топган. Драма ижтимоий-маиший мавзуда бўлиб, кундалик турмушимизда учровчи долзарб муаммоларни акс эттирган.

Абдулла Қодирийнинг “Бахтсиз куёв” пьесаси Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Падаркуш” трагедиясидан таъсирланиб ёзиغان. Буни драматургнинг ўзи ҳам эътироф этади: “1913 йилларда чиққан “Падаркуш” пьесаси таъсирида “Бахтсиз куёв” деган театр китобини ёзиб юборғонимни ўзим пайқамай қолдим”².

¹ Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. Тошкент, 1969. 163–164-бетлар.

² Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидоийлик. Тошкент: Маънавият, 2002. 221-бет.

Гарчи пьеса “Падаркуш” трагедияси таъсирида ёзилган бўлса-да, унда бугунги кунимизга қадар ўз долзарблигини йўқотмаган мавзу кўтарилган. Асарда дабдабазликка йўл қўйган ҳолда ким ўзарга тўй қиламан деб, охири аянчли яқун билан тугаётган оилавий муаммолар, моддий манфаатдорликка муккасидан кетган кимсалар тақдири бадий жиҳатдан очиб берилган. Асар қаҳрамонлари Солиҳ, Абдурахим, Файзибой, Домла имом, Эликбоши, Бой, Раҳима образлари талқини ўзининг бетакрорлиги, муаллифнинг пьеса орқали айтмоқчи бўлган фикри ва ғоясини акс эттиришлари жиҳатидан мукамаллиги билан яққол ажралиб туради. Биргина Файзибой образини олайлик. У драмада ўз орзу-ҳавасининг, дабдабали тўй қилиш, “элдан қолиб кетмаслик” каби ўткинчи нарсаларни деб ўз қизининг ўлимига сабабчи бўлди.

Драмада кўтарилган мавзу ўз долзарблигини орадан бир асрдан кўпроқ вақт ўтса ҳам йўқотмаган. Бугун биз яшаб турган жамиятда ҳам худди Файзибой сингари дабдабазликка берилиб тўй қилиб, кейин аянчли ҳолатга тушиб қолаётган инсонларни учратишимиз мумкин. Ўзбек халқи турмуш тарзи ва менталитетини, унинг этномаданий ҳаётини яхши билган Абдулла Қодирий ўлмас мавзуда умрбоқий драма яратган.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, пьесада XX аср бошларига хос ўзбек урф-одатлари ва маросимларининг акс этганини ҳам кўриш мумкин. Жумладан, ўғил уйлантириш ва қиз узатиш жараёнида фотиҳа тўйи, совчилик удуми, катта тўй, чарлар, юз кўрсатар, “олуғ-солуғ расми” каби бу маросим анъаналари билан боғлиқ удумлар бўлганлиги пьесада ўз ифодасини топган. Бу биргина ўша давр этник турмуш тарзи учун урф бўлган уй анжомлари ва заргарлик буюмлари асар қаҳрамони Файзибой тилидан санаб ўтилади: “... Пулга мис асбоб, икки дона палак, икки дона гул кўрпа, саккиз дона дорпўш, қизимга бўйинтумор қўлтуқ тумор, тиллақош, зирақлар...”³.

Маҳалла домла имоми Файзибойни дабдабали тўй қилиш фикридан қайтариш ўрнига тўй харажатларини ошириб, сўзлай бошлаш асносида қатор ўша даврга оид ўзбек миллий кийим-кечаклар ва матоларни санаб ўтади: “... қизларига ўн бош оёқ кийим, кимхоб, духоба, шоҳи, атлас, мовит, чидакон, чит

³ Р и з а е в Ш. Жадид драмаси. Илова: Абдулла Қодирий. “Бахтсиз куёв”. Тошкент: Шарқ, 1997. 182-бет.

ва бошқалар, ҳар биридан кўйлақ, камзул, мазкурларга лойиқ қимматбаҳо рўмоллар, яна уч дона паранжи шоҳи, духоба, атлас, уч дона кавуш, махси...”⁴.

Бундан ташқари, драма қаҳрамонлари ХХ асрга хос шевада сўзлашишларидан воқеа Тошкент ҳудудида кечаётгани ва бу даврда шахримиз лаҳжаси, қандай шевада гаплашишгани англашилади. Жумладан, асар қаҳрамони Солиҳнинг амакиси Абдураҳим сўзларига эътиборимизни қаратсак:

“А б д у л р а ҳ и м: – Вой, кўрқоқ экансан-ку. Ҳозирги замонда қайси бир йигит қарздор бўлмай уйланвотди, озроқ қарздор бўлсанг, бошинг омон бўлса, сагалда қарзингни узиб қўясан. Яна Файзибой кўб катта тўй қилмайман, дейдур. Замонани тўйидек сандан кўп оқча кетмаса керак, бу санга хўб қулайдур. Хўб, дея бер”⁵.

“Бахтсиз куёв” пьесаси нафақат драматургик асар, балки ХХ аср бошларидаги ижтимоий-маиший ҳаётни, инсонлар турмуш тарзи, шевасини акс эттирган маданий-тарихий манба ҳамдир. Ўз даврида ушбу пьеса театр репертуаридан тушмаган. Фикримизга далил сифатида А.Н.Самойловичнинг 1916 йилда ёзилган “Драматическая литература сартов” номли мақоласида 5–6 йил ичида яратилган жами 7 та пьесани санаб ўтилади. Бу рўйхатдан муваффақиятли сахна асари сифатида эътироф этилган Абдулла Қодирийнинг “Бахтсиз куёв” пьесаси ҳам ўрин олган⁶.

Ҳақ деб билган сўзини қўрқмасдан айтишга ўзида ирода ва шижоат топа олган, миллатга ўзлагини, гурурини танитаётган, маърифатга чорлаётган адиб интилишлари юртимизни эгаллаб олган босқинчиларга ёқмасди. Шу сабабдан ҳам, у 1926 йилдаёқ “шўро раҳбарларини матбуот орқали обрўсизлантирди” деган айблов бўйича уч ой сўроқ берди. Лекин айблов уйдирма, гувоҳлар сохталиги туфайли ижодкор қамоққа олинмади, балки у ўзига хос тарзда огоҳлантирилди. Судда Абдулла Қодирий нутқ сўзлаб шундай деган эди: “Сўзим охирида одил судлардан шуни сўрайман: гарчи мен турли бўхтон, шахсият ва сохталар билан иккинчи оқланмайдурғон бўлиб қораландим. Лоақал уларнинг, қораловчи қора кўзларнинг кўнгли учун бўлса ҳам менга энг олий бўлгон жазони бера кўрингиз”⁷.

⁴ Ўша асар. 182-бет.

⁵ Ўша асар. 178-бет.

⁶ Ўша асар. 112-бет.

⁷ Абдулла Қодирийнинг суддаги нутқидан. Самарқанд, 1926 йил 15 июнь.

1937 йилнинг 31 декабрида қатағон қурбонларининг сони яна биттага кўпайди. 1938 йилнинг 5 октябрида XX аср ўзбек адабиётининг энг йирик вакилларида бири қатағон сиёсати қурбонига айланди.

Қодирийнинг ўлмас асарлари асосида театр ва кино санъатида ажойиб дурдоналар дунёга келди. Бугунги кун режиссёрлари ва ижодкорлари олдида Абдулла Қодирийнинг драматургия йўналишида ёзилган “Бахтсиз кув” пьесасининг замонамизга мос ва хос талқинини яратиш каби масала кўндаланг турибди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон истиқлолга эришиши, юртимизнинг абадий занжирлардан халос бўлишида Абдулла Қодирийнинг муносиб хизматлари борлигини бугунги кун авлодлари томонидан кўрсатилган буюк эҳтиром ҳам тасдиқлай олади.

МУНДАРИЖА

Б.Ҳасанов. Қатагон қилинган фан, маориф ва маданият ходимлари илмий меросининг музей ходимлари томонидан ўрганилиши	3
Н.Каримов. Қатагон қилинган шоирлар ижодида эрк ва ҳуррият ғояларининг ифодаланиши.....	11
Р.Т.Шамсутдинов. “Катта қиргин” қурбони бўлган журналистлар.....	17
С.Аҳмедов. “Ёш туркистон” саҳифаларида миллий истиқлол ҳаракати	28
Н.Мустафаева. XX асрнинг 40–50-йилларидаги совет қатагон сиёсатининг Ўзбекистон маданий ривожланишига таъсири	40
М.Эргашева. Абдурауф Фитрат давлат мустақиллиги тўғрисида	47
О.Сафаров, Ҳ.Сафарова. Чўлпон – “Бухоро ахбори” газетасининг бош муҳаррири	52
З.Ишанходжаева. Формирование органов идеологического контроля в Узбекистане в 20–30-е годы XX века	60
З.Мирзаева. Жабрдийда ёзувчилар ижодицининг ўзбек муҳожирлари томонидан ўрганилиши	64
Х.Қурбонов. Мусо Туркистониининг “Улуғ Туркистон фожиаси” – тарихий манба сифатида.....	70
Э.Юсупов, С.Хошимов. Миллат хотирасига нақшланган сиймолар ...	75
Ш.Аҳмедова. Вадул Маҳмуд ва Фитрат ижодида портрет-мақола жанри (қатагонга учраган адиблар илмий меросини ўрганилишига доир)	81
А.Давлатова. Жадид адабиётида Амир Темур образи.....	86
Д.Йўлдошева. Жадидларнинг она тили таълими ва унинг мақсадини белгилашдаги хизматлари	91
С.Каримов, Б.Амиров. Чўлпоннинг тасвирлаш санъатига доир.....	99
М. Исмойлова. Унутмас мени боғим	117
Р.Раҳимов, Ш.Тошпўлатова. Ўзбек маърифатпарварлари асарларидаги иқтисодий ғояларнинг бугунги баркамол авлодни тарбиялашдаги аҳамияти.....	125
А.Юсупов. Литература как зеркало истории на примере поэмы “Реквием” А.Ахматовой.....	130

ЖАБРДИЙДА ЁЗУВЧИЛАР АДАБИЙ МЕРОСИ МУСТАҚИЛЛИК ХИЗМАТИДА

М.Исмоилова. Мустамлакачилик даври тарихига бир назар	135
У.Амонов. Фитрат асарларида “тамуғ” ва “учмоҳ” талқини.....	138
Ғ.Фазлиев. Маҳв этилган истеъдод	144
Д.Қаландарова. Илк ўзбек нашрларини варақлаб	150
Г.Орифжонова. Абдулла Қодирий ва илк ўзбек профессионал театри.....	153

КБК: 83.3(5Ў)
Ж13

Жабрдийда ёзувчилар адабий мероси мустақиллик хизматида / илмий мақолалар тўплами / масъул муҳаррир Б. Ҳасанов; Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Қатагон қурбонлари хотираси музейи, Шаҳидлар хотираси жамоат фонди. –Тошкент : Фан, 2013. –160 бет.

КБК: 83.3(5Ў)
УЎК: 821.512.133(045)

ISBN 978-9943-19-266-9

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Қатагон қурбонлари хотираси” музейи Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Муҳаррир: *М.Содиқова*
Мусахҳиҳ: *М.Абидова*
Техник муҳаррир, саҳифаловчи: *Д.Абдуллаев*

Нашриёт лицензияси АИ №138, 27.04.2009 й.

Нашриёт рақами: з-37. Теришга берилди 04.07.2013.
Босишга рухсат этилди 22.07.2013. Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆.
Агло гарнитураси. Офсет босма. Офсет қоғози.
Нашриёт-ҳисоб т. 9,05. Босма-шартли т. 9,30.
Тиражи 100 нуска. Келишилган нарҳда.

ЎЗР ФА “Фан” нашриёти. 100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.
Тел./факс (8-371) 262-80-65, 262-70-40.
E-mail: fannashriyot@yandex.com

ЎЗР ФА “Фан” нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди. 33-бўй.
100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9-уй.

“Toshkent tezkor” МЧЖ босмахонасида муқоваланди.
100200, Тошкент, Радиал тор кўчаси, 10-уй.